

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 12

Харків – 2009

Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 12 від 27 листопада 2009 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>Посохов С. І. (головний редактор)</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Волосник Ю. П.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Духопельников В. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Журавльов Д. В.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Куделко С. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Куліков В. О. (відповідальний секретар)</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Мартем'янов О. П.</i>
канд. іст. наук	<i>Миколенко Д. В.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Наумов С. О.</i>
	<i>Проценко М. В. (технічний секретар)</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Сергеев І. П.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Скирда В. В.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Страшнюк С. Ю.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Тумаков О. І.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Чижов О. П.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Чувпило О. О.</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – 308 с.

Дванадцятий збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії.

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Дудин Александр</i> Височные подвески – «бараньи рога» и некоторые вопросы мировоззрения ранних кочевников степей Восточной Европы (IX–VII вв. до н.э.)	8
<i>Грингоф Сергей</i> Роль секретарей в управлении Боспорского царства	16
<i>Дюкарев Владимир</i> Богатство в структуре моральных ценностей древних греков классического периода по данным аттической трагедии	21
<i>Егоренков Иван</i> Апология гностического христианства как источник особого материала «Обличения всех ересей» Ипполита Римского	29
<i>Пархоменко Мария</i> О структуре жилого дома Херсонеса – Херсона (IV–IX вв.)	37
<i>Пяничук Ольга</i> Магия и представления о «демонических силах» в заупокойных верованиях древних египтян в эпоху Среднего царства	45
<i>Сорочан Екатерина</i> О благовониях, парфюмерии, лекарствах и красителях как ремесленной продукции и их специализации в Византии IV–IX вв.	52
<i>Шамшина Дарья</i> О влиянии христианских догматов на отношение рыцарства к войне: новый взгляд на взаимодействие общественных институтов	60

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Ананьева Елена</i> Создание полицейских конных частей в России: XIX – нач. XX вв.	69
<i>Барвінська Поліна</i> З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті	76

<i>Пастушенко Андрей</i> Об отношении к французским пиратам в «Historia del Mondo Nuovo»	84
<i>Свириденко Вікторія</i> Роль організацій консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. XIX ст.)	91
<i>Тавиунский Олег</i> Вооруженные силы Независимого государства Конго (НГК)	100

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ковальов Іван</i> Становлення комуністичної влади в Польщі (1944–1945 рр.): зовнішньополітичний, військовий та суспільний контексти	108
<i>Стріонова Інна</i> Духовні навчальні заклади Руської Православної Церкви в СРСР у 1964–1985 рр.	117
<i>Травин Роман</i> Тибетская проблема в 1979–2009 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта	124
<i>Шалигіна Дарья</i> Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді	132
<i>Шишко Катерина</i> Образ Л. І. Брежнева в радянських політичних анекдотах	140

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Волков Сергей</i> Рационалистическая интерпретация теории естественного права в трактате Гуго Гроция «О праве войны и мира»	152
<i>Гайдай Дар'я</i> Новітні підходи у дослідженні «етнічних конфліктів»	160
<i>Мазурика Юлия</i> Св. Николай Японский и русско-японская война 1904–1905 гг.: опыт примирения сквозь призму веры	168

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

<i>Гирич Ярослав</i> Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр.	179
<i>Лисак Вікторія</i> Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр.	186
<i>Ришкова Анна</i> Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках XX ст.	195
<i>Сакал Євгенія</i> «Тератургема» Афанасія Кальнофойського: між чудесами та віровизнаннями	205

ІСТОРІЯ ХАРКІВЩИНИ

<i>Єремєєв Павло</i> Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини)	214
<i>Жуков Сергій</i> До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)	223
<i>Іванов Станіслав</i> Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр.	232
<i>Кочарян Сурен</i> Вірменська еліта міста Харкова (II пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)	242
<i>Онацький Максим</i> Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924–1928 рр.)	249
<i>Радченко Юрій</i> Вермахт та «остаточне вирішення єврейського питання» на Харківщині	255
<i>Сайпанова Алла</i> Педагогическая деятельность С. И. Сидельникова в Харьковском университете	266

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кісельова Юлія Історіографічна проблематика у наукових працях В. Ф. Циха 276

Корнійчук Любов Аркадій Жуковський як редактор видань НТШ в Європі 283

Попов Олексій Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму) 290

КРУГЛІ СТОЛИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Еремеев Павел, Кириллов Семен Осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие евроврегиона «Слобожанщина» 297

Столяренко Евгений, Котенко Виктория Игровой элемент истории и современная психология. Круглый стол 299

Відомості про авторів 304

Список скорочень 307

***Історія стародавнього
світу та середніх віків***

Височные подвески – «бараньи рога» и некоторые вопросы мировоззрения ранних кочевников степей Восточной Европы (IX–VII вв. до н.э.)

Дудин Александр

*Дудин Александр. Скроневі підвіски - «роги барана» та деякі питання світогляду ранніх кочовиків степів Східної Європи (IX–VII ст. до н.е.). У статті розглядаються питання походження скроневих підвісок у формі рогів барана та відображення в них деяких проявів світогляду ранніх кочовиків степів Східної Європи (IX–VII ст. до н.е.). Автор простежує певний зв'язок таких підвісок з Північним Кавказом та, базуючись на багатому археологічно-етнографічному матеріалі, висловлює думку щодо використання підвісок «роги барана» в якості оберегу. **Ключові слова:** скроневі підвіски, рога барана, Північний Кавказ, оберег.*

*Dudin Alexander. Temporal suspension brackets - «the sheep horns» and some questions of world outlook of early nomads of steppes of the Eastern Europe (the 9th-7th centuries BC). In article questions of an origin of temporal suspension brackets in the form of horns of a sheep and display in them of some demonstrations of world outlook of early nomads of steppes of the Eastern Europe (the 9th-7th centuries BC) . The author traces certain communication of such suspension brackets with Northern Caucasus being based on a wide archaeological-ethnographic material states thought on use of suspension brackets in quality amulet. **Key words:** temporal suspension brackets, horns, sheep, Northern Caucasus, amulet.*

Височные подвески в виде спиралевидного в полтора оборота свернутого кольца, один конец которого закруглен, а другой завершается гвоздеподобной шляпкой, в некоторых исследованиях, посвященных изучению материальной культуры ранних кочевников предскифского периода, получили название «бараньи рога» [16, с. 24–25]. Данное название обусловлено сходством формы данного типа височных подвесок с абрисом рогов барана. В целом же височные подвески «бараньи рога» можно отнести к категории украшений так называемой гвоздеподобной формы.

Находки височных подвесок в виде бараньих рогов на территории степной полосы Восточной Европы довольно немногочисленны. Так, на

данный момент нам известно всего лишь пять погребений ранних кочевников IX–VII вв. до н.э. (Высокая Могила 5, Димитрово 1/1, Чечелиевка 2/8, Львово 14/2, Целинное 16/3), где были обнаружены такие подвески. Стоит отметить, что большинство погребений локализуется в Приднепровском регионе, и только лишь погребение Целинное 16/3 находится в северной части Крымского полуострова, что, впрочем, не слишком существенно, поскольку северная часть Крыма территориально очень близка к Приднепровью.

Почти все подвески в погребениях фиксируются у височных областей черепа, что говорит об использовании их по прямому назначению – в качестве украшений. В погребении 5 Высокой Могила подвески представлены одним экземпляром, который находился у левой височной области черепа погребенного. Носили такие подвески как мужчины, так и женщины, подтверждением чему является находка подвесок в женском погребении с. Львово.

Особо стоит остановиться на более детальном анализе принципа изготовления данного типа подвесок. Изготавливались они из металлического прута округлой формы и разного сечения, от 0,5 см (Высокая Могила 5) до 0,8–0,9 см (Чечелиевка 2/8, Димитрово 1/1). Как мы уже отмечали, один конец подвесок имел закругленную, несколько приплюснутую форму, другой конец – гвоздеподобную шляпку, на боковой поверхности которой имеются один или два неглубоких желобка. Наиболее объединяющей чертой подвесок является присутствие на наружной поверхности гвоздеподобной шляпки, трех радиально расходящихся от центра прямых нарезок. Височные подвески из погребений Высокой Могила 5, Чечелиевка 2/8, Димитрово 1/1 были изготовлены из золота. В остальных погребениях (Львово 14/2, Целинное 16/3) подвески изготовлены из бронзы, но плакированы золотой фольгой.

Вопрос происхождения височных подвесок гвоздеподобной формы исследователями решается неоднозначно. А. И. Тереножкин в 60-х годах прошлого столетия высказал предположение о возможной связи гвоздеподобных украшений с находками подобных украшений на территории Сибири [17, с. 202]. В дальнейшем, в своей известной монографии «Киммерийцы», он не возвращается к вопросу о происхождении данного типа украшений, оставляя его открытым.

Авторы публикаций погребения 5 из кургана Высокая Могила, где был найден один экземпляр подвески, отмечают находки аналогичных подвесок в северокавказских и карасукских комплексах [2, с. 157].

В свою очередь авторы публикации погребения у с. Чечелиевки связывают данный тип височных подвесок с морфологически подобными по форме подвесками кобанской культуры Северного Кавказа [3, с. 225].

О. Р. Дубовская отмечает отсутствие связи таких подвесок с белозерской культурой позднего бронзового века в степях Причерноморья, а в дальнейшем и с раннескифскими древностями, при

этом обращая внимание на синхронные находки подобных подвесок на Северном Кавказе [6, с. 210].

Не так давно Л. С. Ключко высказала гипотезу о восточном происхождении черногогорских гвоздеподобных подвесок. По ее мнению, данный тип подвесок сложился под влиянием подвесок в полтора оборота, бытовавших на широкой территории от Алтая до Трансильвании, начиная еще с энеолита. Результаты этого влияния четко фиксируются по находкам подобных подвесок на памятниках карасукской культуры [7, с. 87].

Как видим, в вопросе происхождения височных подвесок «бараньи рога» преобладают два направления в решении этой проблемы – северокавказское и восточное. Рассмотрим более детально каждое из этих направлений.

В своей типологии украшений западного варианта кобанской культуры В. И. Козенкова выделяет отдельный тип (VIII) височных подвесок, аналогичных северопричерноморским находкам. Кроме подвесок с грибовидной шляпкой на одном конце, исследовательница относит к данному типу и находку в погребении 3/6 могильника Индустрия 1, подобной подвески изготовленной из сурьмы, с грибовидной шляпкой на обоих концах. По ее мнению, находки височных подвесок VIII типа на Северном Кавказе более архаичны, нежели находки подобных подвесок в степях Причерноморья, куда они попадают в результате контактов ранних кочевников с населением западного варианта кобанской культуры [8, с. 36]. При этом остаются не совсем понятным выводы исследовательницы: говоря об архаичности северокавказских находок, В. И. Козенкова ссылается на состав инвентаря захоронений, где были найдены височные подвески, и датирует эти захоронения VII–VI вв. до н.э. Данная датировка явно не отвечает выводам исследовательницы, поскольку северопричерноморские комплексы датируются преимущественно в пределах IX–VIII вв. до н.э., что говорит как раз об архаичности последних. Возможно предположить, что В. И. Козенкова ошибочно датировала северокавказские находки столь поздними датами.

Более подробно находки височных подвесок интересующего нас типа на территории Северного Кавказа рассмотрены в заметке В. А. Фоменко. Анализируя металлические украшения из каменноостско-березовских могильников Кисловодской долины, исследователь выделяет из их числа три массивных подвески в полтора оборота с грибовидными шляпками с одного конца. Подвески были найдены в погребениях 5, 10, 13 могильника Индустрия к югу от Кисловодска. Близкие аналогии этим подвескам исследователь находит в уже известных нам погребениях степного Причерноморья. При этом исследователь отмечает, что все три северокавказских подвески были изготовлены из сурьмы, в отличие от золотых или плакированных золотом причерноморских находок. Данное обстоятельство, по мнению В. А. Фоменко, обусловлено недоступностью для местного населения золота и заменой его другим

цветным металлом – сурьмой. В целом все погребения каменноостско-березовской группы, где были найдены сурьмяные подвески, автор публикации относит ориентировочно к разряду женских и датирует их VIII–VII вв. до н.э. [19, с. 33].

По нашему мнению, форма и принципы изготовления северокавказских височных подвесок все-таки говорят об их архаичности по отношению к причерноморским находкам височных подвесок «бараньи рога». Возможно предположить, что традиция изготовления гвоздеподобных подвесок зародилась у населения западного варианта кобанской культуры, при этом, судя по немногочисленным находкам, она не получает широкого развития в кобанской среде. Но, благодаря культурным связям населения западного варианта кобанской культуры с ранними кочевниками Причерноморья, традиция изготовления таких подвесок получает свое дальнейшее развитие в культуре последних. Ранние кочевники значительно усложняют принципы изготовления данного типа подвесок. Так, становится более массивной грибовидная шляпка на одном конце подвесок, тогда как другой конец приобретает заостренную форму. На шляпку наносятся три радиально идущие от центра нарезки. Сам изгиб металлического прута с большей точностью воспроизводит очертания бараньих рогов.

Что же касается предположения о восточном происхождении височных подвесок «бараньи рога», то веским аргументом в пользу данного утверждения, по мнению Л. С. Ключко, должен служить «восточный» контекст, в котором были найдены подвески [7, с. 87].

Проведя детальный анализ инвентаря погребений с височными подвесками «бараньи рога», мы можем констатировать попадание в «восточный контекст» только преобладающего количества костяных и бронзовых наконечников стрел из Высокой Могилы 5 и, некоторыми оговорками, железного кинжала из Целинного 16/3, тогда как остальной инвентарь имеет местное происхождение или находит свои аналогии на Северном Кавказе. Последнее особенно важно, поскольку свидетельствует в пользу возможной связи с Северным Кавказом и височных подвесок типа «бараньи рога». Присутствие восточных элементов в инвентаре Высокой Могилы 5 действительно может говорить о возможном захоронении здесь воина-всадника, в лице которого можно было бы видеть продвижение с востока «протоскифов». Но данное обстоятельство не может быть весомым аргументом в пользу восточного происхождения височных подвесок «бараньи рога». Пришлые кочевники могли просто позаимствовать традицию ношения данного типа подвесок у местного населения. В пользу этого утверждения могут говорить и последние изыскания исследователей в хронологических построениях предскифского периода, относящих данное погребение к числу наиболее поздних [12, с. 128]. Кроме этого стоит отметить еще один любопытный момент. По данным К. В. Чугунова, в мужских могилах Саяно-Алтая и Казахстана обычно

находят одну серьгу слева от черепа, а в женских – две. При этом исследователь отмечает бытование такой традиции и в западных регионах евразийского степного пояса [20, с. 386], где исследователи сопоставляют данную традицию с обычаем калмыков «...мужчины носили серьги в левом ухе, незамужние девушки – в правом. И только замужние женщины имели право носить серьги в обоих ушах как символ принадлежности двум родам – мужа и своего отца» [5, с. 138].

Об определенной связи височных подвесок типа «бараньи рога» с Северным Кавказом говорит также закономерность в локализации погребений, где они были обнаружены. По мнению некоторых исследователей, картографирование киммерийских погребений, стел, а также кладов, «позволяет наметить нити торговых путей предскифского периода», которые тянутся от Среднего Поднепровья к Боспору Киммерийскому, а оттуда в Азию [4, с. 179–180]. Действительно, погребения, где обнаружены интересующие нас височные подвески, образуют некую цепочку, с севера с верховьев реки Ингулец (Димитрово 1/1, Чечелиевка 2/8), далее на юг к Нижнему Поднепровью (Львово 14/2), пересекая Днепр, следуя в северную часть Крыма (Целинное 16/3). Заметим при этом, что в стороне остается погребение 5 кургана Высокая Могила, которое локализуется на востоке от остальных погребений, на левом берегу Днепра. Согласно выше упомянутым исследователям, это погребение также маркирует очертания торгового пути, который проходил на левом берегу Днепра и тянулся к северной части Крыма [4, с. 179].

По нашему мнению, данная цепочка погребений с височными подвесками типа «бараньи рога» может отражать не только торговые пути, а также маршруты сезонных перекочевок населения степей в предскифский период. Как известно, на рубеже бронзового и раннего железного века население степей Восточной Европы переходит к кочевому образу жизни, который, в свою очередь, предполагает постоянную подвижность населения в поисках пригодных для корма скота пастбищ. В степной части Поднепровья, скорее всего, передвижение кочевого населения происходило по определенным маршрутам, преимущественно в вертикальном направлении. Летом скот выпасался в приграничных районах с лесостепной зоной на севере степи Причерноморья, к зиме население вместе со скотом перемещалось в южные районы. К сожалению, рамки нашего исследования не позволяют рассмотреть проблему путей сезонного кочевания более детально.

Несомненно, переход к кочевому скотоводству не мог не отразиться и на мировоззрении населения степей Восточной Европы. Мелкий рогатый скот, представленный преимущественно овцами, баранами и козами, становится одной из наибольших материальных ценностей. Раннекочевое население все больше и больше осознавало прагматическую значимость скота, в частности барана, его роли в удовлетворении основных жизненных потребностей, что находило свое

отражение в становлении новых мировоззренческих ценностей. В связи с этим изготовление височных подвесок в виде рогов именно барана может свидетельствовать о существовании у раннекочевого населения Причерноморья культа, связанного с этим домашним животным. Еще авторы публикации раннекочевого погребения в с. Целинное в северном Крыму высказали мнение об определенном символическом значении височных подвесок в виде рогов барана, связанного с особым местом этого животного в мировоззренческих взглядах иранских народов [9, с. 240]. В дальнейшем это предположение не получило должного развития. Поэтому мы предлагаем вернуться к рассмотрению данного вопроса с привлечением известных нам материалов по данной тематике.

В первую очередь стоит обратиться к замечательному исследованию Б. А. Литвинского, посвященному древнеиранскому божеству Хварно или Фарну, как называли это божество сарматы на своем диалекте. Фарн олицетворял собой в первую очередь небесную благодать, удачу и славу. Исследователь отмечает частое воплощение у сарматов и у среднеазиатских народов этого божества в виде барана [11, с. 109–110]. Образ барана нес в себе и определенную смысловую нагрузку в скифском зверином стиле [14, с. 44].

В целом же символическое значение барана свойственно культуре многих древних народов. В народных обычаях и поверьях казахов, связанных со скотоводством, бараны наделялись свойствами оберега. При этом в качестве оберега выступали сами животные [1, с. 195]. В древнем Хорезме баран сакрально связывался с идеей человеческой души, с моментами перевоплощения. В пережиточных верованиях многих среднеазиатских народов это животное являлось, как мы уже отмечали выше, прежде всего оберегом против духов и дурного глаза. В качестве оберега могли использоваться и изображения рогов барана, например, в качестве орнамента на коврах, кошмах, вышивках [15, с. 315–317]. Е. Е. Кузьмина отмечает проявления культа барана у индоиранцев в Средней Азии уже в древности, в бронзовом веке, у носителей андроновской культуры и связывает его образ со счастьем и удачей [10, с. 123].

Некоторые пережитки культа этого животного известны и у народов Северного Кавказа. Уже в бронзовом веке, исходя из находок привесок в форме бараньих рогов, статуэток барана в погребениях горцев Центрального Кавказа XII–X вв. до н.э., возможно говорить об определенном культовом значении барана [18, с. 196]. Вероятнее всего, определенная культовая традиция, связанная с этим животным, имела место в мировоззренческих взглядах кобанских племен.

Как видим, чаще всего образ барана или его определенной части, в частности бараньих рогов, использовался многими народами как оберег, который должен был охранять человека от духов, дурного глаза, а также приносить счастье и удачу. Вероятнее всего именно в таком качестве использовались и височные подвески типа «бараньи рога» и у ранних кочевников степей Восточной Европы. Сейчас трудно сказать, насколько

широко эта традиция была распространена в обществе ранних кочевников на всей территории степей Восточной Европы. Немногочисленность находок данного типа подвесок пока дает возможность говорить о существовании традиции ношения височных подвесок в виде бараньих рогов в качестве оберега только у определенной группы населения степной части Приднепровья. Возможно, мы имеем дело с существованием зоолатрии в среде определенной части кочевого населения степей Восточной Европы. По крайней мере, находка черепа барана в погребении кургана близ с. Целинного может говорить о том, что он был помещен в погребение не с целью заупокойной пищи, а возможно, как в некоем роде тотем племени или кочевой общины для того, чтобы в новом мире усопший получил силу от этого животного.

Не совсем ясным остается вопрос размещения на поверхности гвоздеподобной шляпки подвесок трех радиально расходящихся от центра прямых нарезок. В археологической литературе уже было высказано мнение, что данные нарезки в виде трех лучей могут являться родовым знаком черногорцев, отличным от знака новочеркасцев – ромба с кружком в центре, вписанного в окружность. При этом наличие подвесок в новочеркасском погребении в пос. Димитрово объясняется как показатель межплеменных связей [4, с. 179]. Данное предположение, конечно, имеет право на жизнь, но мы бы не были столь категоричны в вопросе объяснения этих нарезок как родового знака черногорцев хотя бы потому, что данный знак не известен нам по другим находкам, кроме как на немногочисленных находках височных подвесок. Искусству ранних кочевников степей Восточной Европы IX–VII вв. до н.э. больше присущи крестообразные, четырехвекторные символы. Действительно, этот знак может быть родовым знаком, чем-то вроде тамги [13, с. 77 рис. 5, 44; 6, 21; 8, 177], но только определенной группы раннекочевого населения, не столь масштабной, как черногорцы в целом. А наличие таких подвесок в новочеркасском погребении в пос. Димитрово может говорить не сколько о межплеменных контактах, сколько о возможности бытования у этой группы населения разных способов захоронения умерших, как скорчено на боку, так и вытянуто на спине. Семантика же данного знака может объясняться как стилизованное изображение барана.

В завершении нашего исследования хотелось бы остановиться на проблеме использования височных подвесок в виде рогов барана и связанного с этим животным определенного культа, в качестве возможного доказательства ираноязычности ранних кочевников степей Восточной Европы в IX–VII вв. до н.э. [9, с. 240]. Приведенные выше аналогии о символическом значении барана у таких ярких представителей североиранских народов, как скифы и сарматы, действительно может быть весомым аргументом в пользу возможной принадлежности кочевого населения степей Восточной Европы в предскифский период, или, по крайней мере, какой-то его части, к числу

североиранских народов. Но связывать традицию изготовления височных подвесок в виде бараньих рогов с восточным (протоскифским) влиянием, по нашему мнению, не стоит.

Литература

1. *Аргынбаев Ж.* Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством / Ж. Аргынбаев // Хозяйственные и культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975.
2. *Бидзиля В. И.* Киммерийские погребения Высокой Могилы / В. И. Бидзиля, Э. В. Яковенко // Советская археология. – 1974. – № 1.
3. *Бокий Н. М.* Могила киммерийского всадника у села Чечелиевка Кировоградской области / Н. М. Бокий, Г. П. Горбул // Советская археология. – 1985. – № 4.
4. *Бокий Н. М.* Киммерийские захоронения на Кировоградщине / Н. М. Бокий, Г. П. Горбул, В. В. Отрошенко // Советская археология. – 1991. – № 1.
5. *Дворниченко В. В.* Погребения ранних кочевников из Нижнего Поволжья / В. В. Дворниченко, В. В. Плахов, М. А. Очир-Горяева // Российская археология. – 1997. – № 3.
6. *Дубовская О. Р.* Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья / О. Р. Дубовская // Археологический альманах. – 1997. – № 6.
7. *Ключко Л. С.* Цвяхоподібні сережки передскіфського та скіфського часу / Л. С. Ключко // Ранній залізний вік Європи. До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2007.
8. *Козенкова В. И.* Материальная основа быта кобанских племен (западный вариант) / В. И. Козенкова. – М., 1998.
9. *Корпусова В. Н.* Могила киммерийского воина у Джанкоя в Крыму / В. Н. Корпусова, В. П. Белозор // Советская археология. – 1980. – № 3.
10. *Кузьмина Е. Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня / Е. Е. Кузьмина. – Фрунзе, 1986.
11. *Литвинский Б. А.* Кангоско-Сарматский фарн / Б. А. Литвинский. – Душанбе, 1968.
12. *Махортых С. В.* Киммерийцы Северного Причерноморья / С. В. Махортых. – К., 2005.
13. *Ольховский В. С.* Тамга (к функции знака) / В. С. Ольховский // Историко-археологический альманах. – 2001. – № 7.
14. *Рябкова Т. В.* Образы звериного стиля скифского стиля / Т. В. Рябкова // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 2005. – Вып. 37.
15. *Снесарев Г. П.* Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / Г. П. Снесарев. – М., 1969.
16. *Тарасова Н. В.* Височные подвески – «бараньи рожки» предскифского периода / Н. В. Тарасова // Проблемы археологии, древней и средневековой Украины. Тез. Докладов. – Харьков, 1995.
17. *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском правобережье / А. И. Тереножкин. – К., 1961.
18. *Техов Б. В.* Центральный Кавказ в XVI – X вв. до н.э. / Б. В. Техов. – М., 1977.
19. *Фоменко В. А.* О некоторых типах металлических украшений из Каменомостско-Березовских могильников Кисловодской долины / В. А. Фоменко // Археология и краеведение Кавминвод. – Кисловодск, 1992.

20. Чугунов К. В. Серьги раннескифского времени Саяно-Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие) / К. В. Чугунов // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. Книга 1. – Барнаул, 2003.

© Дудин А.

Роль секретарей в управлении Боспорского царства

Грингоф Сергей

Грингоф Сергій. Роль секретарів в управлінні Боспорського царства. Стаття торкається однієї з маловідомих проблем державного устрою Боспору. Автор на основі епіграфічних джерел аналізує посаду секретаря в контексті елліністичної цивілізації. В статті зроблено висновок про існування на Боспорі розгалуженої організації секретарів, які служили у суворій ієрархічній системі на всіх рівнях державної влади. Посада головного секретаря була однією з найпочесніших і важливих магистратур в цьому царстві, чиновник цього рангу в переліку вищих державних діячів часів правління Тейрана стоїть на третьому місці. **Ключові слова:** античний світ, державний устрій, секретар.

Gringof Sergey. The role of secretaries in the state administration of the Bospor kingdom. The article illustrates a little known problem of political structure of Bospor. The author analyzes the post of secretary in the context of Hellenistic civilisation using written sources. We can see, that it was a branchy organization of secretaries, which formed a strict hierarchy at all levels of the state. The post of chief secretary was one of the most honourable and significant magistracies in Bospor; according to inscription this official ranked the third place among the top state officials in the III century AD. **Key words:** antique world, state structure, secretary.

Для изучения вопроса государственного устройства Боспорского царства в первые века н.э. одним из самых важных письменных источников является монумент с посвянительной надписью, называющий высшие военные и гражданские должности [КБН, 36].

Памятник поставлен в 70-х гг. III в. н.э. в честь верховных богов Зевса и Геры Спасителей за победу и долголетие царя Тейрана и царицы Элии от имени аристоклитов, т.е. от общеспорской знати, связанной тесными узами родства со многими аристократическими родами боспорских городов [4, с. 69].

Первым в надписи назван жрец Юлий Хофран, так как монумент посвящен богам. Вторым стоит Менестрат, сын Госемфлия, наместник царской резиденции и наместник Феодосии. Наместники царской резиденции известны по надписям II–III вв., обычно они совмещали эту должность с какой-либо другой [6, с. 47], как и Менестрат с должностью наместника Феодосии. Под наместниками понимаются наиболее приближенные к правителю царедворцы, на которых возлагались ответственные поручения разного характера, в связи с которыми они направлялись в различные области царства [КБН, 1120, комм.]. Видимо, значение Феодосии для Боспора в это время было наиболее актуальным, если на первом месте среди аристоклитов находится наместник этой области.

Третьим в надписи назван Фанн, сын Сакла – хиллиарх и начальник аспургиан. В Херсонесском декрете [РЕИ², № 404], составленном на греческом и латинском языках, греческому *χειλιάρχης* соответствует латинское *tribunus*, что говорит о военном характере этой должности, и, следовательно, хиллиарх – должность военачальника, стоявшего во главе боспорского войска [11, с. 138]. Причем, он одновременно являлся и начальником аспургиан, т.е. племени, живущего в крепостях и на усадьбах в окрестностях Горгиипии [7, с. 76]. Таким образом, двое высших чиновников служили и в азиатской части Боспора, и на крайних западных рубежах царства, т.е. эти территориально-административные округа особенно выделялись и единообразно управлялись [14, с. 54].

Обе должности этих чиновников были основополагающими в функционировании государства, это, безусловно, были первые лица государства. Вслед за этими высшими магистратами назван Фанн, сын Агафуса, главный секретарь (*αρχιγραμματεὺς*), что наводит на вопрос о занимаемом месте этого магистрата в государственном управлении Боспора. Изучение характера этой должности позволит более наглядно показать сущность греко-варварского взаимодействия в сфере внутренней организации Боспорского царства.

Обращает на себя внимание то, что должность называется «главный секретарь», а это значит, что были и подчиненные. В этой же надписи 28-м назван секретарь (*γραμματεὺς*) Менестрат, сын Менестрата [КБН, 36], т.е. перед нами иерархия, или профессиональная лестница института секретарей. Имя Менестрата было довольно распространенным на Боспоре, и некоторые из известных магистратов могли принадлежать к одной и той же аристократической семье, игравшей большую роль в государственной администрации [6, с. 47]. А это значит, что должность секретаря имела в системе государственного управления Боспора важное значение.

Поскольку других источников, упоминающих секретаря на Боспоре, нет, то привлечем сведения об этой должности в других эллинистических государствах.

Аристотель рассказывает про секретаря по притании в Афинах: «Он заведует документами и хранит издаваемые постановления, все вообще документы скрепляет своей подписью и находится при Совете во время заседания» [Respr. Athen. 54. 3]. Из слов Аристотеля ясно, что должность секретаря считалась достаточно высокой и престижной, чтобы ее обладатель имел статус скорее политического деятеля, чем технического работника [12, с. 112].

Полибий говорит, что во главе Ахейского союза стояли союзный секретарь и двое стратегов, выдвигаемых ахейскими городами по очереди [Polyb. 2.43. 1]. Причем секретарь стоит на первом месте, и только после него следуют стратеги, но такая система существовала до реформы 255 г. до н.э., когда вся власть была передана в руки одного стратега.

После реформы 255 г. до н.э., в греческих федеративных союзах эллинистического времени, а именно в Этолийском союзе и Ахейской федерации существовала должность государственного секретаря. Этот чиновник был третьим по рангу после стратега и гиппарха, заведовал всей канцелярией и принимал активное участие в работе правительства. Значение этой фигуры определялось большей степенью централизацией власти, где огромные полномочия имел стратег – единоличный глава государства. Секретарь в ближайшем окружении стратега занимался только гражданскими делами, и поэтому мог быть главным советником стратега в невоенной сфере [12, с. 127].

Такая система управления с некоторыми особенностями могла существовать и в Боспорском царстве. Всех аристократов из надписи можно условно разделить на три группы. Первая группа – это наместники областей (наместник Феодосии, начальник аспургиан), у этих магистратов в руках была как гражданская, так и военная власть в своих округах. Такой синтез виден из самой надписи, где начальником аспургиан является действующий хиллиарх. В Понтийском государстве управление царским землями встречается довольно часто [8, с. 97]. О. Ю. Климов вполне обосновано выделяет соединение гражданской и военной власти в руках многих должностных лиц как общую черту во всех эллинистических государствах [3, с. 79].

Вторая группа – это военные чиновники (хиллиарх, лохаг, политарх). Магистраты в должности лохага или политарха, судя по эпиграфическому материалу, в управлении отдельными областями участия не принимали. Хотя исключать возможность наличия управленческих полномочий у этих чиновников нельзя.

И, наконец, третья группа – это «технические» чиновники (главный секретарь, секретарь; возможно, начальник отчетной части [КБН, 36] и начальник пинакиды [КБН, 36, 67]), находившиеся, скорее всего, при царском дворе и являвшиеся некой администрацией правителя. Функции

этих магистратов, скорее всего, были совещательного и протоколирующего характера. Нахождение главного секретаря в списке самых могущественных лиц государства говорит о высокой степени влияния этого магистрата, т. к., видимо, через него решались многие вопросы, требовавшие участия царя.

Исходя из такой классификации аппарата управления Боспором, легко заметить, что наместники отчитывались перед царем только за свои области, военные – за армию, а главный секретарь был непосредственно рядом с главой государства и занимался какими-либо делами по поручению царя. По аналогии с рассказом Аристотеля, секретарь мог заведовать документами или хранить издаваемые постановления, одновременно являясь и советником правителя. При этом маловероятно, что этот чиновник был просто «техническим работником», скорее, его участие в принятии решений было обязательным условием работы царской администрации. В подтверждение влияния этого магистрата можно привести слова Полибия о том, что этолийских стратега, гиппарха и секретаря римляне по договору 189 г. до н.э. не имели права брать в заложники [Polyb. 21. 32. 10].

В римской управленческой структуре роль секретаря была существенно другой. Так, в Дакии, в штате наместника провинции, существовала должность *exceptor consularis*, личного секретаря наместника, умевшего быстро записывать сказанное и затем переносить записанное в протокол [5, с. 21].

Такая интерпретация должности, на наш взгляд, не применима к боспорской традиции управления. При чисто техническом использовании секретаря, Фанн, сын Агафуса, никогда не смог бы стать третьим лицом в списке аристократов при царе Тейране. Безусловно, боспорский главный секретарь имел намного больше полномочий в государственной системе управления.

В Вифинии, ровно на полпути между городами Изник и Бурса, обнаружена стела над коллективным погребением, на которой среди прочих начертано имя Сусариона, сына Феофила, и упомянута его должность – *ὑρακιατεὺς* [d]oκeтoῦ, что можно условно перевести как «секретарь управляющего» [15, s. 305a–307a]. Причем территория, где выполняли свои обязанности секретарь Сусарион и его начальник-дийкет, вклинивалась между земельными владениями двух полисов, Никеи и Прусы-Олимпийской, и была не слишком обширной [2, с. 479]. Следовательно, в Вифинии должность секретаря существовала и на низших уровнях государственной структуры.

Скорее всего, боспорские секретари работали также и у наместников областей, у начальников городов. Причем функции этих чиновников были схожими с функциями главного секретаря царства. Во всяком случае, жизнь боспорских управленцев без помощника-секретаря была бы намного сложнее.

Подтверждением этой версии служит эпиграфика Боспорского государства. Официальные надписи составлены по определенной формуле или схеме [9, с. 193]. Можно выделить строго фиксированный порядок расположения отдельных элементов вотивных надписей. Надпись начинается формулой приветствия, затем идет эпонимная дата, включающая имя и титул правящего царя, и далее следует мотивировочная часть, где указывается причина издания акта [13, с. 354–355]. Логично было бы предположить, что это непосредственное свидетельство о деятельности секретарей.

В начале I в. н.э. Аспург адресовал свои рескрипты чиновникам из Горгииппии – Панталеону и Феангелу [1, с. 198]. В надписи их должности не обозначены, но С. Ю. Сапрыкин предполагает, что один из них был начальником города Горгииппии [10, с. 77]. На основе наших размышлений можно осторожно предположить, что помощником начальника города был магистрат в ранге секретаря.

Таким образом, можно совершенно уверенно говорить о существовании на Боспоре целого штата секретарей, причем в строгой иерархии. Высшая должность – главный секретарь, один из приближенных и пользовавшихся особым доверием царя чиновник. В структуре царского двора действовали и другие секретари, например, Менестрат, сын Менестрата, вероятно, отвечавшие за политику в различных сферах жизни общества. Чиновники такого ранга осуществляли свою деятельность и на «областном» уровне. Скорее всего, секретари были в штате у наместников Феодосии, Горгииппии, у начальников аспургиан и Острова, у пресбевтов Фанагории и Танаиса. Основная функция этих магистратов – подготовка и оформление издаваемых постановлений, и, в некоторых случаях, секретари могли быть основными советниками своих начальников. Все официальные документы Боспорского государства составлены по строгой схеме, что говорит о непосредственной деятельности секретарей.

Институт секретаря – чисто греческий элемент управления государством, а наличие этого магистрата в перечне высших боспорских должностей в 70-х гг. III в. н.э. говорит о том, что даже при сильной ассимиляции населения царства варварами Боспор все-таки оставался эллинистическим государством с типичной системой управления и устоявшимися греческими духовными ценностями.

Литература

1. Блатская Т. В. Рескрипты царя Аспурга / Т. В. Блатская // СА. – 1965. – № 2. – С. 197-209.
2. Габелко О. Л. История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб, 2005.
3. Климов О. Ю. Политическая система эллинистических государств: власть в условиях империализма / О. Ю. Климов // Мнемон. – 2007. – Вып. 6. – С. 77-88;
4. Колобова К. М. Политическое положение городов в Боспорском государстве / К. М. Колобова // ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 47-71.

5. Колосовская Ю. К. Римский наместник и его роль во внешнеполитической истории Дакии / Ю. К. Колосовская // ВДИ. – 1988. – № 4. – С. 20-38.
6. Петрова Э. Б. Менестрат и Сог (к вопросу о наместниках в Феодосии первых веков н.э.) / Э. Б. Петрова // БИ. – 2001. – Вып. 1. – С. 41-54.
7. Сапрыкин С. Ю. Аспургиане / С. Ю. Сапрыкин // СА. – 1985. – № 2. – С. 65-78.
8. Сапрыкин С. Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве / С. Ю. Сапрыкин // Эллинизм: восток и запад. – М., 1992. – С. 85-114.
9. Сапрыкин С. Ю., Масленников А. А. Греческие надписи с мыса Зюк / С. Ю. Сапрыкин, А. А. Масленников // ДБ. – 1999. – № 2. – С. 193-203.
10. Сапрыкин С. Ю., Федосеев, Н. Ф. Новые свинцовые пластины с надписями из Восточного Крыма / С. Ю. Сапрыкин, Н. Ф. Федосеев // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 64-80.
11. Сидоренко В. А. Высшие воинские должности на Боспоре во II – начале IV в. н.э. (по материалам эпиграфики) / В. А. Сидоренко // БИ. – 2001. – Вып. 1. – С. 137-146.
12. Сизов С. К. Секретари в федерациях эллинистической Греции / С. К. Сизов // Из истории античного общества. – 1999. – Вып. 6. – С. 112-135.
13. Смирнова Н. В. Наместники Горгииппии / Н. В. Смирнова // ДБ. – 2001. – № 4. – С. 350-368.
14. Шепко Л. Г. О территориально-административной структуре Боспорского царства в первые века н.э. / Л. Г. Шепко // Из истории древнего мира и средних веков. – М., 1988. – С. 52-58.
15. Sahin S. Katalog der antiken inschriften des Musems von Iznik (Nikaia). – Bonn, 1979-1987, Т. II.

© Грингоф С.

Богатство в структуре моральных ценностей древних греков классического периода по данным аттической трагедии

Дюкарев Владимир

Дюкарев Володимир. Богатство в структурі моральних цінностей давніх греків класичного періоду за даними аттичної трагедії. Перспективним напрямом розвитку історичної науки сьогодні є вивчення етнопсихології і світогляду давніх суспільств, їх ставлення до зовнішнього навколишнього світу і взаємин всередині соціуму. Це пояснюється тим, що саме даний розділ мікроісторії дозволяє нам зрозуміти усвідомлені (суб'єктивні) і

неусвідомлені (об'єктивні) мотиви діяльності історичних осіб, груп і суспільства в цілому, що, у свою чергу, ще на один крок наближає нас до пізнання історичного процесу. *Ключові слова:* багатство, цінності, Аттика, трагедія.

Dyukarev Volodymyr. Wealth in structure of moral values of the ancient Greeks of the classical period on materials of Attic's tragedy. In this research the author investigates one of major moral values of any society as "wealth". On the basis of study of materials of Attic's tragedy, we find out evolution of representations about riches in the Classical period of a history of ancient Greece. If Aeschylus is under influence of traditional aristocratic system of values even, Sophocles and Euripides represent inconsistent judgements on a researched problem. It can testify to an ambiguity of a researched question, than is connected to existence of the several points of view on a problem of "richmen" and their role in a Greek society. *Key words:* wealth, values, Attic's tragedy.

Одним из важнейших структурных компонентов картины мира человека, его мировоззрения является система ценностей. Выступая в качестве инструмента социального регулирования, она является тем промежуточным звеном, которое связывает поведение человека с его важнейшими социальными институтами, идеалами, запросами, интересами и требованиями.

В своей работе А. Я. Гуревич – автор методологии, составившей основу проведенного исследования, рассматривает концепции собственности и богатства как конститутивные элементы модели мира в любом обществе. Эта политико-экономическая категория представляет собой вместе с тем и категорию нравственную, и мировоззренческую: богатство может получать высокую или низкую оценку, его роль в человеческой жизни может пониматься по-разному [3, с. 225].

При обращении к исследуемой категории ранее, на основе анализа её структуры в греческом обществе классического периода по данным исторической традиции, было выяснено, что частное богатство в Афинах состояло из нескольких элементов, в том числе и денежной массы [1, с. 348]. В результате был сделан вывод о значительной степени социальной мобильности и аморфности страты богатых людей, а также некоторой оторванности её от средств производства, что не способствует его интенсификации [4, с. 51]. Для более объективной оценки и дополнения полученных результатов в данной работе мы рассмотрим содержание богатства как аксиологической установки на основе информации аттической трагедии.

Каково же было отношение древних греков к богачам афинского полиса? Необходимо отметить, что в эпоху Гомера и в VI в. до н.э. мощь и влияние родовой верхушки, то есть аристократии, основывалась на

богатстве, полученном от эксплуатации земли и бесправного положения масс земледельцев. Однако с появлением монеты и развитием торговли кроме землевладения, правом на которое обладали лишь свободные граждане, стало цениться богатство в иных формах (особенно к середине IV в. до н.э.), которым обладают новые богачи – метеки – торговцы и ростовщики, на что жалуются в своих произведениях раннегреческие лирики. Видимо, с этим связано появление в одной из речей Демосфена фразы о том, что «богачи – это *αἰκάρι* (непорядочная) публика в целом» (Dem. XLIX, 68) [12, р. 181]. Картер пишет, что столь нелицеприятная характеристика могла относиться исключительно к метекам [11, р. 126], однако именно они составляли большую часть богачей в Афинах. Итак, попробуем уточнить данный тезис на основе литературных источников.

Для начала обратимся к Гесиоду, жизненной установкой которого, по мнению Э. Д. Фролова, являлось «стремление к материальному преуспеянию, стремление к богатству»:

Если к богатству (ρλοῦσιος) в груди твоей сердце стремится, то делай, Как говорю я, свершая работу одну за другой. <...>

Тот меж людьми и блажен и богат (ευδαίμων τε καὶ ὀλβος), кто, всё это усвоив, делает дело, вины за собой пред богами не зная...

(Hes. Works and Days, 381-382, 826-828. Пер. В. В. Вересаева) [8, с. 15]

Данный фрагмент показывает, что и в эпоху деятельности Гесиода стремление к богатству оставалось важным стимулом человеческой деятельности.

Представления эпохи классики мы попробуем изучить на основе данных аттической трагедии. По мнению В. Н. Ярхо, именно трагедия, порождённая афинской демократией и обращённая ко всему коллективу граждан, была по своей природе предназначена для того, чтобы ставить на открытое обсуждение центральные вопросы общественной нравственности [9, с. 8]. Кроме того, театральные представления оказались наиболее действенным средством воспитания граждан, так как в драмах наглядно обосновывались основные нормы поведения и давались ответы на самые актуальные проблемы социально-политической жизни того времени [5, с. 159].

Выходец из знатного землевладельческого рода Эсхил не часто обращается к рассматриваемой проблеме. Он, как представитель умеренно консервативных кругов афинского города-государства, рассматривал богатство как естественный атрибут человека благородного происхождения. К началу V в. до н.э. экономическое положение и влияние аристократической группировки было достаточно велико, и Эсхил не испытывал необходимости обличения «новых богачей», что проявилось в дальнейшем [10, р. 43].

Необходимо отметить, что ни в одном из своих произведений Эсхил для обозначения богатства не использовал наиболее подходящий по своей семантической структуре термин «ρλοῦσιος», обозначающий

собственно богатство, изобилие [13]. В «Персах» Эсхил, не акцентируя специально на этом внимание зрителя, говорит:

Даже среди горестей

Душе дарите радость каждодневную,

Ведь после смерти счастья и в богатстве (ευδαιμόν) нет.

(Aesh. Pers. 841 слл. Пер. Вяч. Иванов)

В данном случае автор, безусловно, обращает внимание слушателей на страх перед смертью и радостью жизни, однако, главным индикатором счастья он называет именно богатство. Ευδαιμόν – в переводе с древнегреческого означает «богатство», «успех», «счастье», «удача» и т.д. Уже само использование данного термина для обозначения исследуемой категории свидетельствует о высокой роли материальных ценностей в период ранней классики в аристократической и имущественной элите древнегреческого социума. Однако ещё интереснее, что ευδαιμόν – это распространенное обозначение цели и смысла жизни человека в Древней Греции [10, р. 85], то есть Эсхил не только не осуждал богатство, но и считал стремление к нему важным для многих смыслом жизни.

Такие представления, свойственные, на наш взгляд, всей аристократической и имущественной элите афинского социума, связаны с тем, что к началу классического периода истории Греции не сформировался ещё сильный и многочисленный класс «новых богачей» – состоятельных метеков, не разрушилась старая аристократическая система ценностей, в которой богатство, наряду с происхождением, являлось необходимым основанием благородности, честности и всех характеристик, присущих αὔτως.

Следующий рассматриваемый нами автор – Софокл – по происхождению также принадлежал к состоятельным кругам и получил прекрасное образование. Однако в отличие от Эсхила отец Софокла был владельцем оружейной мастерской. Несмотря на это, сам автор долгое время принадлежал к влиятельной реакционной земледельческой группировке под руководством Кимона, однако впоследствии примкнул к Периклу, но до конца жизни придерживался лишь умеренно-демократических взглядов [2, с. 129]. На наш взгляд, именно такой неопределённостью социально-политических, а следовательно, и этико-ценностных представлений Софокла обусловлены найденные в его трагедиях противоречия в представлениях о богатстве.

В одной из своих «ранних трагедий» [6, с. 472] Софокл пишет:

И не безумное ли предприятие –

Борьба за власть без денег и друзей?

Тут надобны сторонники и деньги!

(Soph. O. T. 512 слл. Пер. С. Шевринского)

В данном эпизоде власть совершенно очевидно связывается с богатством, без которого невозможно её достижение и осуществление. В этом случае автор продолжает традицию Эсхила, считая богатство одним из важнейших критериев успеха и благополучия человека:

Поистине их счастье (εὐδαιμόνος) было

Завидным было счастьем (ὄλβου)

(Soph. O. T. 1198 слл.)

Как отмечалось выше, использование Софоклом понятия ευδαιμόν для обозначения счастья может свидетельствовать об отождествлении им счастья как смысла жизни с богатством и материальными благами. Подтверждением этого может служить применение автором во втором случае при обозначении счастья термина ὄλβος – фактически синонима ευδαιμόν, носящего, однако, более абстрактный характер [10, р. 79] и переводимого как счастье, успех, благословение, изобилие и т.д.

В более поздних произведениях Софокла обнаруживается некоторое изменение представлений автора о богатстве и его отношения к ним. В одном из пассажей Электры Софокл устами главной героини говорит:

... Да будет

Твой пышен стол и жизнь твоя роскошна (ρλούσια), –

А мне одна лишь пища: дух свободный.

(Soph. El. 341 слл. Пер. С. Шевринского)

Во-первых, необходимо отметить, что автор при обозначении богатства применяет термин «ρλούσιος», что само по себе говорит о снижении роли богатства в этико-ценностной системе греческого общества, так как из его смыслового поля был исключён ряд весьма важных ранее значений. Кроме того, явным для Софокла становится приоритет независимости и свободы над богатством во всех его проявлениях.

Важным для определения места богатства в структуре аксиологических установок афинского социума является фрагмент одной из последних трагедий автора – «Филоклетта»: «Друг истинный, ценнее всех богатств» (Soph. Phil. 681 слл.; далее этот мотив будет развит Еврипидом: см. Eur. Her. 1426; Or. 1157 слл.). Неоптолем отказывается обманывать Филоклетта за обещанное ему Одиссеем «богатство» – это свидетельствует о том, что для Софокла и, возможно, значительной части афинского общества богатство в последнем десятилетии V в. до н.э. перестаёт быть смыслом и целью жизни, перестаёт быть ευδαιμόν, так как ради него человек способен пойти на несправедливость (αδίκη) [10, р. 75] и ложь (Soph. El. 62 слл.).

Таким образом, выявлены существенные противоречия в представлениях Софокла о богатстве и его роли в обществе. Существовали объективные обстоятельства, способствовавшие этому – трагик испытывал давление растущего кризиса полисной морали к концу V в. до н.э., возможно, именно с этим связаны произошедшие преобразования в его оценке материальных ценностей. Субъективным фактором, предопределившим такое состояние дел, является неопределённость собственных социально-политических взглядов, присущая Софоклу.

Хотя Еврипид был моложе Софокла всего на двенадцать лет [7, с. 140], эта разница в возрасте оказалась в значительной степени

решающей для формирования его мировоззрения. Биографические данные о Еврипиде скудны и противоречивы. Аристофан в своей комедии «Женщины на празднике Фесмосфорий» говорит, что мать Еврипида была торговкой зеленью, позднейший же биограф Филохор отрицает это [5, с. 219]. Несомненно, что семья Еврипида не принадлежала к числу аристократических, но имела средства, и поэтому великий трагик смог получить хорошее образование: сильное влияние оказали на него Анаксагор и софисты (главным образом Протагор). Поэт не являлся, однако, сторонником какого-либо определенного философского учения, и его собственные взгляды не отличались постоянством. Это обнаруживается уже в области политических убеждений. Еврипид неоднократно прославляет афинскую демократию – строй свободы и равенства; другие формы правления, тиранию и олигархию, он осуждает.

Что же касается представлений трагика о богатстве, то цензовые слои, основывающие свое преобладание на силе денег, ему глубоко антипатичны. С другой стороны, в афинской демократии его пугает паразитическая немущая масса граждан, требовавших для себя участия в народном собрании, а порою мечтавших и о переделе имущества состоятельных слоев:

... В городе

Три класса есть: во-первых, богачи,

Для города от них нет пользы... Но опасны

И бедняки и чернь, когда своё поднимают на имущих

Отравленное жало. Лишь средний класс

Для города опора; он законам потворствует и власти.

(Eur. Supp. 238-250 Пер. И. Анненского)

Однако далее в этой же трагедии Еврипид подчёркивает, что все граждане, независимо от их имущественного положения, имеют одинаковые политические права:

... А богатство

Для нас не власть верховная – бедняк

Такой же гражданин.

(Eur. Supp. 407 слл.; ср. Васс. 902 слл. Пер. И. Анненского)

И. М. Тронский в своём труде по истории античной литературы пишет: «В критике Еврипид гораздо более силен, чем в области положительных выводов. Он вечно ищет, колеблется, путается в противоречиях. Ставя проблемы, он очень часто ограничивается тем, что сталкивает между собой противоположные точки зрения, а сам уклоняется от прямого ответа» [7, с. 142]. Данное высказывание совершенно точно, на наш взгляд, отражает представления автора об исследуемой этической категории. С одной стороны, знатность и благородство происхождения уже не обеспечивают богатства и не играют заметной роли в этической системе древних греков: «Но что она, благая кровь, коль ей богатством не венчаться? Злая бедность задушит славу имени» (Eur. El. 31; 364 слл; см. также El. 1131; Phoen. 404 слл.) – то есть мы можем говорить об окончательном разрушении

аристократического идеала; но, с другой стороны, мы видим, что богатство по-прежнему играет важную роль в жизни общества: «Для мудрого, мой мальчик, бог один – богатство, да!» (Eur. Cus. 315 слл.).

Еврипид вновь в ряде случаев обозначает богатство термином *ευδαιμόν*, а значит, связывает со смыслом жизни простого афинянина:

Вся горишь ты, царица, счастьем (*ὀλβιος*)...

Вы, счастливыцы (*ευδαιμόν*), для нас, бедных, -

Словно боги...

(Eur. I. A. 590 слл. Пер. И. Анненского; см. также Heracl. 608 слл.)

В то же время для автора становится неприемлемым достижение богатства (*ευδαιμόν*) любыми средствами: «зять милей и бедный нам, да честный, вас – порочных, хоть золотых мешков...» (Eur. Andr. 640; Med. 588 слл.) – что противоречит понятию о смысле жизни (см. выше). Возможно, в период творчества Еврипида истинным термином, определяющим цель человеческой жизни, становится *ὀλβιος* – это подтверждается, в частности, тем, что в трагедиях автора данное понятие используется значительно чаще, чем в произведениях Эсхила и Софокла, и исключительно в значении «счастья» и «блаженства» (Eur. Hel. 386, 698; Нес. 484; Supp. 1, 162, 219 и т.д.).

В отличие от большинства современных ему мыслителей, Еврипид склонен к пессимизму. Вера в силы человека у него поколеблена, и жизнь иногда представляется ему капризной игрой случая, перед лицом которой возможно смирение, но никак не борьба [7, с. 142]. Именно этим, по нашему мнению, определяется отношение самого автора к богатству как ценности:

И, что оно богатство? Тень, название...

Да разве мудрый хочет быть богат?

Мы даже не владельцы наших денег,

Богам они принадлежат, богам:

Хотят – дадут, хотят – опять отнимут...

(Eur. Phoen. 549 слл. Пер. И. Анненского; см. также El. 938 слл.)

Действительно, для чего человеку стремиться к богатству, если: «В бездну судьба низвергает счастливыца (*ευδαιμόνα*), нищего в выси блаженства возносит» (Eur. Heracl. 608 слл.).

Необходимо отметить, что ни один из авторов рассматриваемых источников не использует в качестве дефиниции богатства понятие «*ὀλβιος*», в то время как Геродот довольно часто применяет его для обозначения материальных ценностей. Такое различие, видимо, связано с консерватизмом Геродота и его труда, в то время как быстро развивающаяся трагедия вынуждена была наиболее оперативно откликаться на любые изменения в общественном сознании. Косвенно это подтверждается тем обстоятельством, что уже Фукидид практически не использует данный термин в значении «богатство».

Таким образом, лишь Эсхил предоставляет нам ясную картину представлений о богатстве в период творчества. Во многом это связано с

тем, что он являлся носителем аристократической системы ценностей, по крайней мере, в данном её аспекте. Благодаря эпистемологическому анализу изучаемой аксиологической категории было выяснено, что во времена Эсхила, а, возможно и позже, богатство служило не только признаком знатности и предпосылкой достижения почёта среди сограждан, но и смыслом жизни для многих афинян.

Куда более сложная ситуация сложилась при анализе представлений о богатстве Софокла и Еврипида. И, если Софокл демонстрирует нам эволюцию своих взглядов в течение жизни, что обусловлено давлением растущего кризиса полисной морали к концу V в. до н.э., а также неопределённостью собственных социально-политических взглядов Софокла, то Еврипид представляет противоречивые суждения в одном и том же произведении. В целом это может свидетельствовать о снятии данного вопроса с повестки дня афинского социума. В период классики богатство окончательно перестало быть монополией аристократии: «новые богачи» – метеки прочно заняли свою нишу в древнегреческом обществе. Данная проблема рассматривалась авторами в соответствии со своими субъективными воззрениями, которые, безусловно, могут изменяться в ходе жизни и творчества трагиков изучаемого периода. Таким образом, исследуемая социальная категория к периоду поздней классики теряет своё концептуальное значение в формировании системы ценностей древних афинян – значение, которое было присуще ей в архаический и раннеклассический период истории древней Греции.

Литература

1. Андреев В. Н. Структура частного богатства в Афинах V-IV вв. до н.э. / В. Н. Андреев // ВДИ. – 1981. – № 3. – С. 21 – 48.
2. Аннеткова-Шарова Г. Г., Дуров В. С. Античная литература / Г. Г. Аннеткова-Шарова, В. С. Дуров. – М., 2004.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры [текст] / А. Я. Гуревич. – М., 1984.
4. Дюкарев В. Богатство в представлениях древних греков классического периода по данным исторической традиции / В. Дюкарев // Молодежь и наука: реальность и будущее: Материалы II Международной научно-практической конференции / Редкол.: В. А. Кузьмищев, О. А. Мазур, Т. Н. Рябченко, А. А. Шатохин: в 9 томах. Том III: История. Политология. Социология. Философия. – Невинномысск, 2009. – С. 50 – 52.
5. Лосев А. Ф. Античная литература / А. Ф. Лосев. – М., 2005.
6. Петровский Ф., Ярхо В. Комментарии / Ф. Петровский, В. Ярхо // Софокл. Трагедии / Пер. С. Шервинского. – М., 1988.
7. Тронский И. М. История античной литературы [текст] / И. М. Тронский. – М., 1988.
8. Фролов Э. Д. Прибыль и предприниматели в античной Греции / Э. Д. Фролов // Торговля и торговец в античном мире. – М., 1997. – С. 6 – 48.
9. Ярхо В. Н. Трагедия / В. Н. Ярхо. – М., 2000.

10. Adkins A. W. H. Moral values and political behaviour in Ancient Greece: from Homer to the end of the Fifth centuries. London. 1972.
11. Carter L. B. The Quiet Athenian. Oxford. 1986.
12. Dover K. J. Greek popular morality: in the time of Plato and Aristotle. Berkeley, Los Angeles. 1974.
13. Liddell H. G., Scott R. A Greek-English Lexicon. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.perseus.tufts.edu/>]. Доступ – 25.05.2009 г.

© Дюкарев В.

Апология гностического христианства как источник особого материала «Обличения всех ересей» Ипполита Римского

Егоренков Иван

Егоренков Иван. Апология гностического христианства как джерело особливому матеріалу «Викриття всіх ересей» Іполита Римського. Стаття присвячена одному з найважливіших джерел гностицизму – великому ереселогічному трактату Іполита «Викриття всіх ересей». В центрі уваги стоїть здавна відома і досі не вирішена проблема перехресних посилань між різними гностичними сектами, які складають основний зміст так званого особливого матеріалу Іполита. Автор пропонує вирішення цієї проблеми, виходячи з припущення, що джерелом особливого матеріалу Іполита був екзегетичний трактат, який був написаний невідомим апологетом гностичного христианства.

Yegorenkov Ivan. Apology of Gnostic Christianity as a source of reference material "rebuke all Heresies" Hippolytus of Rome. The article deals with one of the most important sources on the history of Gnosticism, great heresiological treatise of Hippolytus – «The exposure of all heresies». The major focus of interest is a well-known but still unsolved problem of cross-references between different Gnostic sects making up a bulk of so-called special material of Hippolytus. The author offers a solution of this problem, assuming

that the special material of Hippolytus is based on exegetic treatise, written by anonymous apologist of Gnostic Christianity.

Обличение всех ересей, выдающийся ересеологический труд епископа Римского Ипполита, был введен в научный оборот довольно поздно, лишь в середине XIX столетия, а ценность содержащихся в нем сведений до середины XX века подвергалась сомнению. На протяжении долгого времени под названием «Философумы» была известна только первая из десяти книг «Обличения», посвященная изложению мнений языческих философов. По всей видимости, еще в древности и в средневековье эта книга, содержащая краткий свод греческой философии от Фалеса до скептиков, а также учения брахманов и друидов, приобрела популярность в качестве учебника и отделилась от основного корпуса «Обличения». Однако, подлинное имя автора книги было забыто, и в рукописной традиции «Философумы» бытовали как сочинение Оригена.

В 1841 г. греческий ученый Константин Миноида Мина приобрел в Афонском монастыре для французского правительства манускрипт, который по месту своего дальнейшего пребывания получил название «Парижского»: Parisinus suppl. gr. 464 saec. XIV, bombicinus, truncus, foll. 1-132, 137, 133-136; 215x145 mm (textus: 160x105-115 mm, 23-28 versus). Эта рукопись, относящаяся к XIV в., содержит некоторые книги «Обличения»; II и III книги, посвященные, по всей видимости, описанию греческих и варварских мистерий, совершенно утрачены; от IV книги, в которой излагается античная астрология, сохранился только конец; книги с V по X, содержащие описания и обличения ересей, сохранились полностью (при этом книга X является «суммарием» V – IX книг). Как и «Философумы», остальные книги «Обличения всех ересей» также существовали в рукописной традиции Парижского манускрипта как сочинение Оригена, имя которого надписано на полях X книги позднейшим корректором красными чернилами, а название «Философумы» применялось переписчиками XIV в. ко всему корпусу «Обличения всех ересей». Но вскоре после открытия Парижской рукописи было установлено, что Ориген не мог быть автором этого сочинения и что «Обличение» принадлежит перу известного церковного писателя и римского епископа Ипполита, аргументы в пользу авторства которого в настоящее время решительно преобладают и принимаются в качестве обоснованных большинством ученых.

Богатый ересеологический материал, содержащийся в книгах V – X «Обличения», неоднороден по составу. В зависимости от того, какими источниками пользовался Ипполит при написании своего труда, этот материал можно разделить на три группы [9, с. 1-11]. В первую группу входят разделы, при написании которых Ипполит пользовался трудами предшественников – Иринея, Юстина и других авторов. Эти части текста «Обличения» не имеют самостоятельного значения, но могут быть

использованы для реконструкции греческого текста «Против ересей» Иринея и содержания «Синтагм» Юстина и самого Ипполита. Ко второй группе следует отнести разделы, при написании которых Ипполит пользовался своим личным опытом. Главы «Обличения», посвященные изложению современных Ипполиту «ересей», составлены им самостоятельно, с привлечением некоторых дополнительных источников (таких как сочинение Иосифа Флавия, эллинистическая антология античных авторов и трактат элказантов, привезенный в Рим Алквинадом). В третью группу входят разделы, при написании которых Ипполит использует материал, никому кроме него не доступный. Сведения о гностических сектах, которые содержатся в «Обличении» и отсутствуют у других церковных писателей либо вступают в противоречие с ними, получили в научной литературе название «особый материал» Ипполита.

Другой особенностью этого «особого материала» является то, что между различными гностическими сектами, сведения о которых приводит Ипполит, наблюдается очень близкое родство. При внимательном изучении текста «Обличения» складывается впечатление, что различные гностические авторы, выдержки из сочинений которых приводит Ипполит, не просто высказывают похожие идеи, но буквально цитируют друг друга. В научной литературе эти случаи буквального сходства между различными гностическими сектами из «особого материала» Ипполита принято называть «перекрестными ссылками» (cross-references). Общее количество буквальных совпадений между различными гностическими авторами, на которых ссылается Ипполит, настолько велико, что с трудом поддается учету. Однако все их многообразие можно условно свести к трем основным типам:

1. Для обоснования тождественных или подобных тезисов разные гностические авторы приводят одни и те же цитаты из греческих нехристианских писателей и библейских текстов. Например, «наассен», «перат» и «сифианин» выбирают для иллюстрации одних и тех же идей (трехчастной структуры универсума и воды как злого начала) одни и те же строки из Гомера (V. 20.40-53; V. 8.5-13; V. 16.11-17).

2. Для иллюстрации тех же самых или похожих идей разные авторы используют одни и те же примеры, образы, аллегории, сравнения. Так, для демонстрации того, как подобное стремится к подобному, «сифианин», «наассен», «перат» и «Василид» приводят одни и те же примеры (нефть притягивает огонь, магнит – железо, янтарь – шелуху, а лапка морского ястреба – золото). При этом следует отметить, что если магнитные и электрические свойства «Гераклеийского камня» и янтаря засвидетельствованы в других памятниках античной литературы, то о способности лапки морского ястреба притягивать золото знают только «сифианин», «наассен» и «перат», загадочным образом встретившиеся на страницах труда Ипполита (V. 21.31-39; V. 9.105-111; V. 17.42-50; VIII.25.30-40).

3. Разные гностические авторы в своих сочинениях употребляют одни и те же речевые обороты, штампы, устойчивые выражения, формулировки, которые нигде более не встречаются, кроме как в узкой группе приведенных у Ипполита текстов. К примеру, характерной особенностью мысли, выразившейся в речи четырех различных авторов («Симона», «Василида», «Моноима Араба» и «сифианина»), является то, что они употребляют необычную формулировку для выражения идеи всеобщности: «все (ощущаемое), что можно заметить или не заметить, оставив видимое без внимания; все умопостижимое, что можно помыслить, избежав чувствования, или оставить без внимания, не помыслив». В наиболее полной форме это выражение содержится у «Симона», а «Василид», «Моноим Араб» и «сифианин» употребляют его в сокращенном виде (VI.9.26-35; V. 19.1-10; VII.22.1-10; VIII.12.15-20).

Сам Ипполит объяснял обилие общих мест в своем тексте тем, что гностические ереси происходят из одного источника – эллинской и варварской философии и языческих мистерий. Гностики же по природе своей являются плагиаторами и, «сплоченные единым духом», истолковывают одни и те же легенды и мифы, но каждый по-своему и в несколько разных выражениях (V. 23.19-21; VI.7.1). Однако теория Ипполита, хотя и не лишена здравого смысла, тем не менее не давала ответа на вопрос, почему такое значительное количество взаимопересечений встречается в небольшой группе ересей, которые известны только Ипполиту, в то время как многочисленные памятники гностической литературы, известные из других источников, выказывают гораздо меньшую степень близости между собой. Так, в значительно большем по количеству собрании гностических текстов – в библиотеке из Наг-Хаммади известны три редакции одного и того же текста («Апокриф Иоанна»), две версии коптского перевода одного и того же текста («Евангелие Египтян»), а также две разные редакции греческого оригинала и коптского перевода «Послания Евгноста», при этом текст под названием «Премудрость Иисуса Христа» является переработкой «Послания Евгноста». Некоторые тексты из Наг-Хаммади выказывают близость на уровне общих идей, исходных положений, оперируют сходными терминами, понятиями, прилагают похожие или одни и те же имена собственные к персонажам, играющим одинаковую роль в их системах. Однако в них мы не находим ничего подобного многочисленным случаям буквального взаимочитирования, которые повсеместно встречаются внутри узкой группы из восьми описанных Ипполитом гностических сект. Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что описанные Ипполитом в кн. V-VIII ереси либо вообще неизвестны другим ересеологам, либо существенно отличаются от описанных Иринею учений с тем же названием (например, то, что Ипполит сообщает об учении Василида, совершенно не согласуется с описанием его доктрины у Иринея).

В 1885 г. Дж. Салмон, выявив и проанализировав наиболее явные случаи «перекрестных ссылок», которые встречаются в третьей группе источников Ипполита, составляющих его «особый материал», пришел к выводу, что гностические тексты этой группы были сфабрикованы одним и тем же лицом, предположительно «наассеном», который и продал их одержимому полемическим пылом епископу [8, с. 400-402]. В 1890 г. немецкий исследователь Х. Штелин подробно рассмотрел вопрос о гностических источниках Ипполита и сделал заключение, что, по меньшей мере, восемь «ересей» –

Наассены – V. 6–11, X. 9
 Ператы – V. 12-18, X. 10
 Сифиане – V. 19-22, X. 11
 Юстин – V. 23-27, X. 15
 Симон – VI.7-20, X. 12
 Василид – VII.14-27, X. 14
 Докеты – VIII.8-11, X. 16
 Моноим Араб – VIII.12-15

составляют особую группу, а близость между их доктринами значительно большая, чем между остальными гностическими течениями [9, с. 104-108]. Эта близость, как установил Х. Штелин, состоит не в простом родстве идей, но также и в буквальном совпадении между текстами, которые использовал Ипполит в качестве источников при написании соответствующих разделов. Как убедительно показал Х. Штелин в своем исследовании при попытке объяснить эти совпадения либо прямой литературной зависимостью одних авторов-гностиков от других, либо возникновением их в результате исторической эволюции различных гностических сект, их происхождения друг от друга или превращения одной секты в другую, на разных этапах мы сталкиваемся с непреодолимыми трудностями. По мнению Х. Штелина, единственным возможным решением проблемы «перекрестных ссылок» является допущение, что источники третьей группы принадлежат одному автору. Таким образом, мы имеем дело не со «взаимочитированием», а с «самоцитированием», когда один и тот же автор осознанно или неосознанно употребляет одни и те же выражения, примеры и образы. Однако, как замечает немецкий исследователь, у этой гипотезы есть слабые места: во-первых, мог ли один человек обладать столь богатым воображением, чтобы придумать и сфабриковать такое значительное количество (как минимум восемь) гностических трактатов; во-вторых, как мог Ипполит, обладавший определенными познаниями в этой области, позволить так себя одурочить? [9, с. 105-106]. Х. Штелин в поисках ответов на эти вопросы допускает, что фальсификатору были известны из различных источников древнейшие формы этих гностических систем, поэтому он смог сочинить что-либо в общем похожее на правду, а затем в разное время и разными способами подsunуть свои творения Ипполиту. Сочинить же семь различных ересей

было не так уж сложно, ведь фальсификатору надо было на разный лад повторять одно и то же, что он и делает; поэтому ереси и получились такими похожими.

Проблема перекрестных ссылок в гностических источниках «особого материала» Ипполита продолжала привлекать внимание исследователей и в XX в. В 1903 г. французский исследователь гностицизма Е. Де Фэй предположил, что «особый материал» Ипполита происходит из одной социо-культурной среды и принадлежит так называемым «офитам», однако он считал, что Ипполит цитировал несколько разных текстов, которые были созданы разными авторами [2, с. 68]. Е. Петерсон и К. Байшлаг полагают, что некоторые из гностических трактатов, прежде чем оказаться в руках у Ипполита, были отредактированы неким церковным деятелем, который собирался использовать эти тексты в полемических целях [7, с. 233, 271; 6, с. 48]. Эти исследователи также предполагают, что «особый материал» Ипполита был представлен не одним источником, но коллекцией единообразно отредактированных текстов. По мнению же К. Кошорке, в роли редактора выступил не один человек, а группа гностиков [5, с. 100]. Последний издатель «Обличения», М. Маркович, следуя предположению В. Анца [1, с. 9], полагает, что сходство между описанными у Ипполита гностическими учениями вызвано «обоюдными заимствованиями» (mutual borrowings), имевшими место в гностической среде II века [6, с. 49]. Постоянный свободный обмен идеями, образами, сравнениями, литературными метафорами и фразеологией, по мнению М. Марковича, приводил к появлению значительного числа общих мест в разных гностических писаниях.

Но нам представляется, что столь значительное количество буквальных совпадений в столь узкой группе источников трудно объяснить свободным обменом идеями между различными гностическими сектами. Достаточно сравнить «особый материал» Ипполита с коптскими гностическими текстами, чтобы осознать существенное отличие совпадений в лексике и фразеологии, вызванное взаимовлиянием при нахождении в общем культурном пространстве (Наг-Хаммади), от буквального параллелизма между текстами, сохранившимися в составе одного единственного сочинения («Обличение»).

По нашему мнению, Х. Штелин убедительно доказал, что тексты, из которых Ипполит черпает свой «особый материал», были написаны одним автором. Однако, в настоящее время предположение об их сознательной фальсификации неким авантюристом, желавшим продать выдуманные ереси Ипполиту, выглядит нелепым, что и подорвало доверие к теории Дж. Салмона и Х. Штелина, которая по существу верна и покоится на абсолютно верных основаниях. Стремление ученых конца XIX в. непременно видеть злой умысел, сознательное искажение истины в третьей группе источников «Обличения» объясняется, во-первых,

узостью источниковой базы на первом этапе историографии гностицизма, что помешало исследователям осознать все богатство, широту и парадоксальность гностической мысли. Во-вторых, сыграло свою роль определенное предубеждение против некоторых форм гнозиса, эстетическое неприятие учеными того времени некоторых доктрин, стремление видеть в гностицизме «острую эллинизацию христианства» (А. Гарнак) и не более того. Так, «наассена», предположительно сфабрикованного «особый материал» Ипполита, Дж. Салмон считал «сумасшедшим типом (crazy person), обладавшим большой начитанностью и обширными познаниями в гностической литературе» [8, с. 397]. Однако в сравнении с авторами многих текстов из Наг-Хаммади, в особенности «Парафраза Сима», следы знакомства с которым видны в главе о «сифианах», автор документа «наассенов» уже не выглядит безумцем, а его концепция представляется вполне последовательной и логичной.

Еще в 1967 г. немецкий исследователь Й. Фрикель пришел к выводам, которые представляются весьма плодотворными для разрешения вопроса о происхождении «особого материала» Ипполита. Как установил Й. Фрикель, при описании «симонианской» ереси Ипполит использовал не оригинальный текст принадлежащего Симону трактата «Апофазис Мегале», а его парафраз с комментариями, выполненный неизвестным гностиком [3, с. 200]. Но поскольку изложение «Апофазиса» относится к «особому материалу» Ипполита, можно сделать предположение, что автор комментариев к «Апофазису» находился в прямой или косвенной связи с другими гностическими группами, которые также принадлежат к «особому материалу» [4, с. 427]. Какова же природа этой связи?

Мы, как и Х. Штелин, полагаем, что многочисленные перекрестные ссылки в «особом материале» Ипполита объясняются тем, что весь этот «особый материал» восходит к одному автору. Однако, по нашему мнению, сведения о гностических учениях, составляющих его «особый материал», Ипполит заимствует не из группы единообразно отредактированных или принадлежащих одному автору текстов, а из одного пространного документа. Но автором этого документа не мог быть ни фальсификатор, ни церковный редактор. Содержание этого документа, насколько его возможно реконструировать по тексту «Обличения», показывает, что он представлял собой комментарий на ряд древних и авторитетных текстов гностической традиции, в котором при помощи аллегорического метода толкования как некоторых языческих (философских и поэтических) произведений, так и ряда библейских текстов высказывалась мысль о том, что именно гностическое понимание христианства является наиболее верным выражением истины. Цитаты из языческих философских текстов служат автору комментария в качестве внешних доводов, которые должны признавать в качестве действительных и нехристиане (такие как полемизировавшие с гностиками в сер. III в. неоплатоники Плотин и Порфирий), а также для

обоснования тезиса, что эллинские мудрецы как лучшие из людей, духовные, еще в глубокой древности и до явления Христа могли отчасти высказывать истину, хотя и в неясном, «зашифрованном» виде. Цитаты из ветхозаветных книг и «канонических» христианских текстов, которые признавались в качестве сакральных христианами ортодоксально-кафолического направления, служат в качестве внутренней, обращенной к церковным христианам аргументации, и имеют своей целью показать, что гностическое понимание христианства не только не противоречит этим текстам, но является истинным выражением их глубинного смысла. Содержание комментариев, которые легко отделяются как от текста комментируемых источников, так и от текста самого Ипполита, позволяет в общих чертах представить себе и богословскую концепцию их автора, который исповедовал гностическое христианство в форме, характерной для конца II в., и находился под сильным влиянием античной философской традиции. Сам же комментарий, по существу, представлял собой «апологию», оправдание гностического христианства, адресованное как языческой, так и ортодоксально-христианской аудитории.

Литература

1. *W. Anz.* Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus. – Leipzig, 1897.
2. *E. de Faye.* Introduction à l'étude du gnosticisme au II et III siècle. – Paris, 1903.
3. *J. Frickel.* Die Apophasis Megale, eine Grundschrift der Gnosis? // *Le Origini dello Gnosticismo. Colloquio di Messina 13-18 aprile 1966. Testi e discussioni.* Ed. Ugo Bianci. – Leiden, 1967. – P. 197-200.
4. *J. Frickel.* Ein Kriterium zur Quellenscheidung innerhalb einer Paraphrase (Drei allegorische Deutungen der Paradies-Flüsse Gen 2:10) // *Le Muséon*, 85 (3-4). – Louvain, 1972. – S. 425-450.
5. *K. Koschorke.* Hippolytus Ketzerbekämpfung und Polemik gegen der Gnostiker // *Göttinger Orientforschungen.* – VI. Reihe: Hellenistika, 4. – Wiesbaden, 1975. – S. 95-101.
6. *M. Marcovich.* Introduction // *Hippolytus. Refutatio omnium haeresium.* Ed. M. Marcovich. – Berlin, New-York, 1986. – P. 1-51.
7. *E. Peterson.* Frühkirche, Christentum und Gnosis. – Rom, Freiburg, Wien, 1959.
8. *G. Salmon.* The Cross-References in the Philosophumena // *Hermathena*, 11, 1885. – P. 389-402.
9. *H. Staehlin.* Die gnostischen Quellen Hippolyts in seiner Hauptschrift gegen die Haeretiker // *T. U.* – Bd. 6, H. 3. – Leipzig, 1890. – S. 1-108.

© Егоренков И.

О структуре жилого дома Херсонеса – Херсона (IV - IX вв.)

Пархоменко Мария

Пархоменко Мария. Про структуру житлового будинку Херсонеса – Херсона (IV-IX ст.). В статті розглянуто структуру ранньосередньовічного житлового будинку Херсонеса-Херсона. Вдослідженні використані дані джерела, яке раніше не розглядалося істориками для характеристики середньовічної садиби – політичного трактату Константина VII Багрянородного (913–959) «Про управління імперією». Вперше за допомогою зазначеного джерела висунуто припущення про те, що у житловому будинку або зовсім не було вікон, або вони були вкрай малими.

Parhomenko Mariya. About the apartment house building structure of Chersones – Cherson of the early medieval period (IV - IX centuries). In the article the structure of the early-medieval apartment house building of Chersones – Cherson is being described. The work contains materials from the source which hasn't been used before by historians – a Constantine's VII Porphyrogenetos (913-959) treatise «De administrando imperio». With the help of this source we came to a assumption that the house either didn't have any windows, or they were extremely small. **Key words:** Chersones-Cherson, apartment house, structure, early medieval, Byzantium.

Планировка и реконструкция раннесредневекового жилого дома Херсона до сих пор остается одной из неразрешенных проблем в исторической науке. Главной причиной этого является плохая сохранность археологических памятников IV-IX вв. и отсутствие письменных источников, освещающих повседневную жизнь города в данный период. Вместе с тем, подобная историографическая ситуация характерна не только для Херсонеса как провинциального центра, но и для всей Византии в целом. Этот факт делает работу актуальной не только в рамках изучения археологических памятников конкретного города, но и принципиально важной для исследования всего византийского градостроительства.

Ряд ценных наблюдений относительно планировки херсонских жилых домов принадлежит А. Л. Якобсону. Именно он впервые

попытался собрать воедино весь археологический материал жилищного строительства раннесредневекового периода, используя в основном данные, полученные в результате раскопок Г. Д. Белова [см.: 3-7]. Но, вместе с тем, в его работе отсутствуют научно-теоретические обобщения [27, с. 282-299]. Единственный исследователь, попытавшийся подойти к реконструкции жилого дома «темных веков», – С. Б. Сорочан. Исходя из имеющихся материалов и аналогий, он сделал попытку высчитать примерные размеры усадьбы, определить ее расположение в городе относительно общественных сооружений, а также установить функциональное соотношение ее структурных частей [23, с. 759-760].

Учитывая недостаточную изученность данной темы, мы попытаемся расширить имеющиеся представления о планировке и структуре усадьбы, в частности, сделаем попытку разобраться в спорном вопросе о наличии в доме указанного периода окон.

В этой работе впервые приведены сведения раннесредневекового источника, никогда прежде не использовавшегося для исследования структуры херсонского жилого дома, – трактата Константина VII Багрянородного (913–959) «Об управлении империей».

Рассказывая о событиях, связанных с заговором боспорян, автор описывает дом знатного жителя Херсонеса Ламаха. Спорность в датировке этого источника не позволяла исследователям как античного, так и средневекового города использовать его для характеристики как политической, так и повседневной истории. Авторы комментариев русскоязычного перевода 53 главы «Об управлении империей» М. В. Бибииков, Л. И. Грацианская подчёркивают, что хронологическая атрибуция сюжетов не совсем однозначна. Предложенная самим текстом гл. 53 временная последовательность явно несостоятельна [12, с. 261]. В комментариях указывалось на проблему использования этого текста в качестве исторического источника. Уже в XIX в. историк Т. Моммзен назвал информацию, изложенную в главе, «херсонесскими сказками» [16, с. 270], что надолго оставило этот источник за пределами интересов исследователей. Однако благодаря статье Р. Гарнетта, констатировавшего реальную основу не только первых четырех сообщений, но и сюжета о Гикий, связав его с боспорским царем Асандром (I в. до н. э.), изучение памятника продолжилось [1, р. 103]. События первых четырех сюжетов датируются рубежом III-IV вв. и первыми двумя третями IV в. Нижнюю границу, сопоставив текст гл. 53 с сасанидской надписью из Пайкули, Р. Гарнетт определяет 291–293 гг. [8, с. 98; 2, с. 74; 11, с. 120, 22, 48]. Пятую сюжетную линию, повествующую о подвиге Гикий, дочери херсонского «венценосца и протевона» Ламаха, которая спасла родной город от происков своего мужа, сына боспорского правителя Асандра, исходя из хронологической последовательности, следовало бы отнести к 80-м гг. IV в. Но Р. Гарнетт аргументировал датировку событий «легенды о Гикий» второй половиной I в. до н. э. [1, р. 103-105]. Это объясняется тем, что он впервые отнесся к пятому сюжету гл. 53 как к аутентичному источнику.

Несмотря на спорность политической истории, описываемой в гл. 53, история повседневной жизни, представленная в источнике как фон в виде праздноств и описания дома благочестивого Ламаха, не была подвергнута императорской цензуре. Доказательством этому может служить та скрупулезность, с которой автор описывает дом, его расположение и структуру, хотя это никак не влияет на достоверность информации о заговоре. На это же обращают внимание комментаторы трактата М. В. Бибииков, Л. И. Грацианская: «Текст гл. 53, вероятнее всего, не принадлежит Константину, но представляет собой беллетризованную подборку выписок из местных херсонских хроник античного и позднеантичного времени» [12, с. 261]. Впервые этот факт доказал Я. Харматт, который указал, что «гл. 53 построена на местной херсонесской хронике не позднее V в.» [29, с. 204]. Беллетризованной, на наш взгляд, оказалась история как политическая, так и повседневная, поскольку, если события заговора действительно можно отнести к I в., то описание дома соответствует периоду не ранее IV в. [26, с. 145; 24, с. 147; 14 с. 12]. Таким образом, данный источник вполне применим для характеристики жилых построек Херсона периода поздней античности и начала раннего средневековья.

Для проведения структурной реконструкции сопоставим письменные сведения с данными археологических раскопок.

Описываемый в гл. 53 дом, скорее всего, принадлежал богатому человеку, занимавшемуся выпасом скота. По мнению С. Ю. Сапрыкина, так называемые Сосы (место, где располагался дом) должны, «согласно тексту легенды», находиться «в нижнем городе близ порта» (очевидно, юго-восточный квартал Херсонеса) [22, с. 50]. «Дом же его в четыре строения простирался в ширину и длину вплоть до нижних частей [города], называемых Сосы, где он имел собственные ворота в стене и четыре большие калитки для входа и выхода вместе с другими особыми воротцами, так, чтобы из входивших в город его животных каждое стадо – коров, коней и кобыл, быков и телок, овец и ослов – входило через свои воротца и шло в свое стойло» [12, с. 261].

Представленный в источнике дом явно наделен гиперболизированными чертами, так как зданий описанных размеров ни античного, ни средневекового периода найдено в Херсонесе не было. Но это не свидетельствует об абсолютной фантастичности сюжета. Автор хроники, описывая подвиг Гикий, заметно стремится представить ее героиней если не имперского масштаба, то хотя бы примером для будущих поколений херсонесидов. Описание богатства дома Гикий и ее отца Ламаха должно было обладать некоторыми преувеличениями, так как преследовало цель убедить читателя в неопровержимой знатности героев.

В доме-усадьбе, исходя из описания, был двор с четырьмя постройками. Такое количество сооружений, соединенных коридорами, встречается практически во всех сохранившихся средневековых жилых строениях [27, с. 282–299]. Часть этих помещений, по-видимому, была

хозяйственной, а часть – жилой, причём дом явно обладал внутренним двором. Устройство дома служило для обеспечения основной хозяйственной деятельности. Именно для этого стены были оборудованы значительным количеством дверей, а во дворе имелись стойла.

Таким образом, представленный дом относился к типу двухэтажных жилых домов с функциональным разделением по вертикали. Такой тип жилых построек получил распространение в Херсонесе-Херсоне не ранее первых веков нашей эры, а точнее – в III-IV вв. [13, с. 100]. До этого периода в городе строились дома с горизонтальным функциональным делением [9, с. 25]. Данный факт подтверждает хронологическую достоверность письменного источника, что позволяет использовать его для реконструкции раннесредневековых домов.

Подобным образом был устроен большой раннесредневековый дом в северо-западном квартале на стыке IX поперечной и II продольной улиц [27, с. 286]. Этот дом обладал четырьмя большими помещениями, выходящими на улицу, а позади них находилось пятое удлиненное помещение, являющееся, возможно, хозяйственным двором. Отсутствие тут бытового археологического материала, вызванное позднейшей застройкой над домом, не позволяет с точностью говорить о назначении этих помещений.

Еще один раннесредневековый дом был расположен вдоль II продольной улицы. В нем выделяются четыре небольших помещения с толстыми стенами (толщиной 0,85–0,95 м), которыми этот раннесредневековый дом не ограничивался [27, с. 287; 19, с. 130].

Наибольшее количество материала дали раскопки квартала XVII и юго-западной стороны квартала VIII [27, с. 288]. Тут планировку раннесредневекового дома в целом выяснить невозможно, так как его стены (V-VI вв.) сохранились только в юго-западной половине квартала, а под стенами поздних помещений ничего не осталось. Однако хорошо сохранившиеся стены дома X в. основаны на стенах раннесредневекового сооружения и потому сохранили его планировку. Следовательно, мы можем получить приблизительное представление о доме, возникшем во второй половине VI в. или первой половине VII в. [27, с. 289].

Дом, по-видимому, был двухэтажным, о чём позволяют судить остатки лестницы, которая располагалась в южном углу помещения и вела на второй этаж. Для домов Константинополя наличие такого элемента, как каменная лестница, указывало на проживание в них «процветающих» семей [18, с. 156]. В одном из помещений, вероятно, был устроен внутренний дворик с водостоком, отводившим дождевую воду. Хозяйственное назначение этого дворика подтверждает значительное количество керамики, а также 9 свинцовых смятых пластин и 11 свинцовых кольцевидных грузил [27, с. 289]. В VI-VII вв. здесь проводилась кардинальная перепланировка усадьбы. Была достроена часть стены, три помещения и два дворика: внутренний, выложенный плитами и имевший черепичный навес, и внешний. Одно из помещений обладало

толстыми стенами, что позволяет сделать предположение о наличии второго этажа, традиционно жилого. Внизу, вероятно, размещалась кухня, в ней сохранились остатки очага, на полу – фрагменты амфор, столовой и кухонной керамики с закопченными доньями, каменная ступа, а также кости домашних животных и птицы, створки мидий, рыбная чешуя. Второе помещение было хозяйственного назначения, так как в нём обнаружены зернотёрки, жернова, ступа [28, с. 350]. Эти предметы указывают на занятие владельца дома земледелием.

Дом благочестивого Ламаха также имел второй этаж и лестницу. В нем, как и в раннесредневековом доме, жилые помещения располагались на втором этаже [12, с. 262].

Соседний дом, по-видимому, богатого человека (о чем говорят как его большие размеры, так и узорчатая выкладка, которой была украшена стена двора, граничившая с улицей) имел кладовую, расположенную в западном углу усадьбы. Она была опущена на 1,25 м от дневной поверхности. При ее устройстве использовали кладовую дома первых веков нашей эры, служившую хозяйственным целям и в раннее средневековье. В кладовой хранился производственный инвентарь, характеризующий род занятий владельца дома. В кладовую попадали по лестнице со двора [27, с. 287].

Описанные археологические останки считаются исследователями незначительными для проведения планировочной реконструкции [23, с. 759]. Поэтому реконструкция отчасти производится с помощью византийских аналогий и данных письменного источника [15, с. 34].

Общая площадь усадьбы составляла 100-150 м², достаточное количество места для проживания ромейской семьи из 5-6 человек [23, с. 759].

Дом состоял из хозяйственной и жилой части. В первую, кроме кладовых и, возможно, мастерских, входил дворик, о чем свидетельствуют врытые в землю пифосы для зерна, амфоры и производственный инвентарь. Жилые помещения находились на втором этаже, над хозяйственными постройками.

Исследователи давно обратили внимание, что такая структура херсонесского дома не является уникальной, она типична для домов Византийской империи. В домашней архитектуре Византии преобладали черты, унаследованные от Рима [15, с. 34].

Дома аристократии и зажиточных групп населения обычно располагались к улице задней, лишенной окон, стороной. Для Херсонеса это правило не всегда соблюдалось: некоторые дома к улице были обращены дворовой частью, зайдя в которую можно было попасть в дом [7, с. 26].

В кладке стен, размещении жилых усадеб чётко прослеживается античная традиция. Фундаментом для стен служили древние постройки, некоторые достроенные помещения, сооруженные еще в первых веках нашей эры, не потеряли своего функционального назначения и в эпоху раннего средневековья [27, с. 297].

Неограниченное количество высококачественного строительного известняка в Херсонесе способствовало тому, что стены относительно крупных жилых домов строились в основном целиком из камня. Но этот камень добывался не только в каменоломнях, а, по большей части, и в разрушенных античных домах. Стены раннесредневековых жилых домов X в. сложены, как правило, на глине и из более крупных, натесанных с лица блоков камня, более или менее выдержанными рядами [10, с. 64]. Кладка стен VI-VII вв. отличается большей монументальностью, а также существенным отличием является то, что она сложена не на глине, а на извести [27, с. 297].

Высота жилых построек в Крыму в эпоху раннего средневековья не превышала функционально необходимую. Так, в пещерных жилищах, высеченных в скальных массивах юго-западного Крыма, высота потолков была не более двух метров. В городских же домах высота помещений первого этажа предположительно была 2,5 м, около 0,5 м возможно добавляли на цоколь. Стены вторых этажей были такими же или ниже (около 2 м). Так как археологический материал не дает нам возможности говорить с точностью о высоте построек V-X вв. в Херсонесе, то мы можем только предполагать, что они были такими же, как и в целом в Крыму [10, с. 64].

Завершала постройки крыша, крытая черепицей светло-коричневого цвета в виде прямых плоских прямоугольных керамид, по обеим сторонам которых находился бортик высотой три-четыре сантиметра [19, с. 156]. Хозяйственные и подсобные помещения были велики, и им явно придавали большое значение [17, с. 69]. Дворы усадеб, их размеры и устройство зависели от хозяйственной деятельности домовладельца, но в целом, как и вообще все жилые постройки, были однотипными [17, с. 69]. Хозяйственные постройки занимали не менее 20%-50% от общей площади усадьбы [23, с. 369]. Двор могли выкладывать каменными плитами неправильной формы, тут же размещали водосток. В домах не было очагов, поэтому пища готовилась тут же, во дворе, либо в других подсобных помещениях на нижнем этаже. В кладовой, часто обустроенной из античных построек, стояли пифосы, частично вкопанные в землю, в которых хранилось зерно [27, с. 290].

Такое помещение обмазывалось желтой глиной. Оно частично углублялось в землю (1–1,5 м) и идеально подходило для устройства прохладного сухого хранилища. Сюда попадали по деревянной переставной или стационарной каменной лестнице. Именно в таком помещении, скорее всего, прятались заговорщики, описанные в гл. 53 «Об управлении империей» [12, с. 637].

В хозяйственных помещениях усадьбы хранился инвентарь, характеризующий профессиональную деятельность владельца дома. Здесь были найдены фрагменты железного якоря, рыболовные крючки для вязания сетей, иглы из бронзы [20, с. 5]. На занятие земледелием в

некоторых хозяйственных помещениях указывают находки железных сошников и жерновов [27, с. 293].

Жилая часть, находившаяся на втором этаже, как правило, состояла из одной или двух несмежных, одинаковых по размерам комнат. Комнаты, имевшие продолговатую форму, были узкими и низкими. Сюда можно было попасть по деревянным или каменным лестницам [15, с. 35]. Аналогичную планировку усадьбы, более близкую как структурно, так и территориально к Херсонесу, мы видим в его предместье на Гераклеяском полуострове, расположенном на правом берегу Камышовых бухты, в 7 км от Херсонеса - Херсона.

Проблема освещения жилых комнат естественным светом до сих пор остается открытой. Археологический материал вообще не дает никакого ответа на этот вопрос, а письменный источник косвенно говорит, что либо дом окон не имел вовсе, либо они были очень маленького размера. К такому выводу можно прийти после прочтения уже упоминавшегося ранее произведения Константина Багрянородного «Об управлении империей». Разоблачая заговор мужа, Гикия поджигает дом и требует у горожан, чтобы те убивали всех выходящих через двери [12, с. 267]. Учитывая, что перед этим она заперла дом на замки и что во время пожара человек стремится выбраться из горящего здания через все возможные отверстия, странно было бы не воспользоваться окнами. Вывод напрашивается двойной: либо, как указывалось выше, окон не было вовсе, либо они были настолько маленького размера, что ими нельзя было воспользоваться для спасения.

Таким образом, можно сделать выводы, что херсонесский дом IV–IX вв. состоял из хозяйственной и жилой части. В первую, кроме кладовых и, возможно, мастерских, входил двор. Жилые помещения находились на втором этаже, над хозяйственными постройками. Об этом свидетельствует тот факт, что в вышеназванных домах описанные сохранившиеся помещения выполняли явно хозяйственную функцию. Хозяйственные и подсобные помещения были сравнительно велики, и им явно придавали большое значение. Двор усадьбы, его размеры и устройство зависели от хозяйственной деятельности домовладельца, но в целом были однотипными. Жилая часть, находившаяся на втором этаже, как правило, состояла из одной или двух несмежных, одинаковых по размерам комнат. Проблема освещения их естественным светом до сих пор остается открытой, хотя можно предположить, что окон либо не было вовсе, либо они были предельно малы. В целом все говорит об относительной обустроенности частного быта горожан, ничем не уступающей другим городам Византии.

Литература

1. Garnett R. The Story of Gycia // The English Historical Review. – 1897. – Vol. 12. – P. 102-103.

2. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. – XII в. н.э.) / В. А. Анохин. – К., 1977.
3. Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1946-1950 гг. / Г. Д. Белов // История и археология древнего Крыма. – К., 1957. – С. 238-248.
4. Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949-1953 гг. / Г. Д. Белов // Советская археология. – 1955. – Т. 24. – С. 257–281.
5. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 году. Приложения. / Г. Д. Белов // Херсонесский сборник. – 1959. – Вып. 5. – С. 13-74.
6. Белов Г. Д. Раскопки Херсонеса в 1930 году / Г. Д. Белов // Херсонесский сборник. – 1948. – Вып. 4. – С. 5-17.
7. Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса (по новейшим раскопкам) / Г. Д. Белов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 34. – С. 26-32.
8. Белов Г. Д. Херсонес-Корсунь / Г. Д. Белов. – Л., 1969.
9. Буйских А. В. Жилые дома на северном берегу Херсонеса / А. В. Буйских // Херсонесский сборник. – Вып. 10. – 1999. – С. 23-40.
10. Даниленко В. Н. Жилые дома Херсонеса XIII – XIV вв. / В. Н. Даниленко // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К., 1988. – С. 60-70.
11. Зубарь В. М. Из истории Юго-Западного Крыма на рубеже II – III вв. / В. М. Зубарь. – К., 1987. – С. 120-123.
12. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989.
13. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) / С. Д. Крыжицкий. – К., 1982.
14. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских. Исследования и тексты / В. В. Латышев // Записки имп. Академии наук. – СПб., 1906. – Серия VIII по историко-филологическому отд. – Т. 8. – № 3. – С. 1-81.
15. Мак-Каркадейл Ч. Убранство жилого интерьера от античности до наших дней / Ч. Мак-Каркадейл. – М., 1990.
16. Моммзен Т. История Рима. – Т. 5: Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Т. Моммзен. – М., 1949.
17. Поляковская М. А., Чекалова А. А. Византия: быт и нравы / М. А. Полянская, А. А. Чекалова. – Свердловск, 1989.
18. Райс Т. Византия. Быт. Религия, культура / Т. Райс. – М., 2006.
19. Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсонеса / А. И. Романчук. – Екатеринбург, 2000.
20. Романчук А. И. Слои VII-VIII вв. в портовом районе Херсонеса / А. И. Романчук // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1976. – Вып. 11. – С. 156-159.
21. Ростовцев М. И. Сирик – историк Херсонеса Таврического / М. И. Ростовцев // Журнал Министерства народного просвещения. – 1915. – Т. 43. – Вып. 2. – Отделение классич. филол.
22. Сапрыкин С. Ю. Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикий) / С. Ю. Сапрыкин // Вестник древней истории. – М., 1987. – № 1 – С. 48-57.
23. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и материальной культуры. – Ч. 1-2 / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005.
24. Струве В. В. Древнейший историк СССР / В. В. Струве // Памяти академика И. Ю. Крачковского. – Л., 1958. – С. 139-161.

25. Трететский М. И. О древних херсонесских замках и ключах / М. И. Трететский // Императорская археологическая комиссия. – 1911. – Вып. 42. – С. 131-140.
26. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI-X вв. по Р. Хр. / С. П. Шестаков // Памятники христианского Херсонеса. – М., 1908. – Вып. 3. – С. 143-250.
27. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63. – С. 282-299.
28. Яшаева Т. Ю. Раннесредневековые поселения в предместье Херсона на Гераклеийском полуострове / Т. Ю. Яшаева // Херсонесский сборник. – 1999. – Вып. 10. – С. 349-357.
29. Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора / Я. К. Харматта // Античное общество. – М., 1967. – С. 204-208.

© Пархоменко М.

Магия и представления о «демонических силах» в заупокойных верованиях древних египтян в эпоху Среднего царства

Пяничук Ольга

Пяничук Ольга. Магия та уявлення про «демонічні сили» в заупокійних віруваннях стародавніх египтян в епоху Середнього царства. Стаття присвячена демонології заупокійного культу та магичному захисту від чудовиськ потойбічного світу. Подання, що з'явилися під впливом поширення культу Осіріса, були тісно пов'язані з ідеєю посмертного покарання. У зв'язку з цим аспектом вірувань висвітлюється питання впливу магії на світогляд египтян та її роль у відношеннях між людьми, богами та демонами.

Pyanichuck Olga. «The magic and representations about “demonic forces”. The paper in doleful beliefs of Ancient Egyptians of the period Middle Kingdom» is dedicated demonology of the doleful cult and magic protection from monsters of the other world. Representations which have appeared under the influence by dissemination of the cult Osiris, have been closely connected with

idea of posthumous punishment. In this context of beliefs takes up a question of influence of the magic on world-view of Egyptians and its role in relations between people, gods and demons.

Применение магии в борьбе со «злыми силами» занимало особое место в заупокойных верованиях древних египтян. Появление разветвленных представлений о демонах и вредоносных существах является характерной чертой Среднего царства (XXII–XVIII вв. до н.э.). Это явление обусловлено распространением культа Осириса, когда широкие слои населения получили равный доступ к загробным благам, а соответственно, в равной степени подвергались опасностям загробного мира. Поэтому, наряду с сохранением тела, борьба с демоническими существами становится одной из актуальных тем для каждого египтянина. В этот период складываются новые магические тексты, помогающие душе умершего избежать опасностей в Ра-сетау (𓆎-𓆏𓆑𓆒) и Дуате (𓆎𓆑𓆒) и благополучно достичь священных земель Осириса. Рассмотрение данной темы позволяет разобраться в тонкостях мировоззрения египтян, их страхов и суеверий, а также показывает важнейшую роль магии в становлении культа Осириса.

Демонология заупокойного культа Среднего царства, в отличие от эпохи Нового царства, в трудах отечественных египтологов рассматривается в общих работах и ограничивается упоминанием чудовища Амнат [5, с. 227; 6, с. 206]. Работы западноевропейских египтологов также оставляют этот вопрос открытым. Такие исследователи, как А. Морэ [7, с. 406] и У. Бадж [9, р. 166], лишь вскользь затрагивают эту тему. Г. Кеес связывает развитие египетской демонологии с духовным кризисом представлений о загробном мире и выделяет особую роль суеверий в этом процессе [2, с. 473]. Д. Пинч полагает, что египетские демоны являлись персонификацией богов [14, р. 35]. По мнению Р. Кларк для египтян демоны являлись символами процессов разложения и распада, которые угрожали высочайшей мистической трансформации души [3, с. 335]. Однако авторы рассматривают данный вопрос в широких хронологических рамках и не затрагивают проблему роли демонов в культе Осириса, а также магической защиты от них. Таким образом, целый ряд аспектов данной темы еще не изучен. Поэтому, целью данной статьи является более глубокое изучения природы египетской демонологии сквозь призму магической практики, а также объяснение ее значения в заупокойных верованиях в период демократизации культа Осириса.

Новые религиозные веяния в совокупности с социально-политическими изменениями кардинальным образом отразились на представлениях древних египтян о загробном мире. В период Среднего царства складываются основные представления о демонах и зловредных существах в древнеегипетских магических и религиозных

представлениях. Не последнюю роль в данном процессе сыграли глобальные идеологические перемены в египетском обществе. Египетские представления о злых силах были достаточно противоречивыми. Демонами считались не только враги богов и людей, как, например, Апоп, но и сами боги могли проявлять темную сторону своей сущности.

В земной жизни демоны являлись посланцами богини Сехмет (𓆎 – 𓆏𓆑𓆒). Ее имя переводится как «Могущественная» – ужасная богиня войны и палящего солнца, грозное око Ра. Если эпидемия поражала город, селение или отдельного человека, значит, Сехмет выпустила свои стрелы в сердца «провинившихся» перед богами [7, с. 101]. В состоянии ярости богиня превосходила даже змея Апопа. Но в то же время к ней обращались за помощью во время войн. Считалось, что львиноголовая богиня находится в одной колеснице с царем и пронзает своими стрелами сердца врагов. Кроме этого, Сехмет была богиней-целительницей и покровительницей врачей [7, с. 101; 15, р. 58], ее называли «Хозяйка жизни» [15, р. 58]. В этом случае атрибуты богини использовались для защиты: стрелы богини являлись амулетом от сглаза; фигурка богини – защитой от болезней; рубин считался священным камнем Сехмет, его носили как талисман и использовали в ритуалах магической защиты.

Основными «злыми силами» загробного мира считались бог Сет (𓆎 – 𓆏𓆑𓆒) со своей армией демонов и чудовище Амнат (𓆎 – 𓆏𓆑𓆒). Чудовище Амнат – самый известный в Египте демон, который съедал грешников после суда Осириса. Его образ был составлен из крокодила, гиппопотама и льва. Амнат боялись все египтяне, независимо от социального происхождения.

Природа Сета достаточно сложная и противоречивая. Изначально Сет, чье имя переводится как «Очень сильный», олицетворял собой бесплодную пустыню, разрушительные силы природы и гнев богов. Сет был богом металлов. Считалось, что железные оружие и орудия были костями бога. Щепетильные египтяне очень боялись беспорядка и хаоса, поэтому великую силу Сета противопоставляли змею Апопу. Именно Сет спас всех богов, когда их загниотизировал Апоп [15, р. 61]. Сет имел ряд священных животных – осел, гиппопотам, свинья, муравьед, – и зачастую именно так его изображали в гробницах и виньетках [6, с. 85; 10, р. 77; 15, р. 61]. С формированием культа Осириса ситуация стала меняться – Сет превратился в злобного и коварного братоубийцу. Но, несмотря на то, что на первый план вышла негативная сторона этого бога, Сет по-прежнему оставался покровителем кузнецов; амулеты с его именем и изображением использовались в медицине для остановки кровотечений и от угрозы выкидыша при беременности. Более того, родословная фараонов Верхнего Египта продолжала вестись от Сета [6, с. 89]. Тем не менее,

персонифицированное имя Сета стало нарицательным названием злых сил как таковых и на письме обозначалось родовым детерминативом – – дикий, злой, свирепый (Рис. 1).

После победы Гора над Сетом многочисленные демоны стали подчиняться Осирису. В 1118 изречении «Текстов Саркофагов» говорится: «Владения Осириса. Место духов. Место духов Сета» [СТ, spell 1118; 3, с. 252]. Прежде, чем попасть в зал Двух Истин, все египтяне, и грешные, и праведные, были обречены на испытания, и от того, сможет ли умерший обойти все препятствия Ра-сетау, зависела его дальнейшая посмертная участь. Американский исследователь П. Карус полагает, что древняя философская мысль уже содержала в себе идею того, что ценится только то, что достигается с определенными усилиями, через напряжение души и тела, а дьявол является лучшим и преданным помощником Бога [9, р. 488]. В противном случае не было бы идеалов и развития Вселенной [9, р. 483].

В борьбе с демонами «слова власти», надписи и рисунки, наделенные магической силой, были самым надежным защитником. Особо следует отметить появление так называемой «Книги Двух Путей» (Рис. 2), которую рисовали на дне саркофага с внутренней стороны (Рис. 3). Ее появление датируется концом Гераклеопольского периода (XI династия – 2160-2000 гг. до н.э.) [6, с. 42]. Она представляла собой путеводитель по загробному миру и давала рекомендации по преодолению опасностей, исходящих от чудовищ, которые обитали в потустороннем мире. По мнению Г. Кееса, появление «Книги Двух Путей» является важным событием в заупокойных верованиях, поскольку преисподняя приобретает конкретные черты и становится для египтянина адом в полном смысле этого слова [2, с. 454]. Д. Пинч считает, что ужасная картина потустороннего мира отражает провинциальные народные верования египтян, которые являются истинным отражением устройства мира, нежели они его видели в безмятежности и величии храмов [14, р. 33].

Одним из главных элементов древних текстов являются врата, через которые должен был пройти покойный. Каждые врата охранялись чудовищами, чьи имена говорят сами за себя: «Вооруженный ножами» [СТ, spell 1054], «Огромный Собаколикий» [СТ, spell 1064], «Тот, кто питается испражнениями» [СТ, spell 1102], «Тот, кто живет на личинках» [СТ, spell 1109], «Тот, кто рычит» [СТ, spell 1110]. Демоны-привратники охраняли потусторонний мир от недостойных. Никто не мог пройти мимо врат – было только два пути в царство Осириса: по суше и по воде, и они тщательно охранялись демонами [СТ, spell 1072], например, такими: «Тот, кто здесь горячий лицом. Громкий голосом. Угнетатель. Монстр. Его имя «Он, кто горяч» [СТ, spell 1152]. В беседе с привратником умерший должен был показать свои магические знания и доказать, что он имеет право на загробную жизнь: «Я прибыл сюда от горизонта, я могу

показаться Ра в воротах неба и боги рады встретить меня. Духи бога на мне и уничтожители не нападут на меня и привратники не прогонят меня, поскольку я – он, кто скрыт в переделах святыни...эта святыня, которую я достиг на земле могилы» [СТ, spell 1060]. В качестве аргументов, предъявляемых покойным в свою пользу, было отождествление себя с богами: «Я – глаз Гора...Я – Владыка горизонта...» [СТ, spell 1053]; «Будьте усталыми, вы, сидящие на корточках боги, лица которых скрыты. Я – могущественный...так подготовьте мне путь, чтобы я мог пройти» [СТ, spell 1073]; «О огонь, вернись, О Вы, кто горит там. Я не буду сожжен, поскольку я ношу парик и ношу Белую Корону» [СТ, spell 1091]. Более того, умерший утверждает, что именно он спас Осириса и может облегчить его страдания [СТ, spell 1075, 1079, 1147, 1184]. Таким образом, заклинания, зачастую многократно повторяемые; рисунки на саркофаге, отождествление умершего с богом – все это приобретало великую магическую силу и одухотворялось во время похоронных ритуалов, проводимых жрецами.

Следует отметить, что количество врат в древних текстах различается: в «Книге Двух Путей» их 7, в «Текстах саркофагов» – 4, а в текстах Нового царства их количество доходит до 21. А. Вайдман называет это отсутствием систематизации религиозной мысли древних египтян [18, р. 13]. На наш взгляд, это не вполне верно. Скорее здесь следует говорить о многогранности религиозных представлений. Это было связано не только с развитием идеи посмертного наказания или страха. Каждый элемент заупокойного культа имел свое магическое значение. Например, количество врат: число 7 означало «совершенство». Многие боги имели семикратное проявление – семь Хатхор, семь стрел Сехмет, семь душ Ба у Ра, семь скорпионов Исиды. Семерку использовали и в медицине – 7 узлов на здоровье, 7 священных масел в бальзамировании; Осирис был изрублен на 14 частей – 2 раза по 7. Семерка, в свою очередь, состояла из двух сакральных чисел – 3 и 4. Тройка означала «множество» и имела магическое значение: боги объединялись в триады (божественные семьи), магические формулы и жертвы богам произносились и предлагались трижды. Число 4 также имеет сакральный смысл и означает «завершение», союз всех сил (небо, небеса, земля, потусторонний мир) – 4 ноги Небесной коровы, 4 стороны света, 4 опоры неба, 4 детей Гора; жрецы совершали омовение 4 раза в сутки.

Незаангажированность верований позволяла египтянам привлечь чудовищ на свою сторону и даже создать новых, которые противопоставлялись демонам загробного мира. Например, в гробнице XII династии Кхнумхотепа II (Khnumhotep II (ВН 3)) есть изображения фантастических существ – смесь гепарда и грифона с человеческой головой. Подобный рисунок есть и в гробнице XI дин Кхети (Khety (ВН 17)). Большая группа демонических животных изображена в гробнице номарха XI династии Бакета III (Baket III (ВН 15)) в Бени-Хасане [13]. Идентифицировать природу этих существ не удалось. Возможно, это

животные бога Сета. Норман Дэвис (британский египтолог, проводивший в 1930-х годах исследование в Бени-Хасане) считает, что это домашние животные хозяина гробницы. Например, собака, которая замаскирована под монстра, чтобы, как и в земной жизни, она была предана своему хозяину в загробном мире и защищала его. Возможно, это знак престижа или отличия, показывающий его власть и силу над чудовищами и демонами. В период Среднего царства изображения защищающего демона грифона, равно как и сфинкса, становятся символами царской власти. Они изображались с растопыренными когтями, топчущие врагов государства [7, с. 23; 13; 14, р. 36].

Развитие «демонологических» идей и магические защитные формулы, а также тема врат из «Книги Двух Путей» и «Текстов саркофагов» [СТ, spell 1100-1103, 1108-1110, 1125] позже вошли в «Книгу Мертвых» [Гл. 109, 136В] и окончательно сформировались в «Книге Врат» [12], «Книге Пещер» [12] и других священных текстах Нового царства, которые были необходимы умершему в потустороннем мире.

Достижение вечной жизни было нелегким делом и требовало от египтян постоянного самосовершенствования. Чтобы стать богом в загробном мире, нужно было обладать силой бога, т.е. магическими знаниями. Демонические сущности являлись «проходным экзаменом» для каждого умершего и позволяли обрести бессмертие только самым достойным. Отношения с демонами или с обратной, темной стороной некоторых богов редко определялись как «черная магия» или являлись простым суеверием. И боги, и демоны могли быть как полезны в одной, так и вредоносны в другой области жизни людей. Магическая власть над сверхсущностями являлась демонстрацией силы умершего. Проходя через Ра-сетау и Дуат, умерший показывал свои магические знания, тем самым доказывая, что он достоин называться богом.

Литература

1. *Египетская Книга Мертвых* / Под ред. У. Бадж. – М., 2005.
2. *Кеес Г.* Заупокойные верования древних египтян. От истоков и до исхода Среднего царства / Пер. с нем. – СПб., 2005.
3. *Кларк Р.* Священные традиции Древнего Египта / Пер. с англ. – М., 2002.
4. *Книга Амдуат* / Под ред. А. Нивиньского // Наука и религия. – 1990. - № 1-9.
5. *Коростовцев М. А.* Религия Древнего Египта / М. А. Коростовцев. – М., 1976.
6. *Матье М.* Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта / М. Матье. – М., 1996.
7. *Морэ А.* Нил и египетская цивилизация / Пер. с англ. – М., 2007.
8. *Овзу Х.* Символы Египта / Пер. с англ. – СПб., 2006.
9. *Budge W.* Egyptian ideas of the future life. – L., 1900.
10. *Carus P.* The history of the devil and the idea of evil from the earliest times to the present day. – USA. 1900.
11. *Daressy M.* Seth et son animal // BIFAO. – 1917. – № 13.
12. *Hornung E.* The Ancient Egyptian Books of the Afterlife. – N. Y., 1999.

13. *Houlihan P.* Monsters in Ancient Egyptian art. – Ancient Egypt Magazine, 2002. – Vol. 3.
14. *Pinch G.* Magic in Ancient Egypt. – L., 2006.
15. *Rankine D.* HEKA. The Practices of Ancient Egyptian Ritual and Magic. – L., 2006.
16. *The Ancient Egyptian Coffin Texts*/Ed. R. O. Faulkner. – Warminster, 1978. – Vol. III.
17. *The Book of Gates*/Ed. W. Budge. – L., 1905.
18. *Wiedemann A.* The realms of the Egyptian dead. – L., 1902.

Приложения

Рис. 1. Изображение бога Сета как демона

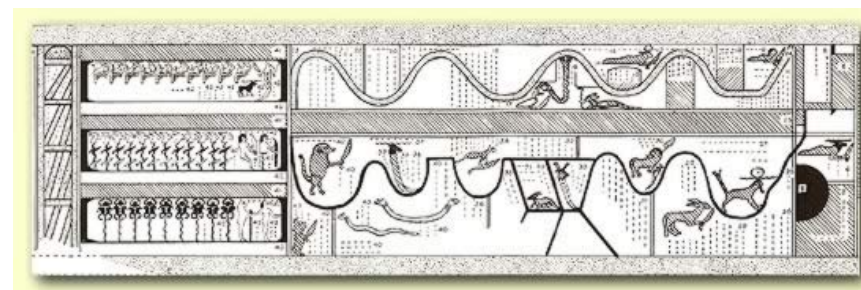

Рис. 2. «Книга Двух путей»

Рис.3. «Книга Двух путей» и «Тексты саркофагов» на внутренней части саркофага из Дейр эль-Берше, 1900-1800 гг. до н.э.

© Пяничук О.

О благовониях, парфюмерии, лекарствах и красителях как ремесленной продукции и их специализации в Византии IV–IX вв.

Сорочан Екатерина

Сорочан Катерина. Про благовонія, парфумерію, ліки та барвники як ремісничу продукцію та їх спеціалізацію в Візантії IV-IX ст. В статті виділений та проаналізований асортимент візантійської торгівлі товарами «toiauta eis myrepsiken kai

baphiken syntelosin», визначена територіальна сфера її розповсюдження. Також автором дана характеристика торгової спеціалізації, що дозволило виявити шість професій в області торгівлі благовоніями, парфумерією, ліками та барвниками.
Ключові слова: торгівля, Візантія, мірепс.

Sorochan Katherina. About the perfumes, cosmetics, medicines and dye-stuffs as a craft production and their specialization in Byzantium in IV-IX centuries. In the article the assortment of Byzantium trade of goods «toiauta eis myrepsiken kai baphiken syntelosin» was selected and analyzed, the territory sphere its prevalence was clearly defined. Also it was made an attempt to give a description of trade specialization, which had made it possible to reveal six professions in the trade field of perfumes, cosmetics, medicines and dye-stuffs. **Key words:** trade, Byzantium, myrepsos.

Благовония, парфюмерия, лекарства и красители представляли собой особую группу ромейской торговли, наиболее динамичного элемента и общества, и экономики Византийской империи, охватывавшей не только территории Европы, но и Азию и Африкой. Именно эту группу товаров выделяли из века в век сами ромеи, на что указывает сборник законодательных постановлений, касающихся торгово-ремесленных систем Константинополя – Книга Эпарха. Этот же источник называет специализированных торговцев указанными веществами. Такое выделение, вероятно, основано на вещественном принципе однородности товаров, что могло создавать удобство и практичность при транспортировке и торговле ими, ибо основная часть их являлась сыпучими, порошковидными, пахнущими или красящими, к тому же все они везлись с Востока, а значит, мог учитываться территориальный спектр торговли. Кроме того, обращает внимание некоторая взаимосвязь в применении этих веществ.

Целью предлагаемого исследования является выяснение ассортимента и структуры торговли данной группы товаров, территориальной сферы ее распространения и собственно определение торговой специализации, основываясь на группе источников, среди которых следует особо отметить из законодательных – Свод гражданского права, Книгу Эпарха, из энциклопедических – Геопоники, из эпистолярных – письма Феодора Студита и епископа Игнатия Диакона, тогда как акты данные представлены Оксиринхскими папирусами. Подспорьем служат также археологические материалы из византийских центров.

Специально проблема нашего исследования почти не разрабатывалась, ее лишь косвенно касались различные исследователи, среди которых наиболее полно проблему осветил И. Кодер. Вопрос о мірепсах рассматривали М. Я. Сюзюмов (при анализе Книги Эпарха) и

А. П. Каждан в статье для Oxford Dictionary of Byzantium. Однако расхождения, имеющиеся у исследователей, требуют уточнений.

В византийской торговле, как и в римской, довольно часто фигурировали различные благовония, такие как бальзам, мирра, кардамон, стиракс, нард, майоран, амарант, плоды ююбы, ладан, масло лилий, хна и многое другое [7, с. 98-110; 8, с. 72-79; 14, с. 128; 26, р. 112-118].

По давней традиции все благовонные товары, привозившиеся с Ближнего и Дальнего Востока, византийцы считали индийскими. Дигесты упоминали в их числе «ароматы» (*aroma Indicum*), опиум (*opia Indica*) [16, XXXIX. 4. 16. 7]. Георгий Кедрин сообщал, что Лев V (813 – 820) послал монаху Филомилию в благодарность за сбывшееся предсказание «...ароматы, такие же, какие прибывают к нам (ромеем – Е. С.) из Индии» [17, р. 54]. На самом деле далеко не все эти товары поступали из Индии. Их давним, традиционным экспортером были Сирия и Палестина, чьи благовония, мази и парфюмерия достигали через посредников самых отдаленных рынков. В первой половине VII в. клейменные глиняные амфориски, стеклянные шести и восьмигранные орнаментированные флаконы палестинского производства, разумеется, не пустые, поступали в византийский Херсон [4, с. 52-54; 11, с. 283-284]. Аналогичные находки амфорисков известны в Константинополе, Эфесе, Коринфе, Афинах, Родосе, городах Киренаики. Не случайно бальзамии исчезают во второй четверти VII в. с завоеванием Палестины арабами, однако это не значит, что соответствующий византийский рынок оказался отрезан от Востока. Ибн Хордадбех писал, что еврейские торговцы, прозванные ар-Разани, то есть «Знающие путь», во время своих транзитных поездок через Китай и Средиземноморье доставляли на продажу в Константинополь мускус, дерево алоэ, камфары, корицу – кинамон и другие экзотические продукты восточных стран [5, с. 124]. Не исключено, что основным центром сосредоточения этих купцов была Сирия и космополитами их делала профессия, но не отсутствие родины.

Откуда-то с Востока, возможно, через северные ответвления «Шелкового пути» поступали в ромейскую Халдию и Трапезунд «товары, относящиеся к разряду благовоний и красящих, чтобы оттуда быть перепроданными в другие центры империи» [5, X. 2]. Следовательно, лишь Италия утратила к концу поздней античности свое прежнее значение одного из основных центров производства и поставок благовоний, но запад Малой Азии и Сирия оставались в их числе.

Анализ перечисленного в Книге Эпарха показывает, что это была не столько искусственная парфюмерная продукция, сколько сырье, полуфабрикаты, ингредиенты для нее, которые сами по себе могли иметь многообразные варианты использования. Собственно готовым естественным благовонием являлся лишь ладан (*libanos* вместо античного *ladanon*) или фимиам (*thymiamata*) из южной Аравии, северной Африки, который применяли в лекарственных целях, для изготовления

косметики, но главным образом при богослужении [2, с. 203; 3, с. 130; 24, S. 228; 35, р. 62. 9]. Очевидно, сработывала старая привычка использовать в литургических целях только естественные смолы.

Масло, известное в античности как нард (*nardos*), теперь называлось ромеями *stachos* и доставлялось исключительно из Сирии, хотя родиной самого растения являлись Китай, Непал, северная Индия, Цейлон и Япония [2, X. 1; 24, s. 224-225]. Судя по Геопоникам, стахос находил одинаково широкое применение как в парфюмерии, так и в фармацевтике.

Еще большим спросом пользовалась смирна (*smurna*) или мирро – душистая смола миррового дерева (*Commiphora abyssinica*), росшего в южной Аравии, Абиссинии, Сомали, тропической Африке [2, X. 1; 24, s. 226-227]. Ее наравне с ладаном пускали в ход в культовых целях, использовали для бальзамирования, изготовления косметики, добавляли к вину в медицинских целях [3, VII. 13. 1, VII. 36, VIII. 25. 3, XIII. 2, XVI. 7. 1, XVII. 15. 5, XX. 2. 1]. Столь же широк был спектр применения дерева алоэ (*xylaloe*), привозимого из Аравии, Африки, северо-западной Индии, Цейлона, Явы или Суматры [2, X. 1; 24, s. 228-229]. Из него тоже готовили лекарственное вино (*aminnaios oinos*), использовали в парфюмерии, в литургических целях, а также как краситель для тканей [3, VI. 6. 2, VI. 8. 1, VII. 13. 1, VII. 24. 4, VIII. 22. 1].

К одним из самых известных, давно используемых в качестве благовония и в медицинских целях, а в средние века еще и в кулинарии, как приправа к кушаньям и вину, относились касия (*kasia*) или кинамон (*kinamomon*) – кора и масло из нее [2, X. 1; 3, VI. 7. 1, VII. 13. 1. 4, VIII. 21. 1, VIII. 22. 2, VIII. 25. 3, VIII. 35, VIII. 82. 2, XIII. 12. 2, XVIII. 2. 4; 12, С. 196; 24, s. 225-226]. Особенно популярны были ароматические смеси из роз, служившие средством для борьбы с болезнями [3, с. 27; 9, с. 123], а также благовонные розовое масло и розовая вода (*rodostagma, rodostatos*) [9, с. 84; 15, р. 466].

Другая часть благовоний имела животное происхождение. К таковым относился мускус (*moschos*), который М. Я. Сюзюмов считал растительным [2, X. 1]. Необходимую поправку сделал И. Кодер, уточнивший, что это был секрет кабарги (*Moschus moschiferus*), парнокопытного животного подотряда жвачных, обитающего в горной тайге Азии. Мускус доставляли с Тибета, Индии, Цейлона, он прекрасно служил нуждам парфюмерии и медицины [24, s. 227-228]. В этих же целях ромеи использовали амбру (*ambar*) – прекрасный закрепитель ароматов, который представлял собой воскоподобное вещество, образующееся в пищеварительном тракте кашалота, водившегося в Индийском океане (*Psyseter macrocephalus*) [2, X. 1; 24, s. 227].

Все это соответствующим образом перерабатывалось византийскими мастерами и шло в продажу, причем не только в пределах империи. Арабские источники свидетельствуют о той высокой репутации, какой пользовалась готовая продукция ромейских парфюмеров в IX в.

в мусульманских землях, куда ее экспортировали специализированные торговцы – мирэпсы [24, s. 221].

Неотъемлемую часть этих товаров составляли медикаменты, которые шли в одном перечне с благовониями и красящими веществами. Феофилакт Симокатта называл лекарства, которыми пользовались ромеи, «смягчающими средствами», «чудесным даром Асклепия» [12, с. 43], которые были вполне доступны каждому.

В основном это были гомеопатические средства. В медицинских целях, в виде добавки к вину ромеи использовали ароматные смолу бальзамон и плоды этого дерева (*barxen*, *xylobalsamon*), росшего в Сирии, Палестине и южной Аравии [2, X. 1; 3, VII. 13. 4; 24, s. 229]. Как лекарство для лечения болезни желудка и груди применялся полукустарник с душистыми листьями, *zygaia* – иссоп, по переводу Ж. Николя [2, X. 1; 3, VII. 1]. (И. Кодер пропустил его в своем переводе и комментарии источника). Наконец, в медицинских целях могли использовать продававшееся бакалейщиками – салдамариями кедровое масло или смолу (*kedria*) [2, XIII. 1].

Разумеется, не все эти вещества были готовы к употреблению без соответствующей фармацевтической переработки. Например, Игнатий Дракон (первая половина IX в.) упоминал в своих письмах целебные мази, конечно, требовавшие специального приготовления [18, Ep. 13, col. 32. 9-10; 21, p. 199]. На это же указывают находки при раскопках византийских больниц терочников, ступ, стеклянных сосудов в виде подносилов, керамических горшочков, тарелочек с сакральными надписями по бортику [11, с. 975-976]. О том, что это был ценный товар, отпуск которого к тому же требовал точности, свидетельствует необходимость в его взвешивании на равноплечных двучашковых весах (*ton zygon*).

Что касается парфюмерии, следует отметить, что вопреки распространенному мнению, искусственные парфюмерные, косметические вещества, духи, благовония и масла не были престижными элитарными товарами, которые широко употребляла главным образом аристократия и духовенство. Потребителем парфюмерии на рынке продажных вещей могли быть самые широкие слои населения, как это наблюдалось в античном греко-римском обществе. Недаром в византизированной юго-западной Таврике румяна встречаются в обычных погребениях VI – VII вв. [1, с. 44] и редкость таких находок объяснима, скорее, влиянием христианства на погребальный обряд, на представления о смерти, чем особым дефицитом и крайней дороговизной этих товаров. Богатая «культура косметики», присущая даже периферийным провинциальным античным городам, не могла быть забыта без следа, несмотря на сдерживающее влияние проповедников новой религии, с гневом обрушивавшихся на чрезмерное увлечение румянами, пудрой, белилами, тенями и красками для лица и волос.

И, наконец, последнее уточнение к данной группе товаров – красителям, бывших отчасти объектами внешней торговли, иногда

трансконтинентальной и международной. Среди них можно назвать кошениль, пальмовый сок для изготовления краски (краска “Драконова кровь” рода киновари из сока пальмы *Calamus Draco*), какими пользовались ремесленники в византийской Италии. Но наиболее ходовыми красителями, а точнее, сырьем для них, были корень марены и лепестки сафлоры красильной – травы семейства сложноцветных, позволявшие получать яркую красную краску разных тонов – от коричневого до розового, а также красители из индигоносных растений для окраски в разные оттенки синего цвета.

Книга Эпарха в разделе о мирэпсах – торговцах благовониями, лекарствами и москательными товарами называет в номенклатуре товаров четыре вещества, относящиеся к разряду красящих (*baphika*). Это *loulake*, которое Ф. Кукулес считал синькой, а М. Я. Сюзюмов – особым видом душистой свеклы [2, X. 1; 25, s. 31]. И. Кодеру удалось уточнить, что это было индигоносное красящее вещество (*Indigofera tinctoria*), доставлявшееся из Индии, которое служило для окрашивания тканей и приготовления красок для росписи книг [24, s. 229-230]. Те же оттенки цвета – синий, ультрамарин – позволяла получать лазурь или ляпис лазурь (*lazouge*), которая служила для изготовления краски и для медицинских целей и которая поступала к ромеям с территорий к северу от Гиндукуша и к югу от Байкала, а скорее всего, как указывал М. Я. Сюзюмов, из персидского Ирана [2, X. 1; 24, s. 230-231]. Из Южной и Центральной Азии везли хрисокил (*chrysoxylon*) – продукт скупии кожевенной (*Rhus coggygrica* Mill.), который использовали как краситель зеленого и коричневого цвета [2, X. 1; 24, s. 231].

Сложнее решить вопрос в отношении того, что называли *lacha*, *lachanon* [2, X. 1]. По Ж. Николю, это медовка, по А. Штёкле – шалфей, по Ф. Кукулесу – особая краска для подкрашивания глаз. М. Я. Сюзюмов приводил разные версии, но своего мнения не уточнил. Убедительней других выглядит трактовка, предложенная И. Кодером. С его точки зрения, мирэпсы имели дело с шеллаком – смолистым веществом некоторых тропических и субтропических растений (*Ficus religiosa*, *Ficus indica*, *Ziziphus jujuba*, *Butea monosperma*) из Южного Китая, Восточной Индии, Цейлона, которое употребляли в качестве лака при изготовлении краски, в том числе красной, необходимой для росписи книг [24, s. 230].

Одним из самых дорогих красителей продолжал стабильно оставаться пурпур, добывавшийся из редкого вида улиток, а ранневизантийский город знал специалистов по его изготовлению (*kogchyleutai*) [23, s. 27]. Особенно славился “тирийский пурпур”, то есть тот его сорт, что доставлялся из сирийского Тира: Феофилакт Симокатта называл краску из него “настоящей” и “многоценной” [12, с. 23]. Рассказывая о строительной деятельности Феофила (829-842), Продолжатель Феофана объяснял первоначальное название Порфиры, одного из залов Большого дворца, тем, что во время ежегодно отмечаемых в ноябре празднеств –

брумалій імператриці издавна раздавали там пурпурну краску, которая шла наравне с самыми дорогими подарками [10, с. 65].

Торговля указанными выше товарами требовала определенной упорядоченности, а следовательно, и специализации. Поздняя античность знала несколько разновидностей торговцев парфюмерией, красителями и лекарственными веществами. И. Кодер, ссылаясь на Маркварта, называет следующие три категории: *myropolai* (*unguentarii* или *seplasiarii*), *pementarioi* (*pigmentarii*) и *lebanotopolai* (*thurarii*) [24, s. 232]. К этому можно добавить специальность ароматопола (*agomatopoles*), которую едва ли стоит связывать лишь с продавцом пряностей, как перевел Э. Софоклес [27, Р. 260]. К примеру, с «ароматами» имел дело отец Симеона Стилита Младшего (Дивногорца), ремеслом которого было «составлять» и продавать их [35, Col. 2993]. Понятно, что агиограф не мог сказать так о растительных приправах.

В ранневизантийском Египте наибольшее распространение получила профессия миропола (*myropoles*), торговавшего в специализированных эргастриях – мирополиях самыми разнообразными товарами и ингредиентами, относящимися к парфюмерии, пряностям, лекарствам, красителям, причем преимущественно привозным [13, с. 32; 14, с. 128; 20, Р. 125-129; 28, р. 16 (№ 1829-2063)]. Следовательно, слишком строгой специализации среди них не было. Иоанн Дамаскин (первая половина VIII в.) упоминал об изготовлении бальзама (*balsamourgia*), но этим тоже мог заниматься ремесленник – парфюмер «широкого профиля» [19, Col. 692 D].

Связь с импортом улавливается и у *agomatopratai*, продавцов ароматов, об улучшении положения которых рассказывал в своем письме от 801 г. Феодор Студит, похвально говоря о политике отмены пошлин, проводимой василисой Ириной в последние годы ее правления [31, Col. 922 C-D]. Нет оснований видеть какие-либо принципиальные различия между этими торговцами и мирэпсами (*myrersoi*), одно из первых упоминаний которых содержится в комментариях к 68 канону Пятошестого (Трулльского) синода 691 / 692 гг. [24, s. 221]. Книга Эпарха однозначно называет только этим термином тех, кто покупал и продавал ароматические, пряные вещества растительного и животного происхождения, гомеопатические лекарства, вещества, необходимые для изготовления красителей и красок, то есть москательные товары [2, V. 4, X. 1, 2. 5-6, XIII. 1]. Очевидно, такое сочетание ассортимента было привычным, давно сложившимся, а не следствием возраставшей диффузии специализации. Например, торговцы лекарствами, снадобьями (*pharmakopolai*), известные в Оксиринхе III в., были одновременно монополистами на местном рынке по продаже квасцов [14, с. 128-129].

Однако подчеркивать, что мирэпсы были не только изготовителями «мира» (*myron*), как это делает И. Кодер, вряд ли следует. «Варка «мира» (смеси оливкового масла с различными душистыми веществами) была для мироваров второстепенным занятием» [2, с. 202]. Значит, употребление

термина «мировар» по отношению к мирэпсам должно пониматься условно, а не буквально, и ревизировать его нет необходимости.

Наше исследование позволяет утверждать, что Малая Азия, Сирия и Палестина оставались в раннее средневековье в числе изготовителей и поставщиков благовоний, парфюмерии, лекарств и красителей, а отсутствие аналогичной продукции Италии компенсировалось устойчивым и широким импортом соответствующих ингредиентов растительного и животного происхождения с Востока (Ирана, Аравии, Средней Азии, Тибета, Китая, Индии, Цейлона, Африки). Объединяющим фактором для выделения товаров в отдельную группу являлась специализация в области производства данной ремесленной продукции и торговли ею. В самой же специализации можно выделить шесть профессий, связанных с изготовлением и продажей, однако каких-либо принципиальных отличий среди них не наблюдается.

Литература

1. Амброс А. К. Юго-Западный Крым. Могильники IV – VII вв. / А. К. Амброс // Материалы по археологии и этнологии Таврики. – (1994) 1995. – Вып. 4. – С. 31-88.
2. Византийская книга Эпарха: Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
3. Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X в. / Введ. пер., коммент. Е. Э. Липшиц. – М.; Л., 1960.
4. Голофаст Л. А. Амфориски из раскопок ранневизантийского Херсона / Л. А. Голофаст // Византия и сопредельный мир. – Свердловск, 1990. – С. 50-54.
5. *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран: Пер. с араб., коммент. Н. Велихановой / *Ибн Хордадбех*. – Баку, 1986.
6. *Ирмишер И.* Византия и Индия / *И. Ирмишер* // Византийский временник. – 1984. – Т. 45. – С. 66-71.
7. *Кадеев В. И.* Парфюмерия и косметика в античном Херсонесе / *В. И. Кадеев* // Древности 1995. – Харьков, 1995. – С. 98 – 110.
8. *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I – III вв. н. э.) / *В. И. Кадеев*. – Харьков, 1996.
9. *Поляковская М. А.* Византия: быт и нравы / *М. А. Поляковская, А. А. Чекалова*. – Свердловск, 1989.
10. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Изд. подг. Я. Н. Любарский. – СПб., 1992.
11. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / *С. Б. Сорочан*. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2.
12. Феофилакт Симокатта. История: Пер. С. П. Кондратьева. – М., 1996.
13. *Фихман И. Ф.* Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв. / *И. Ф. Фихман*. – М., 1965.
14. *Фихман И. Ф.* Оксиринх / *И. Ф. Фихман*. – город папирусов. – М., 1976.
15. Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine, e rec. Io. Iac. Reiskii. – Bonnae, 1829. – Vol. 1.

16. Corpus juris civilis. – Berolini, 1908. – Vol. 1: Digesta. – Ed. stereotypa undecima. – P. 1-959.
17. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus. – Bonnae, – 1839. – Т. 2.
18. Ignatii Diaconi epistulae. – London, 1981.
19. Ioannis Damasceni Opera omnia // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca. – 1864. – Т. 94.
20. Johnson A. Ch. Byzantine Egypt: Economic Studies / A. Ch. Johnson., L. C. West. – Princeton, 1949.
21. Kazhdan A. Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy / A. Kazhdan // Byzantinoslavica. – 1992. – Т. 53. – Fasc. 2. – P. 197-201.
22. Kazhdan A. Perfumes and unguents. / A. Kazhdan // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991. – P. 1627-1628.
23. Kirsten E. Die byzantinische Stadt / E. Kirsten // Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958. – München, 1958. – Bd. 1. – S. 1-48.
24. Koder J. Die Drogisten und ihre Waren im Eparchenbuch (EB 10.1) / J. Koder // Византия и средневековый Крым (АДСВ. – Вып.26). – Барнаул, 1992. – S. 220 – 236.
25. Koukoules Ph. Byzantion bios kai politismos / Ph. Koukoules – Athenai, 1951. – Т. 4.
26. Miller J. I. The Spice Trade of the Roman Empire. 29 B. C. to A. D. 641. / Miller J. I. – Oxford, 1969.
27. Sophocles, E. A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100) / E. A. Sophocles. – New York, 1893. – Vol. 1-2.
28. The Oxyrhynchus Papyri. – London, 1924.
29. Theodori Studitae orationes et epistulae // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1864. – Т. 99. – Col. 327-1824.

© Сорочан Е.

О влиянии христианских догматов на отношение рыцарства к войне: новый взгляд на взаимодействие общественных институтов

Шамшина Дарья

Шамшина Дар'я. Про вплив християнських догматів на ставлення лицарства до війни: новий погляд на взаємодію суспільних інститутів. Досліджене у статті питання про вплив

Католицької Церкви на ставлення лицарської соціальної групи до її військового промислу дозволяє по-новому поглянути на ідеологічний компроміс зазначених інститутів. Концепція «умиротворення» приймає єдність політичних і економічних інтересів як причину до світоглядного зближення кліру та лицарства, але ж звертає увагу передусім на особливо велику роль морально-етичних чинників у середньовічну епоху. Отже, спроба деталізувати позитивний характер взаємовпливу визначає наукові перспективи сучасної медієвістики щодо проблеми лицарської ментальності.

Shamshina Darya. About the Impact of Christian Dogmatics to the Chivalry Relation to War: a New Opinion as to Interaction of the Social Institutions. The problem studied in the article consists in reconstructing of the new point of view to the positive Christian impact to chivalric culture, which is usually called «born to kill» civilization. Andoubtedly, the crusades had the unwritten agreement with the Church for the reasons of their common political or economical benefit, but religious and humane ideals played an extremely important role in the code of chivalric behaviour. Therefore, this paradoxical moral synthesis reveals for the scientists the deep specificity of European medieval mentality as well as future problems to be researched.

Обращаясь к уникальному характеру Средневековья, необходимо понимать, что в течении X-XV вв. морально-этический кодекс западноевропейского рыцарства представлял собой противоречивый сплав «трех начал», по меткому выражению французского медиевиста Жана Флори: военного, аристократического и церковного [28, с. 8]. Именно в этом ракурсе вопрос о христианском влиянии на помыслы и деяния рыцарей, в частности, на их отношение к войне, выступает одним из связующих и наиболее актуальных моментов в ходе исследования разнообразных источников, формировавших идеологию сословия. К тому же история понимания проблем войны и мира людьми средневековой эпохи и вопрос о воздействии войны на духовную жизнь общества по-прежнему остаются слабо изученными, на что неоднократно обращает внимание Н. И. Басовская [3, с. 45; 4, с. 151].

Изначально важно подчеркнуть отличие нашего взгляда на проблему от устоявшегося в советской историографии строго критического: оправдательная позиция Церкви по отношению к войне хоть и развязывала руки рыцарству в походах против неверных, но внутри Западной Европы, безусловно, имела умиротворяющий характер и проповедовала смирение жестокости, гордыни и буйной отваги по отношению ко всем безоружным и требовавшим защиты.

Сходная позиция прослеживается в трудах медиевистов дореволюционного периода, таких как Т. Н. Грановский, О. А. Добиаш-

Рождественская [7, с. 118], Н. А. Осокин [16, с. 255], однако порой их мнение списано на идеализацию института Церкви, присущую религиозному сознанию современной эпохи [9, с. 13]. Думается, что такое восприятие принципиальных положений авторитетнейшей школы отечественной медиевистики является незаслуженным и предвзятым не только из-за ее ценнейшего вклада в науку, но прежде всего по причине подтверждения «концепции умиротворения» как в церковных, так и в светских письменных источниках, в чем имеем возможность убедиться в дальнейшем ходе исследования.

Поэтому основной целью работы является рассмотрение научной целесообразности и своевременности нового мультипарадигмального взгляда на взаимоотношения двух социальных институтов в лице рыцарей и клириков. Отсюда поставлены задачи осветить специфическое понимание моральности войны каждой из сторон, а также исследовать формы довольно причудливого взаимодействия различных идеологических установок и попытаться осознать значение подобного этического «срашивания» для развития исторического пути западноевропейской цивилизации.

Прежде всего, стоит отметить, что военное ремесло, породившее жестокость эмоций и право насилия, для рыцаря являло смысл всей жизни, что явственно можно проследить еще от варварских истоков: как в закоренелой «отчаянной привычке» древнегерманских племен, по сведениям Иордана и Корнелия Тацита, так и в характере междоусобиц франков и саксов, о которых Видукинд повествует с горячностью: «Крик побуждавших друг друга воинов, звук оружия, стоны умирающих... Везде свирепствовало убийство, везде слышался вопль, но ни то, ни другое войско не отступало» [36, с. 188; 41, с. 62; 42, с. 422-243; 6, с. 126; 18, с. 61]. Исследовали этот воинственный идеал и средневековые рыцари XI-XII вв. с их наивысшей профессиональной востребованностью, которую Флор Лионский описал как «войну всех против всех, раздоры и самоуправство мелких правителей» [27, с. 778]. Так, барон Бертран де Борн с ликованием воспевал в своих сервентах дух кровавой мести и разбоя: «Любо мне ломать копыя, протыкать щиты и разрубать вороненые шлемы, бить и получать удары» [5, с. 269]. В результате своеобразная «культура войны», по терминологии итальянского историка Франко Кардини, прочно входит в круг рыцарских моральных ценностей и раскрашивает особенности повседневной жизни [11, с. 20].

В то же время известно, что в эпоху Высокого Средневековья главным цензором общественного сознания выступал институт Католической Церкви на правах земного распорядительства волей Господа, «этой альфы и омеги всего сущего», по священнословию Ордерика Виталия [15, с. 957]. Роль живого участия элементов христианской веры и деятельности Отцов Церкви в становлении рыцарской идеологии можно проследить, обратив внимание на эволюцию отношения официальной Церкви к войне. Исходным пунктом этих изменений был категорический

отказ от ведения убийственных сражений на заре христианства. Следующей фазой стало пассивное принятие вооруженного насилия в эпоху Августина Блаженного (354-430), который, утверждая в «Граде Божьем» верховенство Церкви над государством, разделяет военные кампании на «праведные» и «неправедные» и впервые подает идею для будущего крестоносного увещания духовенства о том, что «для тех, которые умирают за исповедание Христа, смерть имеет такую же силу исповедания грехов, как и омовение святым источником крещения» [1, с. 619]. После успешной борьбы за инвеституру Папы Григория VII со светской властью Церковь стремилась к утверждению теократической модели христианского мира [13, с. 803-808], что привело к конечной трактовке – проповеди Урбана II в передаче Оттона Фрейзингенского о потребности ведения «священной войны» за Гроб Господень с неверными, чтобы «...мужественные воители, воспламененные жаром благодати, собрав громадное войско, но вспомоществуемые Божеской силой, очистили от языческой мерзости город» [39, с. 655; 17, с. 1130]. Далее и «вторая половина средних веков открывается полным торжеством папской власти над политикой и историей Западной Европы», как характеризует эпоху Иннокентия III (1198-1216) отечественный исследователь Н. А. Осокин [16, с. 32]. Разумеется, все доктринальные метаморфозы последовательно отражались на понимании военной этики в рядах тяжеловооруженной кавалерии и оказывали влияние на формирование рыцарского личностного образца в целом.

Сперва произошло неминуемое идеологическое столкновение религии, глаголющей словами любви и мира, и людей, основным содержанием жизни которых была война. За постепенным примирением указанных сторон, по мнению А. П. Левандовского, стоит большой круг смежных интересов [12, с. 23]. Во-первых, духовенство и церковные богатства нуждались в защите в период феодальных конфликтов и всеобъемлющих войн, поэтому главной утвержденной официально и неоспоримой добродетелью рыцаря считалось, в соответствии с писанием Раймона Луллия, «поддерживать и защищать святую католическую веру силой оружия» [40, с. 64], – и как раз таков идеальный рыцарь Гильюм Марешаль в трактате француза Жоффруа де Шарни [35, с. 81]. Во-вторых, Католическая Церковь боролась за уловление душ верующих, то есть сначала за искоренение язычества, а потом – направление на «стезю креста» иудеев и мусульман, и именно развивавшееся рыцарство могло помочь ей в осуществлении этой миссионерской задачи [10, с. 23]. Так, венецианец Марин Санудо ратует, обращаясь к Папе в «Секретной книге крестоносцев», чтобы «дело смиренного слуги Божьего послужило к утверждению и распространению христианской веры» [14, с.1329]. В-третьих, Католическая Церковь давала аудитории крещеных варваров ощущение преемственности новой веры по отношению к древним военным традициям так легко и стремительно, что уже Эгингард в жизнеописании Карла Великого всячески подчеркивает, что император «с

детства был проникнут христианской религией и чтит ее свято и благочестиво» [33, с. 453; 31, с. 197].

Проявляются идеологические реалии и в рыцарских эпических сказаниях: в «Беовульфе» Христос воспринимается как могущественный вождь и храбрый военачальник, а в «Песне о Роланде» ангел оправдывает право Карла на месть [19, с. 35]. Взаимопроникновение церковных и рыцарских идей, по мнению голландского культуролога Йохана Хейзинги, привело к смешению в обществе небесного и земного, когда освобождение Иерусалима воспринималось воинами с трепетом не только из-за священности вселенского паломничества по тернистому пути Иисуса, но и оттого, что вполне сочеталось с представлениями аристократической верхушки и простых рыцарей об истинно благородном поступке-подвиге [29, с. 132].

Результаты Церковного влияния отразились даже в символическом смысле ритуала «прирученной» смерти, как классифицировал синтез образов рыцаря и святого на смертном одре Филипп Арьес [2, с. 38]. Так, смерть Роланда представляется «идеальной» и для крестоносной эпохи, ведь она неспешна и торжественна: герой со светлой грустью прощается с «милой Францией» и боевыми товарищами, однако он спокоен, ибо до последнего верно служил Богу как высшему сеньору. Христианизация глубоко затронула и систему полусознательных жестов сословия, что удивительно верно подметил продолжатель школы «Анналов» Жан-Клод Шмит [30, с. 404]. Проанализировав сцены из «Персеваля» Кретьена де Труа, можно увидеть: юноша в лесу встречает храбрых всадников в молитвенной позе, будто бы ангелов, он становится на колени для церемонии посвящения в рыцари, проникнутой участием клириков и литургическими чертами вплоть до «поцелуя мира», а варварские «поединки справедливого воздаяния» трансформируются в ордалии – «суд Божий».

В целом характер компромисса образно выразил выдающийся историк рыцарства Жорж Дюби: «Между двумя крыльями политического здания идет обмен услугами, дополняющими друг друга – одни молятся за других, а эти другие их защищают» [8, с. 27-28]. Главной задачей церковной доктрины с тех пор стало оправдание подобного общественного альянса путем формирования позитивной концепции войны [37, с. 21]. Ее теоретическая основа состоит в том, что вся история человечества является великой духовной войной добра против зла, и рыцарь, взявшийся за оружие, освященное Церковью и имеющее поэтому сакральное значение, становится «воином Христовым», славную долю которого трубадуры воспевали в лучших лирических произведениях, взывая тем самым к благочестивым намерениям рыцарства:

«Я покидаю дам. Но, меч держа,
Горжусь, что послужу святому храму,
Что вера в бога сил в душе свежа,
Молитвенно летя вслед фимиаму,
Дороже вера золота: ни ржа,

Ни огонь ее не ест, кто дорожа
Лишь ею, в бой идет, не примет сраму
И встретит смерть, ликуя, не дрожа» [25, с. 278].

Среди паствы культивировалась идея о «священном воинствовании» как жизненной позиции любого верующего, и если монахи отстаивали Царство Христово с помощью молитв и ораторского сподвижничества в духе аббата Бернарда из Клерво, «препоясанного мечом слова Божьего», то рыцари восстанавливали погрязший мир и справедливость с оружием в руках [39, с. 656; 17, с. 1131]. Более того, теперь участники Крестовых походов в Святую землю и христианской Реконкисты в Испании в соответствии с учением Церкви о принятии мученической смерти за веру неизменно получали «полное отпущение и освобождение от грехов, всякому, кто благочестиво предпринимает и совершает святое странствие или во время его умрет», как провозглашает епископ Фрейзингенский в 1146 г. [39, с. 657; 17, с. 1132]. И в «Песне о Сиде» епископ дон Жероме тоже отпускает грехи кондотьерам, воюющим с арабами-мусульманами: «Кто погибнет в сраженье, глядя в очи врагам, грехи с него снимаю, и к Богу пойдет душа» [22, с. 61].

Максимальное сближение рыцарского миропонимания с церковной догматикой привело к образованию в XII-XIII вв. около двадцати духовно-рыцарских орденов, самыми почитаемыми из которых были «religio ordo» госпитальеров, тевтонцев, тамплиеров, и настолько велик был их авторитет, что один французский граф, умирая, попросил укрыть себя тамплиерским белым плащом с красным крестом [38, с. 145]. Основной миссией духовных рыцарей, тем не менее, оставалась военная служба во благо Господа: будь то отвоевание Эдессы или просвещение прибалтийских язычников, то есть преимущественно следование по пути расчетливых устремлений Церкви [20, с. 187]. На таких крестоносцев клирики оказывали благотворное воздействие путем ограничения повседневной роскоши и разгульных пиршеств. Рыцарей превращали из знатных баронов в аскетических членов Христового братства смирением любого зова плоти. Так, Урбан II на Клермонском соборе 1096 г. настаивает на том, что «воины Господни не должны заниматься ни богатством одеяний, ни внешними украшениями, ни псами, ни соколами» [39, с. 656; 17, с. 1131]. То же касается и христианского контроля над феодальным правом войны и разорением крестьянских хозяйств. Все общественные бедствия, принесенными оными, по мнению Эрне Семишона, Церковь осознала полновесно уже в X в. [24, с. 899]. Поэтому периодически устанавливался Божий мир и Божие перемирие, ибо, как пишет в послании от 1041 г. Св. Ивон, «христианское государство должно сохранять вечный мир, удалять всякую злую мысль, воздерживаться от всякого злого поступка» [21, с. 904]. Рыцарство неизменно следует за духовенством и путем сложения многих клятв и обетов на священных мощах [34, с. 97]. Эти обеты состояли в том, чтобы посещать святые места, соблюдать посты и епитимьи [23, с. 101]. В

Артуровских романах Томаса Мэлори рыцари вместе посещают монастырь, просят отпущения грехов у монаха-отшельника, заказывают мессы после смерти своих друзей, дорожат советом священника и настоятеля аббатства [26, с. 113, 597, 676].

Таким образом, роль влияния церковного идеала на круг рыцарских заповедей трудно переоценить: вера обеспечивала воинам благовидное оправдание их человекоубийственной функции, но одновременно заставляла рыцарей в миру подчинять военное искусство системе гуманных религиозно-этических ценностей. В связи с подобным выводом возникает необходимость обращения к истокам и пересмотру современной историографической оценки вопроса, а именно – потребность в комбинированном взгляде на суть взаимовлияния указанных институтов. Безусловно, стоит признать связь церковных и рыцарских социально-политических интересов в военных походах, однако благодатнейшей почвой для сближения стали, прежде всего, идеологические уступки друг другу и неустанное формирование средневековым сознанием моральной картины мира. Поэтому в качестве магистрального тезиса статьи можно вынести утверждение Н. А. Осокина: «В форме различных рыцарских учреждений общество того времени вступило в живое и положительное соприкосновение с Церковью» [16, с. 252].

Литература

1. *Августин Блаженный*. О Граде Божием. – Минск-М., 2000.
2. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М., 1992.
3. *Басовская Н. И.* Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н. И. Басовская // СВ. – 1990. – Вып. 53.
4. *Басовская Н. И.* Крестовые походы и проблемы взаимоотношения Востока и Запада / Н. И. Басовская // Общественные науки за рубежом. – Сер. 5. – 1986. – № 1.
5. *Бертран де Борн* Первая сирвента // Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя / Под ред. М. А. Заборова. – М., 1993.
6. *Видукинд Корвейский* Деяния саксов / Пер. Г. Э. Санчука. – М., 1975.
7. *Добиаиш-Рождественская О. А.* Эпоха крестовых походов (Запад в крестоносном движении) / О. А. Добиаиш-Рождественская. – М., 2003.
8. *Дюби Ж.* История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны Д'арк / Ж. Дюби. – М., 2000.
9. *Заборов М. А.* Крестом и мечом / М. А. Заборов. – М., 1979.
10. *Заборов М. А.* Папство и крестовые походы / М. А. Заборов. – М., 1966.
11. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М., 1987.
12. *Левандовский А. П.* Об Артуриане, рыцарях Круглого стола и просто рыцарях / А. П. Левандовский // Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. – М., 2001.
13. *Лоран Ф.* Состояние Западной Церкви XI в. / Ф. Лоран // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
14. *Марин Санудо* Секретная книга крестоносцев о завоевании и сохранении Святой Земли // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.

15. *Ордерик Виталий*. Постановление Клермонского собора 1095 г. // История Средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
16. *Осокин Н. А.* История средних веков / Н. А. Осокин. – Т. II. – Казань, 1889.
17. *Оттон Фрейзингенский* Второй Крестовый поход // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
18. *Пастуро М.* Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола / М. Пастуро. – М., 2001.
19. *Поньон Э.* Повседневная жизнь Европы в тысячном году / Э. Поньон. – М., 1999.
20. *Поньон Э.* Повседневная жизнь Европы в тысячном году / Э. Поньон. – М., 1999.
21. *Послание о Божьем мире св. Иона* // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
22. *Поэма и избранные романы о Сиде* / Пер. А. Н. Чудинова. – СПб., 1897.
23. *Руа Ж. Ж., Мишо Ж. Ф.* История рыцарства / Ж. Ж. Руа, Ж. Ф. Мишо. – М., 2007.
24. *Семишон Э.* О происхождении Божьего мира и его значении / Э. Семишон // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
25. *Тибо Шампанский* Песнь о крестовом походе // Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя / Под ред. М. А. Заборова. – М., 1993.
26. *Томас Мэлор*. Смерть Артура / Сост. И. М. Бернштейн, В. М. Жимуринский, А. Д. Михайлов, Б. И. Пуришев. – М., 1974.
27. *Флор Лионский* Жалоба о разделе империи // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999.
28. *Флори Ж.* Повседневная жизнь рыцарей в Средние века / Ж. Флори. – М., 2006.
29. *Хейзинга Й.* Осень Средневековья / Й. Хейзинга. – М., 1988.
30. *Шміт Ж.-К.* Сенс жесту на середньовічному Заході / Ж.-К. Шміт. – Харків, 2002.
31. *Эйнгард* Жизнь Карла Великого // Левандовский А. П. Карл Великий. Через империю к Европе. – М., 1995.
32. *Davies N.* Europe: a history. – Oxford-New York, 1997.
33. *Einhardi.* Vita Karoli Magni // Monumenta Germaniae Historica. – Scriptorum. – V. II, XLIII. – Hannoverae, 1866.
34. *Fiero Gloria K.* Medieval Europe and the world beyond. – London, 1995.
35. *Geoffrey de Charny.* Libre de chevalerie // Кин М. Рыцарство. – М., 2000.
36. *Iordanis.* Iordanis Historia de Getarum, sive Gothorum Origine a Rebus Gestis // L. A. Muratori. Rerum Italicarum scriptores. – V. I, 1. – Mediolani, 1723-1751.
37. *Len Scales.* Born to kill: «warrior races» in Medieval Europe // History Today. – 2005. – № 1.
38. *Molloy M.* Experiencing the World's religions tradition, challenge and chance. – London – Toronto, 2002.
39. *Otonis Fresingensis* Episcopi. Libri de Gestis Friderici I // Monumenta Germaniae Historica. – Scriptorum. – V. VI. – Hannoverae, 1866.
40. *Ramon Lull.* Book of the Ordre of Chyvalry // Кин М. Рыцарство. – М., 2000.
41. *Tacitus.* Germania. – Leipzig, 1971.
42. *Widucindi.* Res Gestae Sacsonica // Monumenta Germaniae Historica – Scriptorum. – V. III. – Hannoverae, 1866.

Создание полицейских конных частей в России: XIX – нач. XX вв.

Ананьева Елена

Ананьева Елена. Создание полицейских конных частей в России: XIX-нач. XX вв. В статье рассматривается история создания конных частей охраны правопорядка в царской России. Была сделана попытка обобщить имеющийся материал и отразить основные моменты становления конной полиции. Показан процесс перехода от принципа обеспечения порядка в стране при помощи военных частей, выполнявших полицейские функции (жандармские дивизионы и команды), к кадровым полицейским конным формированиям. **Ключевые слова:** конная полиция, охрана правопорядка.

Ananyeva Elena. Formation of Mounted Police in Russia: 19th- and early 20th century. This paper discusses the history of mounted police units in Tsarist Russia. Care is taken to summarize available material and represent essential points in the evolution of mounted police. Transition is demonstrated from law-enforcing principles, with military units (gendarmerie divisions or teams) functioning as police, to regular mounted police units. **Keywords:** Mounted Police, law enforcement.

Процесс создания конных правоохранительных частей в Российской империи шел медленно. Власти чаще предпочитали прибегать к помощи военных отрядов и команд. Постепенно объективные причины заставили правительство обратить свое внимание на эту проблему. Данная статья является попыткой показать процесс организации конных полицейских подразделений как профессиональных частей охраны правопорядка.

Вопрос организации и деятельности подобных подразделений фактически не получил освещения в современной историографии. Информацию по этой теме в сокращенном виде можно найти только в книгах, посвященных истории возникновения правоохранительных органов. Основные сведения находятся как в опубликованных, так и в неопубликованных материалах и документах (указы, распоряжения, отчеты и т.д.), которые еще предстоит изучить историкам.

Нова історія

Для «сохранения спокойствия и тишины между обывателями» 3 июля 1811 г. была сформирована внутренняя стража. На нее возлагались обязанности по пресечению различных беспорядков, поимке дезертиров и преступников, охране порядка во время массовых мероприятий. Она должна была содействовать сбору податей, бороться с контрабандой, проводить спасательные работы при стихийных бедствиях и т.д. [4, с. 59, 60]. Таким образом, внутренняя стража представляла собой военную силу, которая выполняла полицейские функции.

В 1817 г. по указу Александра I в составе внутренней стражи появились мобильные конные подразделения – жандармские дивизионы и команды. Они создавались взамен драгунских отрядов, подчинявшихся губернатору. Жандармские дивизионы и команды формировались как подвижные и укомплектованные надежным личным составом части, которые использовались для более эффективного и оперативного реагирования на массовые беспорядки.

В Санкт-Петербурге и Москве были организованы жандармские дивизионы (по одному в каждом городе). Они имели двухэскадронный состав. В губернских и портовых городах Европейской России действовали 56 конных городских команд с численностью от 15 до 30 человек. После подавления польского восстания 1830–1831 гг. в Варшаве размещен еще один жандармский дивизион [20, с. 33, 66]. С 1836 г. все дивизионы и команды передаются в III отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

Жандармские дивизионы являлись военными частями, выполнявшими полицейские функции. Они использовались для охраны порядка при проведении различных массовых мероприятий (парады войск, пожары, ярмарки, народные гулянья и т.д.). Кроме того, чины дивизионов должны были принимать участие в подавлении беспорядков, присутствовать при исполнении судебных приговоров, конвоировать преступников и т.п. [19, с. 66]. Они комплектовались новобранцами, проходившими действительную военную службу [17, с. 50]. Причем, с конца XIX в. старались не брать новобранцев из больших фабричных районов. Это связано с тем, что в рабочих районах активно действовали революционные партии, которые проводили там свою агитацию.

Бывший начальник Московского охранного отделения А. П. Мартынов вспоминал, что дивизион являлся как бы парадным придатком к полицейской организации города. Командование данной частью рассматривалось как одна из самых завидных должностей в Корпусе. Служба была необременительной. Например, ежедневно посылались наряды для дежурства в присутственные места, приемные видных лиц местной администрации. Также конные жандармы несли охрану около театров, на скачках и бегах [15, с. 37, 41].

9 сентября 1867 г. утвердили «Положение о Корпусе жандармов», согласно которому в его состав входили жандармские дивизионы и

15 конных команд крупных городов (Вильно, Гельсинфорса, Иркутска, Казани, Киева, Одессы и др.) [4, с. 173].

К 1880 г. отдельный Корпус жандармов включал 7 городских команд, которые выполняли те же функции, что и дивизионы. Их штаты были небольшими. Например, если в Санкт-Петербургском жандармском дивизионе числилось 430 человек, то в самой большой из команд – Одесской – всего 30 чинов. Руководство МВД высоко оценило дисциплину, оперативность и мобильность этих частей. Поэтому опыт их организации и деятельности был использован при создании в 1903 г. уездной полицейской стражи [17, с. 50].

Для улучшения и усиления состава сельской полиции власти учредили 9 июля 1878 г. институт конно-полицейских урядников [1, с. 722–724]. Полицейские урядники в количестве 5 000 человек вводились в 46 губерниях России. Они осуществляли надзор за действиями сотских и десятских и руководили ими. Урядники должны были иметь собственную лошадь, конскую амуницию и «форменную одежду установленного полицейского образца». Вооружались драгунской шашкой и казенным огнестрельным оружием, но могли иметь и собственное оружие. В губернии урядники подчинялись губернатору, а в уезде – уездному исправнику. Урядникам предоставлялась бесплатная квартира, как в местах постоянного их проживания, так и в местах временного пребывания по делам службы.

Важное торговое и промышленное значение Нижегородской ярмарки вызвало необходимость усиления местной полиции. В результате чего в 1878 г. была сформирована конно-полицейская стража [7, с. 725–727]. Она обеспечивала порядок и безопасность во время работы ярмарки, а после ее закрытия поступала в распоряжение нижегородского губернатора и использовалась для несения полицейской службы. Штат стражи состоял из полицейского пристава, 11 старших и 20 младших стражников. Для возмещения расходов на содержание данной полиции установили специальный сбор со всех приезжающих на ярмарку лиц. Он был равен 60 копейкам [14, с. 186].

Важной мерой по усилению полиции в стране явилось создание в 1903 г. уездной полицейской стражи. Она вводилась «для охраны благочиния, общего спокойствия и порядка в местностях, подведомственных уездной полиции» [2, с. 48]. В составе стражи формировались специальные конные команды, численностью в 25 % от общего состава стражи. Комплектовались они из местных жителей, отслуживших действительную военную службу в кавалерии. Для приобретения лошади и необходимого снаряжения стражнику предоставлялась ссуда в размере 120 рублей на 1 год [5, с. 54].

Своим внешним видом они были похожи на солдат, а не на полицейских. Это было связано с тем, что они носили серые солдатские шинели. На вооружении имели драгунские шашки и револьверы, иногда были вооружены драгунскими винтовками или карабинами. Экипировку

дополняла плетка или нагайка. Кони стражников напоминали крестьянских лошадей, т.к. были разномастными и низкорослыми. Сами стражники жили в деревне и в свободное время занимались сельским хозяйством, поэтому были похожи больше на крестьян, чем на полицейских. Носили длинные волосы и бороды «не по форме» [2, с. 48].

К 1905 г. уездная полицейская стража действовала в 18 губерниях Российской империи. После начала первой русской революции 1905–1907 гг. возникла необходимость в увеличении количества конных отрядов, которые могли бы оперативно реагировать на изменение обстановки в уезде. 9 февраля 1906 г. был принят закон «Об увеличении состава конной стражи в губерниях по Общему Учреждению управляемых». Согласно закону министр внутренних дел имел право увеличивать состав полицейской стражи по своему усмотрению [5, с. 55].

В местах дислокации казачьих войск конно-полицейская стража формировалась из отставных казаков. Они сохраняли свою форму и вооружение. Такие конно-полицейские команды возглавлялись казачьими офицерами, выслужившими свой срок службы. По своим должностным обязанностям офицеры приравнивались к полицейским приставам, а казаки – к стражникам уездной полицейской стражи.

Каждый казак имел свою лошадь, вооружение и снаряжение. Размещались команды либо в казармах, либо в наемных квартирах. Например, конно-полицейская команда Полтавской губернии состояла из двух офицеров, 4 старших и 60 младших стражников, а Саратовской губернии – из двух офицеров 4 старших и 80 младших стражников [18, с. 3284–3286].

Также полицейская стража могла формироваться отдельно на заводах и фабриках. Так, при заводах Саввы Морозова во Владимирской губернии находился отряд из 77 конных полицейских [9, с. 1797]. На Бежецком и Радицком заводах Орловской губернии порядок обеспечивали соответственно 85 и 22 конных стражника [6, с. 230–232]. В Екатеринославской губернии на заводе «Русский Повиданс» находилась конная команда стражников из 43 человек, сформированная из отставных казаков Кубанского казачьего войска [10, с. 1192 – 1193].

Кроме того, в беспокойные годы первой русской революции конно-полицейскую стражу часто использовали для охраны частных имений и поместий. Например, в дачах графа Орлова-Давыдова, расположенных в Курской губернии, находился 21 конный стражник [11, с. 1541], в имении дворянина Нарышкина – 10, в удельном имении Саратовской губернии – 15, в имении потомственного почетного гражданина В. Н. Лежнева – 18, в имении мещанина Е. М. Дьякова – 5 и т.д. [12, с. 1617].

В конце XIX в. ухудшается политическая ситуация как в столице, так и на территории всей страны. Происходит быстрый рост населения, особенно в городах и крупных фабричных центрах, увеличивается протяженность железных дорог, развивается торгово-промышленная

деятельность. С возникновением новых заводов и фабрик возросла доля фабрично-заводских рабочих в стране. Тяжелые условия жизни трудящихся привели к росту количества беспорядков в рабочих районах. Данная ситуация вызвала необходимость преобразования некоторых сторон полицейской службы. В новых условиях численности конных жандармов для обеспечения общественного порядка и безопасности в столице и крупных городах оказывается недостаточно. Кроме того, теперь от конных полицейских частей требуется не только быстрота и мобильность, но и высокий профессионализм, отличное знание оперативной обстановки, четкое выполнение приказов, хорошая физическая подготовка и т.д.

Таким образом, новые условия потребовали организации конных частей, состоящих из кадровых полицейских, для которых служба по охране правопорядка стала бы основной профессией. Следует отметить, что жандармы в дивизионах проходили просто действительную военную службу, а конно-полицейские стражники уездной полиции занимались одновременно со службой сельским хозяйством. Конные команды, сформированные из отставных казаков, возглавлялись казачьими офицерами-пенсионерами и являлись скорее военными, чем полицейскими формированиями. Поэтому 19 января 1898 г. Николай II подписал указ о создании конно-полицейской стражи в столице.

Штат стражи состоял из 150 городских, 3 писцов, 30 конюхов и 153 лошадей. Весь личный состав разделен на 3 отделения. Каждое отделение включало 1 офицера (помощник пристава), 1 вахмистра, 1 писца, 50 городских и 10 конюхов [8, с. 965–966].

Городовыми конно-полицейской стражи могли стать только вахмистры и унтер-офицеры кавалерийских полков, выдержавшие экзамен по верхней езде. Кроме того, они проходили специальное обучение, которое включало в себя не только знание полицейского дела, но и доскональное знание особенностей разных районов города. Городовых конной стражи готовили по программе, предназначенной для обучения околоточных надзирателей [3, с. 45].

В 1905 г. штат конно-полицейской стражи увеличился еще на 3 отделения. Теперь общее количество конных городских составило 300 человек [16, с. 3], а к осени 1916 г. личный состав стражи насчитывал уже 427 человек.

Несмотря на кратковременность своего существования, конная полиция успела внести свой вклад в охрану общественного порядка на улицах города. Отмечали, что конно-полицейская стража быстро являлась на места беспорядков и волнений. «2–3 человека конной стражи могли восстановить порядок, нарушенный толпой, состоящей из нескольких сотен человек» [16, с. 2]. Чины стражи самоотверженно и твердо поддерживали порядок в столице с 1905 г. по 1907 г. Конную стражу всегда отличали дисциплина и четкое выполнение приказов. Впоследствии С.-Петербургская конно-полицейская стража послужила

образцом для создания подобных подразделений в губерниях и крупных городах России. Например, в Варшаве в 1906 г. сформировали конно-полицейскую стражу, которая состояла из 126 человек [13, с. 868–869]. Кроме того, опыт организации конной полиции был использован при создании как конной милиции Временного правительства, так и советской конной милиции.

Таким образом, если в начале XIX в. конные подразделения, обеспечивавшие порядок и спокойствие в стране, являлись военными формированиями, то к концу столетия ситуация изменилась. Руководство МВД решило организовать специализированные конные части, состоящие из профессиональных полицейских, которые должны были проходить особую подготовку и уметь действовать в условиях массовых беспорядков. Это связано с тем, что с конца XIX в. ухудшается политическая и экономическая ситуация в стране. Растет количество рабочих и крестьян, недовольных своим положением. Происходит промышленный переворот, увеличивается количество фабрик и завод, которые располагаются в крупных городах. Вследствие этого там скапливается большое количество пролетариата, недовольство которого перерастает в массовые митинги и демонстрации, для устранения которых правительству необходимы верные части, умеющие локализовать беспорядки на улицах города, обеспечить спокойствие и безопасность для населения промышленных центров, в том числе и для жителей столицы. В результате, в 1898 г. создаются новые конные полицейские формирования, которые должны были профессионально действовать в новых условиях.

Подводя итоги, следует сказать, что изучение этой темы в настоящее время особенно актуально потому, что в России начался процесс организации конной милиции. Поэтому изучение ранее накопленного опыта позволит более осознанно и продуманно подойти к решению данной задачи и даст возможность не допустить повторения прежних ошибок при создании конных правоохранительных частей.

Литература

1. *Временное положение о полицейских урядниках в 46 губерниях по общему учреждению управляемых* // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – СПб., 1878.
2. *Гонюхов С. О.* МВД России. 200 лет на страже закона и правопорядка / С. О. Гонюхов, В. И. Горбцов. – М., 2002.
3. *Инструкция* чинам С.-Петербургской конно-полицейской стражи. – СПб., 1900.
4. *Министерство внутренних дел России: 1802–2002. Исторический очерк* в 2-х томах / Под общей редакцией В. П. Сальникова. – СПб., 2002. – Т. 1.
5. *Министерство внутренних дел России: 1802–2002. Исторический очерк* в 2-х томах. Т. 2 / Под общей редакцией В. П. Сальникова. – СПб., 2002.

6. *О сформировании* на частные средства двух конно-полицейских команд на Бежецком и Радицком заводах, Орловской губернии // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1906
7. *О штате* конно-полицейской стражи для Нижегородской ярмарки // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – СПб., 1878.
8. *Об усилении* полиции в г. С.-Петербурге // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – СПб., 1898. – Т. 1.
9. *Об утверждении* нового штата фабрично-заводской конно-полицейской стражи в м. Никольском, Покровского уезда, Владимирской губернии // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1906.
10. *Об утверждении* штата конно-полицейской стражи на заводах обществ Никополь-Мариупольского и «Русский Провиданс», в г. Мариуполь, Екатеринославской губернии // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1903.
11. *Об учреждении* в Обуховской и Рождественской лесных дачах графа Орлова-Давыдова, Курской губернии, одной должности конного урядника и 20 конных стражников // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1906.
12. *Об учреждении* 20 должностей пеших и 63 – конных стражников уездной полицейской стражи в Саратовской губернии // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1906.
13. *Об учреждении* для г. Варшавы конно-полицейской стражи // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1906.
14. *Общий обзор* деятельности МВД за время царствования Императора Александра III. – СПб., 1901.
15. *Охранка: Воспоминания руководителей охранных отделений* / Сост. З. И. Перегудова. – М., 2004. – Т. 1.
16. *Петербургская конно-полицейская стража (1898-1908): Обзор деятельности.* – СПб., 1908.
17. *Полиция и милиция России: страницы истории.* – М., 1995.
18. *Положение* о конно-полицейских командах в Полтавской и Саратовской губерниях // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отд. 1. – СПб., 1903.
19. *Положение* о штатах С.-Петербургского градоначальства и столичной полиции. – СПб., 1903.
20. *Сысоев Н. Г.* Жандармы и чекисты: от Бенкендорфа до Ягоды / Н. Г. Сысоев. – М., 2002.

© Ананьева Е.

З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті

Барвінська Поліна

Барвінська Поліна. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті. На сьогодні східноєвропейська історія посідає одне з чільних місць в університетах німецькомовних країн. В рамках цієї дисципліни досліджують і викладають історію України. Інститут східноєвропейської історії Віденського університету є одним із найбільших на німецькомовному просторі. Реконструйовано процес заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті. Особливу увагу приділено особистісному та політичному чинникам. **Ключові слова:** східноєвропейська історія, Віденський університет, німецькомовний простір.

Barvinska Polina. From occurrence history of the Seminar the East Europe history at the University of Vienna. For today the East Europe history occupies one of dominating places in German-speaking countries. Within the limits of this discipline investigate and teach history of Ukraine. Institute of the East Europe history at the University of Vienna one of the greatest in German-speaking world. Basis process the Seminar of the East Europe history at the University of Vienna is reconstructed. The special attention is given personal and political factors. **Keywords:** the East Europe history, the University of Vienna, German-speaking world.

Одним із досягнень епохи Просвітництва стало й те, що «саме Просвітництво витіснило протиставленням «Схід»-«Захід» давніший поділ на «цивілізований Південь» і «варварську Північ» [1, с. 310]. В результаті таких змін германці поступово перемістились з «варварської Півночі» до «цивілізованого Заходу». Слов'янському світу й, перш за все, Росії в цьому відношенні поталанило значно менше: з «варварської Півночі» вони перемістились на «відсталий Схід» [7; 18]. Німецькомовний світ, який знаходився на порубіжжі зі Східною Європою, проявляв чималий інтерес до цього регіону і, декларуючи свою цивілізаційну місію, поступово опановував його територію. На кінець XIX ст. найгостріша боротьба за панування в

Східній Європі розгонулась між німецькомовним (Німецька імперія та імперія Габсбургів) і власне слов'янським (Російська імперія) світами. Це в значній мірі обумовило й зростання в німецькомовних країнах наукового інтересу до історії Східної Європи, що проявилось в утвердженні нового фаху «східноєвропейська історія» в Берлінському та Віденському університетах. Цей процес в обох університетах мав свої особливості, які обумовили їх подальшу специфіку. Сьогодні східноєвропейська історія як фахова дисципліна представлена в більшості університетів німецькомовних країн. І хоча в її рамках досліджують та викладають й історію України, у вітчизняній історіографії цей напрямок досліджень практично знаходиться поза увагою дослідників. Дана стаття в певній мірі є спробою виправити такий стан речей, оскільки має на меті проаналізувати процес заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті, з урахуванням особистісних і політичних факторів.

На кінець XIX ст. до складу поліетнічної Австро-Угорської імперії входили значні східноєвропейські території, населені слов'янськими народами. Відносно лояльна національна політика розглядалась правлячими колами як запорука збереження цілісності імперії і, разом з тим, давала значні шанси не німецьким етносам на здобуття освіти. Важливу роль у цьому відігравав семінар слов'янської філології Віденського університету. У 1886 р. кафедру слов'янської філології, після виходу у відставку Франца Міклошича (Franc Miklošič), очолив Ватрослав Ягіч (Vatroslav Jagić). Як керівник семінару Ватрослав Ягіч хотів не тільки слідувати за своїм великим попередником Францом Міклошичем, але й прагнув перетворити Відень у центр європейської славістики. Зasadничою була концепція, яку він розвинув ще в Петербурзі та Берліні. Відповідно до неї, перш за все, потрібно було розширити визначене поняття славістики, яке б не обмежувалось тільки «науковим плеканням мов», а охоплювало б також літературу та деякі допоміжні дисципліни, передусім історію [8, с. 71]. Задля реалізації цього задуму наприкінці 1891 року Ватрослав Ягіч запросив до Відня свого друга професора Празького університету Костянтина Іречека (Konstantin Jireček). Це запрошення В. Ягіч мотивував тим, що К. Іречек вже є відомим спеціалістом з історії Балкан і насамперед південних слов'ян, а переважна частина слухачів його семінару – південні слов'яни Габсбургської монархії. Насамперед, він домігся відкриття ще однієї кафедри в рамках очолюваного ним семінару. У травні 1892 року на засіданні колегії професорів Віденського університету дискутувалося питання назви майбутньої кафедри. Історики були проти назви «кафедра слов'янської історії», тому в кінцевому результаті всі зійшлись на назві «кафедра слов'янської філології та античності» («Lehrstuhl für slawische Philologie und Altertumskunde») [13, с. 17]. На думку Вальтера Ляйча (Walter Leitsch) і Манфреда Штой (Manfred Stoy), «тільки він (Ягіч – П. Б.) бюрократичними околицями міг протягти на факультет цю

спеціальність” [13, с. 15]. У 1893 році Костянтин Їречек очолив новостворену кафедру. Необхідно сказати, що на момент свого призначення він вже мав статус відомого і поважного вченого. Костянтин Їречек був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії в Санкт-Петербурзі, Південно-слов'янської Академії наук та мистецтв в Загребі, Імператорської Академії наук у Відні, членом цілої низки наукових товариств в Белграді, Софії, Празі. Мав досвід роботи в міністерстві освіти Болгарії й навіть певний час обіймав посаду міністра [8, с. 41]. В його доробку була низка ґрунтовних праць з історії Балкан [9; 10; 11], які були видані декількома мовами. Наприклад, професор Новоросійського університету Ф. К. Брун та магістр В. Н. Палаузов переклали російською та видали у 1878 р. в Одесі “Історію болгар” К. Їречека [2]. За своїми політичними поглядами Їречек був близьким до партії старочехів, яка, на відміну від радикально налаштованих младочехів, в питанні чесько-німецьких відносин й національних питань, взагалі, підтримувала курс, який проводився [8, с. 52]. Очевидно, що, очоливши нову кафедру, Їречек, попри її назву, перш за все зосередився на слов'янській історії. Ці заходи, в певній мірі, й стали поштовхом до подальшої інституалізації фаху “східноєвропейська історія” у Віденському університеті. Однак, організаційно до цього доклались, насамперед, принц Франц І фон Ліхтенштейнський (Franz I von Liechtenstein) та Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger).

У 1894 році принц Франц І фон Ліхтенштейнський був призначений новим послом Австро-Угорщини у Росії. Його досвід дипломатичної діяльності дав можливість на власні очі переконавшись, що Західна Європа в цілому й дипломати зокрема знають мало про Росію. Намагаючись виправити такий стан речей, австрійський дипломат, за сприяння російського міністра закордонних справ О. Б. Лобанова, познайомився з секретарем російського історичного товариства Г. Ф. Штендманом. Це призвело до того, що з осені 1899 р. молодий австрійський історик Ганс Уберсбергер, за ініціативою і на кошти Франца І фон Ліхтенштейнського, розпочав дослідницьку роботу в Росії [17, с. 28]. Перед ним стояло завдання дослідити історію австрійсько-російських відносин. Напередодні свого приїзду до Росії Ганс Уберсбергер завершив студії з історії мистецтва, археології та історії у Віденському університеті й, захистивши роботу “Контрреформація й образотворче мистецтво”, отримав ступінь доктора філософії. В Росії він працював в архівах Санкт-Петербурга та Москви, а згодом продовжив дослідницьку роботу в Мюнхені, Венеції, Іннсбурзі та Граці. За цей час він не тільки добре опанував російську та польську мови [15, с. 91, 94], а й вирішив переорієнтуватись з історії культури на історію Росії [13, с. 63]. На осінь 1904 р. ним було завершено роботу над манускриптом про австрійсько-російські відносини з кінця XV ст. до початку XVII ст. В подальшому ця робота послугувала молодому істориком як габілітація. В протоколі

комісії та відгуку професора Костянтина Їречека відзначалось, що в роботі розглянуто маловідому тему австрійсько-російських відносин, показано укладання союзів між обома державами і, як наслідок, робота стосується також польської історії, оскільки угоди укладались обома державами проти Польщі. Основним питанням цих відносин було намагання Габсбургів отримати польську корону, а після припинення династії Рюриковичів Габсбурги також мали види на придбання земель Росії. В роботі показано відносини між Австрією, Ліфляндією, Рицарським орденом, Великої Портою та татарами. Автор також приділив увагу конституційному ладу Росії та Польщі, панівним класам, становищу населення, торговим зв'язкам та церковним питанням. Відзначався й той факт, що автор задіяв велику кількість різноманітних як російських, так і австрійських, німецьких та італійських джерел [15, с. 95–96]. Таким чином, дослідження охоплювало майже весь східноєвропейський простір від Балтики до Балкан й свідчило про широку обізнаність автора. На початку 1906 р. Ганс Уберсбергер отримав посаду приват-доцента східноєвропейської історії філософського факультету Віденського університету, в якості якого він почав читати лекції з історії Польщі та Росії [13, с. 66]. Отже, східноєвропейська історія була репрезентована у Віденському університеті в лекціях Костянтина Їречека й Ганса Уберсбергера, що давало підстави для заснування окремого семінару східноєвропейської історії.

Безумовно важливу роль в заснуванні семінару східноєвропейської історії зіграло придбання в Росії восени 1906 р. величезної бібліотеки Василя Більбасова. Бібліотека для Віденського університету була придбана за ініціативою Ганса Уберсбергера та на кошти принца Франца І фон Ліхтенштейнського. Одночасно з рішенням про придбання бібліотеки виникла й ідея заснування окремої інституції на зразок семінару східноєвропейської історії Берлінського семінару. Історики клопотали про облаштування окремого семінару, але Ватрослав Ягіч був проти цього й клопотав за приєднання бібліотеки до семінару слов'янської філології. З іншого боку, він мав не найкращу думку про зібрання, після того як вивчив каталог і зробив висновок, що в зібранні більше західноєвропейських творів про Росію, ніж власне російських [13, с. 80]. Але це ніяким чином не заважало йому й далі вимагати приєднати зібрання до його семінару. Він навіть склав спеціальний вотум на три сторінки, в якому зазначав, що семінар постає не нормальним шляхом – це наслідок випадкового дару. Було б доцільніше, якби до семінару слов'янської філології можна було додавати історичний відділ, незалежний в його внутрішній організації, але все-таки об'єднаний єдиним бібліотечним управлінням. Ця інституція могла б потім називатись семінар слов'янської філології та східноєвропейської історії [13, с. 80]. Що стосується сепаратного вотуму Ватрослава Ягіча, то його не варто трактувати як спротив зміцненню позицій східноєвропейської історії у Віденському університеті, адже саме він ще наприкінці XIX ст.

доклав чимало зусиль для впровадження фаху східноєвропейська історія в університеті, запросивши Константина Іречека. Звичайно цей вотум мав на меті й певну тактику: Ягіч не хотів втрачати другу кафедру на своєму семінарі й хотів для семінару отримати гарну бібліотеку [13, с. 81]. Варто зазначити, що у вотумі були й певні раціональні зауваження. На його думку, студенти семінару східноєвропейської історії повинні мати гарну мовну підготовку, яку вони можуть отримувати тільки на семінарі східнослов'янської філології. Іречек безумовно підтримував Ягіча в тому, що без ґрунтовної філологічної освіти займатись східноєвропейською історією не серйозно, і для забезпечення високого рівня спільна робота обох семінарів – очевидна необхідність [13, с. 81]. Професорська колегія лише прийняла до відома сепаратний фотум В. Ягіча й більшістю голосів направила заяву далі до міністерства, де 14 серпня 1907 р. було ухвалено рішення про заснування семінару східноєвропейської історії [15, с. 81–82]. Також тимчасовим керівником семінару було призначено Константина Іречека, а Ганса Уберсберґера доцентом семінару. К. Іречек в подальшому мало переймався організаційними заходами, а сконцентрувався на викладацькій та дослідницькій діяльності. Він читав лекції з історії балканських та дунайських держав, слов'янських народів у середні віки, відносин слов'ян з Візантією та загальної історії Південно-Східної Європи [13, с. 43–44; 8, с. 75]. Важливо відзначити, що на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під Східною Європою розуміли, насамперед країни і землі, які знаходились поза межами Габсбургської монархії. В основному це були Російська імперія, Польща та Балкани. Міркування Константина Іречека про те, що в сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини, залишилися теорією [13, с. 9]. У роботі семінару брав участь і Вагрослав Ягіч. Зокрема він разом з Константином Іречеком здійснював керівництво виконанням дисертаційних робіт на семінарі. Серед дисертантів було чимало й українців, які захищали дисертації на теми української історії [3]. Також Константин Іречек переймався розвитком східноєвропейських історичних досліджень у Чернівецькому та Празькому університетах. Він посприяв Володимирі Мілковичу (Vladimir Milkowicz) отримати посаду професора східноєвропейської історії у Чернівецькому університеті. Тут розпочав свою наукову кар'єру й учень Константина Іречека Іон Ністор (Ion Nistor), другий його учень Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) репрезентував східноєвропейські історичні дослідження у Празькому університеті [13, с. 55–59].

Хоча семінар східноєвропейської історії Віденського університету був організований за зразком аналогічного семінару Берлінського університету, але його концепція та академічний рівень були значно вищими, що в значній мірі пов'язано з історією постання обох інституцій. Утвердження східноєвропейських історичних досліджень як університетської дисципліни в Німеччині пов'язано з іменем

прибалтійського німця Теодора Шіманна (Theodora Schimanna), який став першим неординарним професором східноєвропейської історії у Берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма у 1892 році [12, с. 224]. Докторський ступінь він отримав у Геттінгенському університеті, захистивши дисертацію про “Ліфляндсько-курляндську хроніку Соломона Хеннінга”. Повернувшись в Прибалтику, Т. Шіманн спочатку працював вчителем в гімназії, а потім архіваріусом та журналістом [6, с. 13]. Він доволі добре знав історію й культуру Росії, володів російською мовою. У 1877 р. навіть опублікував німецькою мовою історію Росії Санкт-Петербурзького історика Константина Бестужева-Рюміна. За налагодження зв'язку з історичним семінаром Берлінського університету Т. Шіманн зобов'язаний, насамперед, знайомству з Г. Трайчке (H. Treitschke), який відчутно посприяв йому у захисті габілітації та отриманні посади приват-доцента на підставі нової опублікованої праці “Росія, Польща і Ліфляндія до XVII ст.” [6, с. 13–14]. Його наукова кваліфікація, насамперед, була пов'язана з іменем його покровителя. В подальшому коло його знайомих та покровителів складалось значно менше з істориків, ніж високих урядових службовців, насамперед з міністерства закордонних справ, де Т. Шіманн вважався експертом зі Сходу. Ці друзі й були закулісними натхненниками його утвердження як викладача Пруської військової академії, архівіста Берлінського таємного державного архіву, включно з його поверненням на факультет у 1892 р. в якості екстраординарного професора [6, с. 13] східноєвропейської історії та краєзнавства Берлінського університету. Свої політичні позиції Теодор Шіманн пропагував в пресі. Впродовж 1887–1893 рр. він був берлінським кореспондентом “Мюнхенської загальної газети” (“Münchener Allgemeinen Zeitung”), а впродовж 1892–1914 рр., як автор тижневих політичних оглядів у “Новій пруській газеті” (“Neuen Preußischen Zeitung” (“Kreuzzeitung”)), відстоював політику сили та зовнішньополітичну концепцію, відповідно до якої Німеччина і Англія мають багато спільного і мусять бути разом, а Німеччина й Росія в силу великої відмінності можуть тільки співіснувати [4]. Необхідно визнати, що в наступні роки він очевидно почувався значно краще співробітником “Кройццайтунг” в світі політичної журналістики, ніж у науці [6, с. 14]. Оскільки попри високе покровительство урядовців і успіх в журналістиці, в університетських та наукових колах Т. Шіманн залишався другорядною фігурою. Однак прагнення до посади ординарного професора не давало Т. Шіманну спокою. У 1900 р. він подав доповідну записку, в якій обґрунтував необхідність облаштування в Берліні посади ординарного професора, а в університетах Бреслау та Кенінгсберга запровадження посад екстраординарного професора для подальших досліджень історії Росії [4]. Його високі покровителі подбали, щоб хоча б частково наблизити Шіманна до заповідної посади. В 1901 р. за запровадження семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті й призначення

Теодора Шіманна його директором клопотав сам кайзер [16, с. 90]. А вже наступного року Т. Шіманн й очолив новостворений семінар східноєвропейської історії [14, с. 6], який став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі [5, с. 13] і в подальшому послуговував за взірць для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах німецькомовних країн. Важливо не прогледіти й той факт, що заснування семінару відбувалося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Т. Шіманна відбулося навіть всупереч майже одностайного відхилення його кандидатури. Протест був направлений частково персонально проти Т. Шіманна й, частково, принципово проти семінару, або в кінці-кінців можливо проти обох, тому що процес запровадження семінару проходив з неодноразовими порушеннями традицій, які склалися на той час в німецькій історичній науці й Берлінському університеті зокрема [6, с. 11]. Наукова діяльність Т. Шіманна оцінювалась його сучасниками доволі критично. Бреславський історик Я. Каро (J. Caro), який був противником націоналістичних поглядів і тривалий час займався історією Польщі, а до цього зазнав ще й чимало життєвих страждань, письмово повідомив свій протест Г. Дельбрюку (H. Delbrück) [16, с. 90]. Він оцінював праці Т. Шіманна як “посередні” й “спішно складені з компіляцій” [6, с. 16]. Процес заснування першого семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті тісно пов’язаний з прагненням міністерства закордонних справ створити сприятливі умови для дослідження Східної Європи. Створення нового закладу для дослідження цього регіону було викликано бажанням отримати необхідні знання про оформлення міжнародних відносин, причому головна увага зверталась на найбільш могутню державу у Східній Європі – Російську імперію [5, с. 13–14].

Отже, якщо у Берліні займались в основному історією Росії і цей русоцентризм досить тривалий час позначався на східноєвропейських дослідженнях, які проводились у Німеччині, то на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету була репрезентована як історія Росії й Польщі (Ганс Уберсбергер), так і історія інших народів Східної Європи, що обумовлювалось науковими інтересами Костянтина Іречка та дисертантів семінару, які представляли різні народи Східної Європи і з задоволенням виконували дисертаційні роботи на теми, пов’язані з історією свого народу. До того ж роль політичних чинників у заснуванні семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті значно менша.

Література

1. Грицак Я. І ми в Європі? / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К., 2004.
2. Иречек К. История болгар / К. Иречек / Пер. Ф. К. Брун, В. Л. Палаузов. – Одесса, 1878.

3. Kappeler A. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907–1945 pp.) / А. Каппелер // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Відень – Київ, 2005. – С. 122-134.
4. Bohn, T. M. Theodor Schieman. / T. M. Bohn // Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. [On-line resource. Access mode: <http://www.ostdeutsche-biographie.deschith97htm>]. Access – Mai 18, 2009.
5. Camphausen, G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933–1945 / G. Camphausen. – Frankfurt a. M. [u. a.], 1990.
6. Chickering, R. Der Ort der osteropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaft um 1900 / R. Chickering // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005.
7. Lemberg, Hans. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom “Norden” zum “Osten Europas” / Hans Lemberg // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. – 1985. – 33. – S. 48-91.
8. Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček (1854-1918) / A. Ivanišević, O. Schmitt // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
9. Jireček K. Geschichte der Bulgaren / K. Jireček. – Prag, 1876; Dějiny národa bulgarského. – Praha, 1876.
10. Jireček K. Die Heerstrassen von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe / K. Jireček. – Prag, 1877.
11. Jireček K. Das Fürstentum Bulgarien. Seine Bodengestaltung, Natur, Bevölkerung, wirtschaftliche Zustände, geistige Cultur, Staatsverfassung, Staatsverwaltung und neueste Geschichte / K. Jireček. – Prag, 1891.
12. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001.
13. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907–1948 / W. Leitsch, M. Stoy. – Wien; Köln; Graz, 1983.
14. Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 / G. Stökl // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. – Stuttgart, 1992.
15. Supan A., Wakounig M. Hans Uebersberger (1877–1962) / A. Supan, M. Wakounig // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
16. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943–1945 / G. Voigt. – Berlin, 1994.
17. Wakounig M. Franz de Paula Prinz von und zu Liechtenstein / Kastner G., Supan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
18. Wolff L. Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment / L. Wolff. – Stanford CA, 1994.

Об отношении к французским пиратам в «Historia del Mondo Nuovo»

Пастушенко Андрей

Пастушенко Андрій. Про відношення до французьких піратів в „Historia del Mondo Nuovo“. Стаття містить критику відомого нарративного джерела „Історія Нового Світу“ Дж. Бенцони (1565 р.), стосовно висвітлення у ньому франко-іспанських зіткнень в гаванському районі Куби в 1537 р. та 1555 р., на підставі порівняння свідчень Бенцони з інформацією із іспанських джерел. У ході дослідження було вказано на дуже суб'єктивне тлумачення історичних подій у різних джерелах та наголошено на можливій зацікавленості Бенцони у дискредитуванні своїм твором іспанської влади в очах папства та італійського суспільства. **Ключові слова:** француз, галеон, Гавана, пірати, корсари.

Pastushenko Andrey. About Attitude to French pirates in “Historia del Mondo Nuovo”. The paper examines the critic to most known narrative source “History of New World” written by J. Benzoni and published in 1565 year with regard to Franco-Spain skirmishes in region of Havana in 1537 and 1555 years by means of comparing the testimony of Benzoni with information of Spanish sources. In course of investigation it was assumed that Benzoni had purpose to discredit Spanish rule for Papa and Italian society thereby he specially distorted data. **Keywords:** Frenchman, ship, Havana, pirates, privateer.

Достаточно давно, описывая события пиратской войны Франции с Испанией в первой половине XVI в., историки ссылаются на свидетельства миланского путешественника Джироламо Бенцони, написавшего один из немногих дошедших до нас нарративов о франко-испанской конфронтации на Антильских островах в 1530–50-х гг. К числу таких историков можно отнести одного из основоположников западной истории пиратов В. Барбура и современного российского исследователя Д. Н. Копелева [8, р. 532; 3, с. 77]. Историки ссылаются на свидетельства миланского автора, не подвергая сомнению его показания. Привлекая труд Бенцони к исследованию, К. Лэйн пишет, что миланец часто приукрашивает факты, но дает верную историческую картину в целом [14, р. 20]. Хотя уже в XIX в. М. Аллегри поставил под

сомнение реальность путешествий Бенцони, предположив, что итальянец занимался компиляцией чужих свидетельств с целью составления антииспанской пропаганды и, следовательно, был крайне тенденциозным [12, р. 142].

Несмотря на то, что сегодня историк Б. Кин оспаривает точку зрения М. Аллегри, указывая на присутствие в «Истории...» положительных оценок в адрес испанцев и ссылок на личные наблюдения автора, вопрос о тенденциозности и достоверности труда Джироламо Бенцони остается открытым [12, р. 142-143].

Наличие различных мнений в историографии вызывает настоятельную потребность проиллюстрировать примерами «объективность» итальянского автора методом сравнения представленных у Бенцони показаний о двух франко-испанских столкновениях на Кубе со свидетельствами из испанских источников. Первое событие произошло за пять лет до начала путешествия итальянца и относится к 1537 г. Второй пример относится к 1555 г., времени пребывания Бенцони на Антильских островах.

Джироламо Бенцони родился в Милане в 1519 г. и, как он сам говорит, начал свое путешествие в 1541 г. в возрасте двадцати двух лет. Во время путешествия он посетил Кубагуа, Венесуэлу, Маргариту, Пуэрто-Рико, Санто-Доминго, Коста-Рику, Гондурас, Панаму, Колумбию и Эквадор. Домой он вернулся по истечении четырнадцати лет (1556 г.), и в 1565 г., в год уничтожения испанцами французской колонии во Флориде, Франческо Рампазетто опубликовал в Венеции написанную Бенцони «Historia del Mondo Nuovo», которую миланец посвятил горячему стороннику происпанской политической ориентации Папе Пию IV. Труд был переведен на французский, немецкий, фламандский и английский языки [17, р. I-II].

М. Аллегри, Х. Р. Медина и Х. Х. Бекко, Б. Кин отмечают, что Бенцони был знаком с трудами Гонсало Фернандеса де Овьедо «Всеобщая и натуральная история Индий», Франциско Лопеса де Гомара «Всеобщая история Индий», Пьетро Мартира де Ангиеры «Декады Нового Света» и Педро Сиеса де Леона «Хроника Перу» [12, р. 24; 15, р. 142–143].

Следует отметить, что в указанных книгах интересующие нас два столкновения испанцев с французскими пиратами в 1537 г. и 1555 г. отсутствуют. Это обстоятельство снимает часть упреков по обвинению Бенцони в плагиате.

Миланец пишет, что зимой 1537 г. недалеко от Гаваны остановился корабль французских пиратов. Тем временем на причале города стояло три больших испанских судна, которые, как утверждает Бенцони, зашли в Гавану транзитом из Новой Испании. Далее сообщается, что «глава города Хуан де Рохас приказал им выгрузить все золото, серебро и другие ценные вещи и отправляться на поиски французозов. Один за другим они вышли из гавани, с ботами впереди и флагманом. Они нашли галеон недалеко от города у самого устья реки. Не желая атаковать его (французский

корабль – А. П.) в одиночку, первый корабль решил ожидать прибытия других суден. «Француз», предположив, что «испанец» боится нападения, стал стрелять из своих пушек, которые настолько напугали команду испанского корабля, что она оставила судно и сбежала на берег. Следующее испанское судно находилось недалеко к востоку, но, увидев действия первого корабля, его команда тотчас последовала отвратительному примеру, затем так же поступили на борту третьего судна. Так французы, которых первыми потревожили и которые опасались, что их возьмут в плен, с большим ликованием захватили три корабля. Затем, вернувшись в Гавану, корсары потребовали такую же сумму, какую они получили во время первого визита, после чего отплыли» [10, р. 102-103].

На выше приведенное описание миланца ссылаются в своих исследованиях В. Барбур и В. Н. Копелев [8, р. 532; 3, с. 77]. Напротив, К. Х. Хэринг и И. Райт используют в изложении события 1537 г. испанское свидетельство, а именно письмо Изабелле Португальской от губернатора Кубы Гонсало де Гусмана, датированное 8 апреля 1537 г. [9, р. 44; 18, р. 217-218].

В пользу испанского источника говорит тот факт, что биографию его автора историки знают намного лучше, чем биографию итальянского путешественника Бенцони. Гусман был представителем знатного рода Сантьяго, долгое время занимал должность помощника губернатора, прежде чем сам занял этот пост в 1535 г. [18, р. 74, 94, 104, 109, 113, 115, 182]. Немаловажно также, что письмо было им написано по «горячим следам», именно в год досадного для испанцев столкновения с пиратами. Но служебное положение испанского чиновника Гусмана заставляет подозревать его в искажении фактов.

Гусман пишет, что зимой 1537 г. французский корсар на легком паташе появился у побережья Гаваны и бросил якорь в небольшом заливе у порта Марин, в нескольких лигах от города. В то время в Гаване стояло «пять испанских кораблей, собирающихся в плавание... через Багамский пролив в Испанию». Поселенцы упростили капитанов напасть на пирата, пообещав заплатить за корабли в случае их потери. В результате, три судна, по 200 тонн каждое, отправились на охоту за пиратом. Три дня они вели огонь по французам, не имея возможности взять его на abordаж в заливе, куда испанцам мешала зайти большая осадка их судов. Как-то рано утром французы с помощью паруса и весел смогли незаметно для врага выбраться в открытое море. Поздно спохватившиеся испанцы в спешке тотчас вытравили якоря и начали преследование. Но неожиданно поднялся неблагоприятный для них ветер, из-за которого преследователи были вынуждены покинуть дрейфующие корабли и высадиться на берег. В свою очередь французы вернулись на веслах назад и легко захватили три пустых судна. Два из них они сожгли, а с третьим отправились к пристани Гаваны и, пригрозив горожанам осадить город, если что-либо плохое случится с их кораблями во время стоянки, пираты на какое-то время остались там [9, р. 44]. И. Райт полагает, что у французов был план устроить в Гаване

засаду на испанские суда, заходящие туда из Тьера Фирме и Мексики, но, видимо, эта идея показалась пиратам слишком опасной, потому что вскоре они отправились на запад к мысу Сэн-Антон [18, р. 217-218].

В источниках совпадает время, место, количество потерянных испанцами кораблей и факт покидания суден командами. Но при этом Бенцони главную причину поражения испанцев выводит из их «постыдного» страха, ни слова не упоминая о неблагоприятных погодных условиях. Без сомнения, страх испанцев Бенцони преувеличивает.

Таким образом, испанский и итальянский источники, в корне противореча друг другу в освещении столкновения 1537 г., содержат субъективные данные. К сожалению, третий письменный источник историкам неизвестен. Поработав в испанских архивах, П. Хоффман сделал вывод, что всего в 1537 г. в районе Антильских островов пираты захватили пять больших кораблей [11, р. 26].

В 1555 г. корсары Жака де Сора напали на важнейший перевалочный пункт испанского судоходства, Гавану, и полностью уничтожили этот город. Через несколько дней после разграбления Бенцони лично побывал на месте происшествия и «увидел все настолько разгромленным, что едва разглядел очертания города» [10, р. 102-103]. «Они (пираты) вошли в город за час до рассвета, – пишет итальянец, – и сразу взяли в плен нескольких испанцев, в то время как другие жители спасались бегством. В поисках добычи французы входили в дома, но выходили с пустыми руками, так как жителей уже несколько раз успели ограбить другие французы... Во время переговоров по поводу выкупа с города и пленников, капитан потребовал шесть тысяч золотых дукатов. Испанцы заговорили о бедности и сказали, что вся их собственность не составит нужной суммы и что за помощью они обратятся к своим начальникам... Так, оставив капитана, они пообещали вернуться на следующий день с выкупом...» [10, р. 102]. Далее Бенцони говорит, что испанцы приняли решение напасть на французов ночью: «Сто пятьдесят испанцев и черных рабов спустя час после наступления темноты, взывая к Святому Хосе и Святому Якову, напали на спящих врагов и убили из аркебуз четырех французов, среди которых был племянник капитана. Французы оказались храбрыми людьми, выхватывая оружие, они выскакивали из домов и доблестно защищались, да так, что после первых выстрелов их аркебуз испуганные испанцы показали свои спины и убежали в лес. Чрезвычайно раздраженный смертью своих людей и особенно своего племянника, укоряя себя в излишней доверии к испанцам, капитан поставил на всю ночь хороший дозор». Утром французский капитан велел сжечь все городские постройки, включая церковь. При этом «стоявшие у деревьев конные испанцы закричали: «О, капитан, неужели недостаточно для успокоения твоих чувств сжечь весь город без нападения на храм Господень?» На что капитан надменно ответил: «Люди без веры не заслуживают церкви». Вслед за разрушением домов они снесли и разграбили укрепления. Когда добыча была погружена на

борт, капитан, отчаянно пригрозив испанцам, приказал своему кораблю выходить из порта [10, р. 102-103].

Описанное Бенцони событие нашло отражение в череде испанских источников. После разрушения Гаваны власти города провели специальное расследование. На основании различных показаний очевидцев был составлен общий отчет городского совета (кабильдо) о нападении пиратов [16, р. 49 - 83]. Отечественные исследователи Я. Свет и В. К. Губарев предпочитают использовать в исследованиях именно этот письменный источник [4, с. 136-137; 1; 2, с. 17-20].

Из отчета кабильдо от 1555 г. следует, что «перед восходом солнца часовой на Эль-Морро поднял флаг и подал сигнал, что на горизонте появилась латинская каравелла; Хуан де Ловера из крепости оповестил об этом пушечным выстрелом... каравелла вошла в бухту Хуан-Гильен, что в полулиге от города, и высадила два десанта, и теперь примерно двести человек, большинство из них вооруженные мушкетами, движутся по направлению к крепости». Под началом алькальда Хуана де Ловеры, засевший в крепости Ла-Фуэrsa, городской гарнизон оказал французам упорное сопротивление, в защите города принимали участие «метисы и негры, старики, женщины и дети» [16, р. 52]. Позднее, в письме Ловера писал, что «защищал укрепления даже, когда враги их подожгли и взойшли на башню, ... но не смог защищаться более одного дня и одной ночи» [5, р. 376].

Нетрудно заметить, что информация из испанских источников полностью противоречит приведенной выше интерпретации Бенцони, согласно которой французы заняли Гавану без боя.

После захвата крепости Жак де Сор потребовал с жителей Гаваны выкуп за пленников и город в размере 30 тысяч песо, сто мер хлеба и 200 арроб (3 тонны) мяса. В отчете записано: «Мы предложили ему в качестве выкупа три тысячи дукатов, но Сор ответил, что во Франции дураков нет, и посоветовал нам поторопиться с выполнением его требований, иначе он сожжет все дотла и убьет пленников» [16, р. 68; 2].

Испанский чиновник Диего Масариегос в показаниях пишет, что «французский капитан расположился в доме Хуана де Роксаса (Рохас) с 20 французами и поставил двух часовых у входа». Ловеру и остальных пленников пираты бросили в подвал [6, р. 382].

Тем временем губернатор собрал в Гуанабакоа полторы сотни белых, негров-рабов и индейцев и ночью 17 июля неожиданно напал на французов. Согласно Масариегосу, сначала были убиты часовые, затем «один из негров ранил французского капитана в грудь, после чего негры и индейцы подняли шум, разбудив остальных французов». Далее Масариегос сообщает, что в результате ночного боя «погибли 20 индейцев и негров и один испанец, французов было убито 15 или 17, среди убитых дядя капитана Хакеса де Сорья (Жак де Сор)» [6, р. 383]. Примечательно, что в 1556 г. юрист Мосен Ботейер, находясь в Сантьяго-де-Куба, писал новому королю Филиппу II о гибели в Гаване более чем 30 испанцев [7, р. 436].

Отбив атаку неприятеля, нарушившего условия капитуляции, капитан корсаров велел казнить всех заложников. «Рассерженные французы, – свидетельствует Масарьегос, – стали убивать пленных ножами и шпагами... Восемнадцать пленников убили в доме, с ними еще десять пленных португальцев в каравелле, которая стояла в порту» [6, р. 383]. Затем французы подожгли Гавану «не пощадив ни церковь, ни больницу» [6, р. 384; 2]. Ботейер пишет, что пираты поступили «как греки, когда те захватили Трою, если не сказать хуже» [7, р. 436]. Перед отплытием Сор велел повесить пленных негров «на воротах дома Хуана де Роксаса» и 4 августа поднял паруса [6, р. 384; 2].

Отчет кабильдо заканчивается следующими словами: «Виден большой вред, причиненный войной. Все корсары, которые здесь были, – лютеране и еретики (herejes)» [16, р. 82].

При сопоставлении рассказа Бенцони с вышеприведенной испанской версией различия наблюдаются в том, что в книге Бенцони отсутствуют упоминания о штурме корсарами укреплений Гаваны. Между тем все испанские свидетельства указывают на его реальность. Бенцони умалчивает о казнях, учиненных в Гаване корсарами. Вызывает вопрос цифра убитых в ночной стычке 17 июля. Если Бенцони пишет, что испанцы тогда убили четырех французов, среди которых был племянник Сора, то Масариегос говорит о 15 или 17 погибших врагах, включая дядю Сора [10, р. 103; 6, р. 383]. Таким образом, об истинном числе убитых корсаров остается пока только догадываться. Возможно, истину следует искать в «золотой середине». Но можно утверждать однозначно о смерти 17 июля какого-то родственника Сора. Согласно показаниям Ловеры и Масариегоса, всего за время оккупации Гаваны корсары убили свыше 53 человек [6, р. 383-384; 5, р. 376], в то время как сторонний наблюдатель Ботейер писал испанскому королю в 1556 г. о более чем 30 испанцах [7, р. 436]. На фоне показаний Ботейера выходит, что непосредственные участники происшествия, алькальд Ловера и будущий губернатор Кубы (с 1556 г.) Масариегос, дают в отчете весьма невыгодную для них высокую цифру, следовательно, источник претендует на объективность.

Итак, следуя тексту Бенцони, главная причина поражений испанцев в 1537 г. и 1555 г. заключалась в трусости. И в первом, и во втором случаях испанцев сильно напугали французские выстрелы из пушек и аркебуз: при первых выстрелах они оставили свои корабли и «показали спины». Напротив, французов Бенцони называет храбрецами, а о Жаке Соре отзывается как о благороднейшем человеке, который, поверив испанцам, не выставил на ночь часовых. Легко заметить, что четкое разделение на «белое» и «черное» (храбрецов и трусов, благородных и подлых) указывает на тенденциозность автора текста. Вполне вероятно, что Бенцони принадлежал к числу сторонников французской монархии, которая в 1540-е гг. активно боролась с Испанией за Миланское герцогство. При сравнении с испанскими документами обнаруживается, что миланец не знал или не хотел писать о тех событиях, которые могли

свидетельствовать в пользу моральных качеств испанцев. Так, он умалчивает о факте штурма укреплений Гаваны. Исходя из приведенных соображений, сведения из «Истории...» Бенцони следует использовать крайне осторожно с высокой долей критики, а не принимать за «чистую монету», как это делают В. Барбур и некоторые исследователи; нельзя также согласиться с точкой зрения Б. Кина об отсутствии в итальянском источнике антииспанской подоплеку.

Литература

1. *Губарев В. К.* Корсар Жак де Сор, разграбивший Гавану. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.privateers.ru/>]. Доступ – 7.09.2008 г.
2. *Губарев В. К.* Пираты Карибского моря: жизнь знаменитых капитанов / В. К. Губарев. – М., 2009.
3. *Копелев Д. Н.* Золотая эпоха морского разбоя / Д. Н. Копелев. – М., 1997.
4. Свет Я. М. Пираты Антильских морей // Новая и Новейшая история. – 1966. – № 1.
5. (Año de 1555. – Diciembre 30, Habana.) – Carta de Juan de Lobera, alcaide de la fortaleza, dando cuenta del ataque de los franceses. – (Colec. Muñoz, t. LXXXVII, fol. 316.) // Coleccion de Documentos Ineditos, Relativos al Descubrimiento, Conquista y Organizacion De Las Antiguas Posesiones Españolas De América y Oceania, sacados de Los Archivos del Reino, y Muy Especialmente Del de Indias. Segunda Serie. – Madrid, 1891. – Т. 6.
6. (Año de 1555.) – Relación enviada por Diego Mazariegos de la toma y saqueo que hizo en la Habana un corsario francés. – (Biblioteca de Marina, colección Navarrete, t. xxv, núm. 17.) // Coleccion de Documentos Ineditos, Relativos al Descubrimiento, Conquista y Organizacion De Las Antiguas Posesiones Españolas De América y Oceania, sacados de Los Archivos del Reino, y Muy Especialmente Del de Indias. Segunda Serie. – Madrid, 1891. – Т. 6.
7. (Año de 1556. – Enero 15, Santiago.) – Mosen Boteller da cuenta de los daños causados por los corsarios franceses, y juzga desfavorablemente á los gobernadores letrados. – (A. de I., 54, 2-2.) // Coleccion de Documentos Ineditos, Relativos al Descubrimiento, Conquista y Organizacion De Las Antiguas Posesiones Españolas De América y Oceania, sacados de Los Archivos del Reino, y Muy Especialmente Del de Indias. Segunda Serie. – Madrid, 1891. – Т. 6.
8. *Barbour V.* Privateers and Pirates of the West Indies / V. Barbour // The American Historical Review. – April, 1911. – Vol. 16. – №3.
9. *Haring C. H.* The buccaneers in the West Indies in the XVII century / C. H. Haring. – L., 1910.
10. History of the New World by Girolamo Benzoni, of Milan, Sheving His Travels in America, from a. d. 1541 to 1556: With Some Particulars of the Island of Canary / Trans. W. H. Smyth. – L., 1857.
11. *Hoffman P. E.* The Spanish Crown and the Defense of the Caribbean, 1535-1585: Precedent, Patrimonialism, and Royal Parsimony / P. E. Hoffman. – Baton Rouge, 1980.
12. *Keen B.* The Aztec Image in Western / B. Keen. – New Jersey, 1991.
13. *Klaniczay T., Kushner E., Chavy P.* Crises et Essors Nouveaux (1560-1610) / T. Klaniczay, E. Kushner, P. Chavy. – Amsterdam, Philadelphia, 2000.
14. *Lane K. E.* Blood and silver: a history of piracy in the Caribbean and Central America / E. K. Lane. – Oxford, 1999.

15. *Medina J. R., Becco H. J.* Historia real y fantástica del nuevo mundo / J. R. Medina, H. J. Becco. – Caracas, 1992.
16. Relacion y Estrago que los Franceses cosarios Hicibron en la Villa de La Habana é Puerto Della, Dibigida à La S. C. C. M. Del Emperador y Rey Nuestro Señor, à Los Muy Poderosos Señores Presidente é Oidores de su Real Consejo de Indias, Para que Su Magestad sea Advertido de todo Lo Que ha Sucedido, Conforme á Esta Dicha Relacion quel Cabildo Desta Dicha Villa le Enbia, para que Su Magestad con Brevedad Provea en El Puerto lo que mas Convenga a Su Servicio. (Año 1555.) // Coleccion de Documentos Ineditos, Relativos al Descubrimiento, Conquista y Organizacion De Las Antiguas Posesiones Españolas De América y Oceania, sacados de Los Archivos del Reino, y Muy Especialmente Del de Indias. – Madrid, 1869. – Т. 12.
17. *Smyth W. H.* Translator's Introduction / W. H. Smyth // History of the New World by Girolamo Benzoni, of Milan, Sheving His Travels in America, from a. d. 1541 to 1556: With Some Particulars of the Island of Canary / Trans. W. H. Smyth. – L., 1857.
18. *Wright I. A.* Early History of Cuba. 1492-1586 / I. A. Wright. – New York, 1916.

© Пастушенко А.

Роль організації консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. XIX ст.)

Свириденко Вікторія

Свириденко Вікторія. Роль організації консервативного спрямування у Болгарському Відродженні (60-ті рр. XIX ст.). У статті розглядається питання про місце консервативної течії в болгарському національно-визвольному русі, робиться спроба уточнити ідейний характер організації, що традиційно відносились в історіографії до консервативних. Спираючись на опубліковані джерела, досліджується діяльність болгарських організацій в Константинополі, «Добродійної дружини» та Одеського болгарського настоятельства, їх методи боротьби проти чужоземного гніту та досягнуті на кінець 1860-х рр. результати. Автор приходить до висновку, що, незважаючи на загальноприйнятну характеристику останніх двох товариств як консервативних, їх діяльність носила різнобічний характер, що підтверджують, зокрема, контакти з представниками революційної та ліберальної течій. Загалом консервативно налаштовані організації, дотримуючись тактики вицікування, не

мали великого впливу серед болгарського соціуму, проте зробили вагомий внесок у справу Відродження, особливо у сфері «мирної революції». **Ключові слова:** Болгарія, Відродження, консерватизм, національно-визвольний рух.

Sviridenko Viktoria. The role of the conservative trend organizations in Bulgarian Revival (the 60s of the XIXth century). The article considers the question of the conservative trend place in bulgarian national liberation movement, tries to define more exactly the character of the organizations, which traditionally have been referred to the conservative ones by historiography. Basing on published sources, the public activity of the bulgarian organizations in Constantinople, «Dobrodiyna družina» and Odeske bolgarske nastoyatelstvo, their methods of struggle against the foreign yoke and the results, which they have reached at the end of 1860s, are being researched. The author concludes that despite commonly accepted characteristics of the two mentioned above organizations as conservative, their public work had versatile character. This statement is confirmed by contacts with the representatives of revolutionary and liberal trends. Generally conservatively directed organizations, keeping to the tactics of waiting, didn't have great influence in bulgarian society, but they made considerable contribution to the matter of Revival, especially in the sphere of «peaceful revolution». **Key words:** Bulgaria, Revival, conservatism, national liberation movement.

До Кримської війни (1853–1856) політичні рухи в болгарських землях мали стихійний, неорганізований і локальний характер. Вони були результатом спонтанної реакції населення на турецьке свавілля чи відповіддю на офіційну політику Порти, або ж були пов'язані з національно-визвольними рухами сусідніх балканських народів та з російсько-турецькими війнами. Їх слабким місцем були відсутність у повстанців чітко визначеної ідеології, а також загальнонаціонального керівного центру. Хоча у цих виступах можна прослідкувати й елементи попередньої підготовки, що проводилась певними особами чи групами змовників, однак вона була короткочасна, недостатня і найчастіше велась за кордоном [12, с. 276].

Проте після Кримської війни болгарське суспільство зазнає змін, які каталізують підвищення політичної активності. Цілковито оформленого вигляду болгарський національно-визвольний рух набув в середині XIX ст. В другій половині 60-х рр. XIX ст. в ньому формуються три течії: консервативна, ліберальна та революційна. Всі вони мали єдину мету – визволення Болгарії з-під османського ярма, однак погляди на його здобуття у них різнилися. Звичайно, цей поділ, як і приналежність національних організацій до певної течії, є досить умовними адже бачення злободенних проблем Болгарії їхніми лідерами

було часто невиразним, погляди на ті чи інші питання називали трансформацій. Крім того, діяльність кожного з товариств поєднувала в собі риси різних напрямків Болгарського Відродження, очевидними були контакти товариств різного спрямування. У зв'язку з цим і класифікація цих напрямів в історіографії різниться. Частина дослідників виокремлює дві течії в болгарському національно-визвольному русі [8, 13, 14, 18, 23], інша – три [7, 9, 12, 17, 20, 21, 22, 26], деякі ж автори зовсім відходять від принципу чіткої класифікації [13, 14, 16].

Традиційно в радянській літературі з історії болгарського національно-визвольного руху, та й з історії Болгарії загалом, діяльність організацій консервативного напрямку або зовсім не показується чи зводиться до простого переліку створених болгарами товариств, або ж на їх функціонуванні не акцентується увага. Водночас провідне місце в дослідженнях займає вивчення ідеології та конкретних дій представників революційної течії. Сучасна болгарська, українська та російська історіографія відходить від такої тенденції, намагаючись в рівній мірі розглядати діяльність усіх трьох напрямів національно-визвольного руху. Однак досі, попри наявність публікацій, присвячених конкретним аспектам ініціатив консервативно налаштованих організацій, не створено узагальнюючої праці, що розкривала б їх роль у Болгарському Відродженні.

З огляду на це, мета даної роботи – ширше розглянути діяльність представників консервативної течії («Добродійної дружини», Одеського болгарського настоятельства тощо), розкрити процес формування даного напрямку, показати його плани щодо майбутнього Болгарії та шляхи їх здійснення, висвітлити результати боротьби за національне Відродження.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих матеріалів: архіву Г. С. Раковського [1], де представлено документи, що дають уявлення про одеський період його діяльності, а також ілюструють контакти видатного болгарського революціонера з представниками консервативної течії; збірок документів з історії Болгарії досліджуваного періоду [2, 3] та болгарського національно-визвольного руху [5, 6]. Використана також публікація П. Петкова та В. Боневой «Българите пред Европа през 1869 година», що містить документальні свідчення про останню політичну акцію діячів «Добродійної дружини» – відправку петиції на Паризьку конференцію з приводу Критського питання 1869 р. [4].

Консервативний напрям болгарського національно-визвольного руху висловлював інтереси торгівельно-лихварсько-землевласницької верхівки та вищого духовництва. Одна їх частина, що проживала в Болгарії чи інших регіонах Османської імперії, організаційно не була структурована, проте мала неформальний осередок в Константинополі – сплочатку у вигляді болгарської громади, що взяла на себе функцію представництва інтересів усіх болгар перед турецькою владою. Вона була створена ще 1851 року й координувала подальший рух за незалежну Болгарську церкву. Посилаючись на хатт-і-хумаюн 1856 р., де проголошувалась рівність усіх підданих імперії та свобода

віросповідання, болгарська громада в Константинополі та численні громади з Болгарії звернулися до султана з вимогою офіційного визнання болгар як окремого народу та про утворення незалежної від Константинопольського патріархату Болгарської Церкви. Але турецький уряд відхилив це клопотання. Російська дослідниця М. Фролова стверджує, що в 60-ті рр. XIX ст. на порядку денному стояло питання, перш за все, про здобуття церковної незалежності, а вже потім – політичної [24, с. 9–10]. Це підтверджується повідомленням секретаря російської місії в Константинополі Є. Новікова від 1860 р., де зазначається, що населення Болгарії ще не сформувало в собі усвідомлення народної єдності, це почуття лише пробуджується, проявляючись у вигляді протидії грецькому духівництву [5, с. 415].

3 квітня 1860 р. під час Великоднього Богослужіння в церкві Св. Стефана у Константинополі болгарські священнослужителі не назвали імені константинопольського патріарха, чим відмовились визнавати його зверхність. Ця акція отримала назву «Болгарський Великдень» [25, с. 167]. На цьому етапі розвитку церковно-національного руху турецький уряд не втручався у болгаро-грецькі відносини. В умовах виникнення загрози покатоличення Болгарії, а також зменшення впливу Росії на болгар, російський посол у Константинополі граф Н. Ігнат'єв підтримав ідею утворення Болгарської національної церкви. Відбувається консолідація патріотичних сил різного ідейного спрямування на основі національної єдності і православної віри. На користь болгарам також пішло загострення греко-турецьких відносин у зв'язку з вибухом Критського повстання 1866–1869 рр. Прагнучи пом'якшити ситуацію в умовах посилення антитурецьких настроїв серед болгар, 27 лютого 1870 р. султан підписав фірман про утворення Болгарського екзархату, що стало важливою подією на шляху духовного відродження молодого народу.

Угрупування «внутрішніх» консерваторів, тобто тих, що діяли на території Османської імперії, також не було ідейно єдиним. Так, переважна більшість константинопольських діячів стояла на помірковано-конформістських позиціях. Вони сподівались завдяки співпраці з турецькою владою домогтися обмеженої автономії для Болгарії. Досягнення створення Болгарського екзархату вкорінило їх переконання в тому, що, здобувши церковну незалежність мирними методами, болгарський народ з часом досягне і політичної [14, с. 121]. Інша група константинопольських діячів орієнтувались на західні держави, від яких значною мірою залежали майбутні перетворення. Зокрема, Д. Цанков на початку 60-х рр. XIX ст. сформував та очолив уніатське політичне угруповання, що розраховувало на протекцію Франції [7, с. 338–339; 2, с. 207], а Ст. Чомаков і його однодумці сподівались на підтримку Англії [7, с. 339]. Існувала також і група туркофілів, котрі проявляли абсолютну лояльність до султанської влади. Їх лідером був Н. Геневич, що видавав газету «Туреччина», яка

підтримувалась урядом. Це угруповання було нечисельним і маловпливовим серед болгарського населення [14, с. 122; 2, с. 207].

Інша частина болгарської верхівки, головним чином та, що перебувала в еміграції, була згуртована навколо «Добродійної дружини» або, як її ще називали, комітет «старих», та Одеського болгарського настоятельства. «Добродійна дружина» була сформована 13 січня 1862 р. в Бухаресті; її члени сподівались досягти визволення Болгарії або хоча б її автономії за допомогою Росії [17, с. 131–132; 18, с. 124; 6, с. 370–372].

Однак історія цієї організації починається дещо раніше: ще на початку Кримської війни з благословення російської дипломатії, в надії на перемогу Росії, в Румунії було створено так звану Епітропію (з грецьк. – «настоятельство»), яка взяла на себе роль політичного представника болгарської еміграції та мала амбіції бути представником болгарського народу на світовій арені [27, с. 215]. До першого складу товариства входили лише чотири особи. Тобто, можна говорити про приватний характер Епітропії. Вирішення питання про точну дату заснування організації гальмує відсутність документів, оскільки в початковий період діяльності вона функціонувала таємно та до офіційного визнання зі сторони російського головнокомандування не вела документацію. Зміна російської політичної позиції щодо участі болгар у війні наприкінці 1853 р. надає можливість розширення діяльності Епітропії по збору коштів для формування болгарських добровольчих загонів. Таким чином, Епітропія була офіційно визнана Росією, і вже 9 березня 1854 р. неофіційне товариство у складі чотирьох осіб перетворилось в комітет під назвою Центральне болгарське попечительство («Средоточно Българско Попечителство»). До нього входить вже більша кількість національно налаштованої болгарської еміграції. В період Кримської війни в деяких румунських містах були створені підрозділи попечительства. В результаті поразки Росії у війні організація втрачає близьку перспективу політичних дій та вимушена спрямувати зусилля на благодійну діяльність [27, с. 216]. Однак по суті попечительство зберегло політичний характер і продовжувало бути об'єднаним центром болгарської торгової буржуазії в еміграції. Маючи на меті прикрити політичне спрямування попечительства, керівники оголосили його благодійним товариством під назвою «Добродійна дружина» (1862) [22]. «Старі» дотримувались традиційної тактики ретельного погодження своїх дій з російською дипломатією, утримуючись при цьому від цілеспрямованої підготовки збройного повстання [15, с. 223].

1866 р. російський посол в Константинополі граф Н. Ігнат'єв розробляє проект створення великої південно-слов'янської держави, в якій об'єднаються Сербія та Болгарія і яка буде відігравати роль бар'єра перед домаганнями західних держав на Сході. Поява цієї ідеї активізувала комітет «старих» в Бухаресті. Вони розробили спеціальний документ «Програма політичних стосунків сербо-болгар (болгаро-сербів) або їх сердешне відношення», який передбачав створення федеративної держави

під назвою Сербо-Болгарія чи Болгаро-Сербія («Південнослов'янське царство, яке складалось з Сербії та Болгарії») [19]. Програма була схвалена на зборах в Бухаресті 5 квітня 1867 р., де були присутні також і представники одеських болгар [3, с. 114–115]. Були відібрані представники, які мали взяти участь у переговорах з Сербією [6, с. 437–439]. Однак сербський уряд відмовився підписати цей документ. Таким чином, проект федерації з Сербією зазнав повного краху.

Після цього «Добродійна дружина», не без впливу урядових кіл Росії, сприйняла нову ідею – дуалізм з Туреччиною [22] (автономія у складі Османської імперії). Хоча більш слушним було б називати цю форму державного устрою не «дуалізмом», а автономією у складі Туреччини; до речі, в документах фігурує саме термін «автономія». Однак в літературі, справді, можна зустріти обидва терміни [4, с. 69–87]. В документі, підписаному 51 членом комітету «старих» і направленому на Паризьку мирну конференцію з приводу Критського питання (січень 1869 р.), ставились вимоги надання Болгарії автономії в рамках турецько-болгарської дуалістичної держави [3, с. 116–118]. Хоча І. Касабов, член Таємного центрального болгарського комітету (ТЦБК – організація ліберального напрямку болгарського національно-визвольного руху, сформована 1866 року в Румунії), у газеті «Народност», друкованому органі ТЦБК, пише, що ця петиція нікому не відома, таємно була написана і підписана п'ятьма-шістьма «нотаблями». Але вірогідніше за все, публікуючи цю статтю, І. Касабов мав на меті корисливі мотиви, це було лише засобом у боротьбі зі «старими». Такі думки висловлював і П. Кісімов, який критикував І. Касабова за обвинувачення 51 бухарестського болгарина в бажанні представляти націю перед світовим загалом [4, с. 26]. Втім, ніякого конкретного результату не було досягнуто [22]. Цим кроком політична активність «Добродійної дружини» надовго вичерпалась. Не припинивши свого існування, вона самоізолювалась від бурхливих політичних подій, що розгорнулися в наступному десятиріччі [26, с. 183].

«Добродійна дружина», будучи рішучим супротивником революційного руху, зробила досить вагомий внесок в сфері «мирної революції». Вона захищала болгарську національну ідею, виділяла значні кошти на розвиток просвітницького руху, відправляла в європейські країни й Росію болгарську молодь для закінчення освіти та утримувала її, брала участь у заснуванні Болгарського літературно-наукового товариства (Българско книжовно дружество) у 1869 р. в румунському місті Браїлі [22]. До речі, значний вклад у його розвиток зробив активний діяч болгарського національно-визвольного руху М. Дринов, котрий довгий час керував ним, а згодом став професором Харківського університету. Болгарське літературно-наукове товариство стало зародком Болгарської академії наук.

Активну роль в болгарському національно-визвольному русі відіграло і Одеське болгарське настоятельство. Його причетність та роль в політичних і революційних рухах, спрямованих на визволення Болгарії, досі залишається недостатньо дослідженою проблемою. В історичній

літературі закріпилась точка зору щодо єдності поглядів болгарських емігрантів півдня Росії та «старих» у Бухаресті. Проти такої позиції виступає І. Забунов, стверджуючи, що на межі 60–70-х рр. XIX ст., незважаючи на протиріччя, які існували між окремими представниками емігрантського середовища, основна маса болгар півдня Росії була ближча до «молодих», ніж до «Добродійної дружини» [10, с. 72–73]. Зважаючи на це, питання про належність Одеського болгарського настоятельства до конкретної течії залишається відкритим. К. Косев зазначає, що ця організація болгарської еміграції була близькою за політичною орієнтацією до «Добродійної дружини» [14, с. 124]. І. Стоянов дещо розмежує «Добродійну дружину» та Одеське болгарське настоятельство, наголошуючи, що останнє менш залежало від російської політики [22]. Сучасник тих подій К. Іречек у своїй праці «История на българите» відмічає, що Одеське болгарське настоятельство було створено на зразок «Добродійної дружини» при сприянні Інокентія, архієпископа Херсонського та Одеського, який брав активну участь в болгарських справах [11, с. 578]. Засновано настоятельство було 2 лютого 1854 р. (офіційна назва – «Настоятелство на одеските българи, събиращи помощи в полза на отвьдунавските българи»). Створювалось воно як приватне товариство у складі чотирьох болгар-одеситів: Ст. Д. Тошковича, Н. Х. Палаузова, Н. М. Тошкова та К. Н. Палаузова з метою допомоги російській армії [11, с. 578]. Його членами були заможні болгарські торговці та інтелектуали. Отже, соціальна база була спільна з «Добродійною дружиною», тобто це були консервативні елементи суспільства. Більш того, «настоятели» підтримували контакти з «Добродійною дружиною» та навіть брали участь в її ініціативах. Офіційне визнання настоятельству надає імператорський указ 1858 р., згідно з яким ця організація визначалась як благодійна, без права політичної ініціативи [8, с. 11]. Звичайно, його діяльність виходила за рамки лише культурно-просвітницької, що підтверджується численними контактами з організаціями національно-визвольного руху різного спрямування. Так, в документі досліджуваного періоду, де розповідається про організації болгарської еміграції та їх роль у національно-визвольному русі, зазначається, що Одеське настоятельство ставить вимоги політичного відродження; у його досягненні воно не виключає революційних методів [6, с. 447]. Однак, слід брати до уваги і культурно-освітню роботу настоятельства [6, с. 171–174, 269]. Незалежно від того, що настоятельство знаходилось на півдні Російської імперії, воно було більш самостійним у своїх діях і не так беззастережно підпорядковувалось російській дипломатії, як це робила «Добродійна дружина».

Під час перебування в Одесі Г. Раковського, фундатора революційної течії та ідеології болгарського національно-визвольного руху, він знайомиться з членами настоятельства, встановлює з ними контакти та до певного часу користується їх підтримкою. Однак дуже швидко великий революціонер вступає з ними в конфлікт через особисті та

політичні погляди [8, с. 12]. Перше зіткнення між Раковським та Одеським болгарським настоятельством відноситься до 1858 р., коли він був звільнений з посади вихователя Херсонської семінарії за наполяганням Ст. Тошковича [1, с. 346–351]. Більш гострий конфлікт вибухнув у 1859–1861 рр. з так званого переселенського питання: Н. Палаузов активно виступав за сприяння російській владі у здійсненні переселенської політики (переселення болгар у Південну Росію), а Г. Раковський був її завзятим ворогом, бо, як він вважав, це завдасть шкоди цілісності болгарської нації, гальмуватиме її культурну та політичну консолідацію [8, с. 13]. Однак, незважаючи на ці протиріччя, коли Раковський підготував першу болгарську легію в Белграді в кінці 1861 р. задля підняття повстання в Болгарії, діячі настоятельства обіцяли надати допомогу [8, с. 14].

Політична діяльність Одеського болгарського настоятельства активізувалась у середині 1860-х рр. Це було пов'язано зі змінами в російській політиці на Сході. Як вже зазначалось, Одеське болгарське настоятельство співробітничало з «Добродійною дружиною», зокрема воно приєдналось до обговорення питання про створення сербо-болгарської дуалістичної держави. В Бухарест були відправлені М. Тошков і В. Рашев, які 5 квітня 1867 р. взяли участь у зборах, а П. Грамадов був призначений посередником між Бухарестом і Одесою, якому доручалося координувати дії двох центрів [22]. Після провалу цієї ініціативи Одеське болгарське настоятельство надавало допомогу діячам Таємного комітету та виділяло кошти на видання його друкованого органу газети «Народност». В подальшому настоятельство встановило зв'язок з діячами Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), створеного 1869 року в Бухаресті силами діячів революційного напрямку, в авангарді яких виступали В. Левський і Л. Каравелов [22].

У зв'язку з усім вищезазначеним цілком аргументованим видається припущення Н. Генчева, що Одеське болгарське настоятельство відіграло не тільки культурно-просвітницьку роль в Болгарському Відродженні, а й активну революційно-політичну. Як доказ, дослідник наводить картину контактів організацій різного ідеологічного спектра [8, с. 11–34]. Цю тезу Н. Генчева можна впевнено перенести і на діяльність «Добродійної дружини». Отже, контакти товариств різного спрямування були очевидними, а тому можна зробити висновок про різнобічний характер організацій консервативного напрямку.

Таким чином, незважаючи на маловпливовість, політичну пасивність (за деяким виключенням) та дотримання вичікувальної позиції для здійснення своїх планів, консервативно налаштовані організації зробили певний внесок у справі підвищення національної самосвідомості болгар як необхідної передумови у боротьбі за незалежність.

Література

1. *Архив* на Г. С. Раковски / Под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динев, Д. Косев и Л. Стоянов. – София, 1952. – Т. 1.
2. *Документи* за българската история: Архивъ на Найден Геровъ. – София, 1931. – Т. 1.
3. *Документи* за новата история на България XIX – началото на XX век / Съст. Петко Ст. Петков. – Велико Търново, 2002.
4. *Петков П., Бонева В.* Българите пред Европа през 1869 година / П. Петков, В. Бонева. – Велико Търново, 1993.
5. *Русия* и българското националноосвободително движение 1856–1876: Документи и материали. – София, 1987. – Т. 1. – Ч. 1.
6. *Русия* и българското националноосвободително движение 1856–1876: Документи и материали. – София, 1990. – Т. 2.
7. *Генчев Н.* Българско Възраждане / Н. Генчев. – София, 1988.
8. *Генчев Н.* Одеското настоятельство в борбите за освобождението на България (1856 – 1878 г.) / Н. Генчев // Исторически преглед. – 1972. – № 6. – С. 11–34.
9. *Державин Н. С.* История Болгарии / Н. С. Державин. – М.-Л., 1948. – Т. 4: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XIII в. до 1877 г.).
10. *Забунов И. Д.* Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в / И. Д. Забунов. – Кишинев, 1981.
11. *Иречек К.* История на българите с поправки и добавки от самия автор / К. Иречек; Под ред. на проф. Петър Хр. Петров. – София, 1978.
12. *Косев Д.* Новая история Болгарии: Курс лекций / Д. Косев; Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова. – М., 1952.
13. *Косев К.* Априлското въстание – прелюдия към Освобождението / К. Косев. – София, 2000.
14. *Косев К.* Кратка история на Българското Възраждане / К. Косев. – София, 2001.
15. *Краткая история Болгарии* / Под ред. Г. Г. Литаврина. – М., 1987.
16. *Митев П.* Българското Възраждане: Лекционен курс / П. Митев. – София, 1999.
17. *Натан Ж.* Болгарское возрождение / Ж. Натан; Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского. – М., 1949.
18. *Поглубко К. А.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. А. Поглубко. – Кишинев, 1972.
19. *Рангелов Б.* Политическият национализъм на българското националноосвободително движение през Възраждането / Б. Рангелов, 2004. [Електронний ресурс. Режим доступа: <http://simvol.boinaslava.net/index.php>]. Доступ – 18.01.2008.
20. *Сарандева Г.* Втората българска легия и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа / Г. Сарандева // Етнология. – 2005. [Електронний ресурс. Режим доступа: http://oikumen-doklad.blogspot.com/2007/06/blog-post_1611.html]. Доступ – 26.12.2008.
21. *Сидельников С. И.* Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.) / С. И. Сидельников. – Харьков, 1970.
22. *Стоянов И.* История на Българското възраждане / И. Стоянов. – Велико Търново: Абагар, 1999 [Електронний ресурс. Режим доступа: <http://www.chitanka.info/lib/text/5773>]. Доступ – 14.01.2009.

23. Струкова К. Л. Проблема национально-освободительного движения балканских народов / К. Л. Струкова // Балканские исследования. – М., 1979. – Вып. 5: Основные проблемы балканистики в СССР. – С. 21–41.
24. Фролова М. «Теперь дело за Россией!»: Проекты и действительность болгарского освободительного движения / М. Фролова // Родина. – 2008. – № 12. – С. 7–12.
25. Христов Хр. Българските общини през Възраждането / Хр. Христов. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1973.
26. Чорній В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Львів, 2007.
27. Якимов Г. Наблюдения върху организационния живот на «Добродетелна дружина» / Г. Якимов // Исторически преглед. – 2004. – № 5–6. – С. 213–224.

© Свириденко В.

Вооруженные силы Независимого государства Конго (НГК)

Тавшунский Олег

Тавшунський Олег. Збройні сили Незалежної держави Конго. Автор досліджує питання створення збройних сил Незалежної держави Конго. Зазначені передумови створення збройних сил, такі як необхідність проведення «ефективної окупації», встановлення контролю держави за великими територіями басейну р. Конго, де влада держави залишалася формальною. До труднощів здійснення цих завдань можна віднести відсутність необхідної фінансової бази та укріплені позиції арабських і суахілійських вождів на сході басейну р. Конго. Адміністрація використовувала декілька шляхів комплектування збройних сил: контракткову службу, військову повинність, набір військовополонених, використання корпусів концесійних компаній. **Ключові слова:** держава, збройні сили, окупація.

Tavshunskyy Oleg. Armed forces of the Congo Free State. The author research the issue of organization of armed forces of the Congo Free State. Pre-conditions of creation of armed forces are described, such as a necessity of conducting «effective occupation», controlling the vast territories of the Congo pool, where the state power remained formal. The

difficulties of realization of these tasks were absence of necessary capital and the position of Arabic and Swahili chiefs in east districts of the Congo pool. A few ways of completing armed forces were used: service by contract, military obligation, recruiting of prisoners of war, use of corps of concession companies. **Key words:** State, forces, occupation.

По решению Берлинской конференции 1884–1885 гг. в условном бассейне р. Конго на площади в 2,3 млн. км² было создано новое государство, а по существу частная колония короля Бельгии Леопольда II. Отметим, что цивилизация добралась сюда лишь во второй половине 70-х гг. XIX в., а лесистая и болотистая территория продолжает изучаться до сих пор. Согласно Берлинской конференции, разделившей Африку на зоны влияния европейских государств, предполагалась «эффективная оккупация» земли. Для этого новому государству, колониальная история которого насчитывала лишь несколько лет, необходима была разветвленная сеть агентов и собственная армия.

Отметим, что вопросы, связанные с формированием вооруженных сил НГК, в отечественной историографии ранее не изучались. В статье автор, опираясь на труды зарубежных исследователей, рассматривает вопросы создания вооруженных сил НГК, их численности, направлений деятельности, месте в истории Центральной Африки. Изучение этих вопросов имеет большое социально-экономическое и политическое значение.

Остановимся на ситуации в НГК на 1885 г. – времени провозглашения независимости НГК под главенством суверена Леопольда II. Положение в бассейне Конго оставалось неоднозначным. Вне станций, основанных Стэнли, Конго было не нанесенными на карту джунглями, контроль за которыми еще следовало закрепить. В то же время в Берлине было разработано положение об «эффективной оккупации», которое предоставляло стране, ее проводящей, приоритетные права на эксплуатируемой территории. Поэтому основной задачей бельгийцев в 80-е годы было утвердиться на Нижнем и Среднем Конго, а также в бассейне Касаи, т.е. в относительно доступных со стороны Атлантического океана для европейцев районах.

В середине 80-х гг. XIX в. администрация НГК составляла несколько сотен человек европейского и арабского происхождения. Ассигнования на содержание т.н. правительственных агентов съедали львиную долю бюджета на первоначальном этапе существования НГК. Для дальнейшего утверждения и расширения сферы влияния нужны были новые экспедиции, денег же катастрофически не хватало. Попытки привлечь в НГК крупный бельгийский капитал в лице «Сосьете Женераль» и «Банк де Брюссель» наталкивались на выжидательную позицию; аналогичным образом была настроена и официальная Бельгия. Так, в парламенте в 1886 г. не прошел далее обсуждения проект Леопольда, касавшийся предоставления НГК займа в 100 млн. фр. сроком на 20 лет. В результате

Леопольд практически продолжал оплачивать «жизнедеятельность» НГК из своего кармана. В 1885-1888 гг. на эти цели ежегодно им расходовалось по 1,75 млн. фр. [5, с. 221], притом, что в 1885 г. доход от НГК составил всего лишь 76 261 фр. [4, с. 25].

Суверен несколько умерил свои амбиции, смирившись с формальным признанием верховенства НГК в ряде районов на востоке государства, контролировавшихся группой арабских и занзибарских работорговцев. Более того, ряд влиятельнейших в Маньеме родов получили различные государственные должности лишь за согласие потерпеть на своей земле представителя правительства НГК и поднять флаг этого государства над своей землей. Еще слабо организованные силы европейской администрации предпочли не вступать в конфликт в этом регионе.

При данных неблагоприятных обстоятельствах необходимо было максимально эффективно использовать имеющиеся возможности и минимизировать статьи расходов. Возобладало мнение о необходимости переориентироваться исключительно на внутренние ресурсы страны.

Главной статьёй расходов было содержание экспедиционных корпусов и гарнизонов. Отказ от них на тот момент был равносителен политическому самоубийству, поэтому было принято решение заменить иностранный контингент вначале африканцами, а в конечном итоге конголезцами. Данная акция позволяла сразу же в разы снизить стоимость содержания военных формирований, а также при необходимости увеличить их численность.

В начале охранные отряды комплектовали из арабов Занзибара и африканцев Западного побережья (Лагос, Сьерра-Леоне, Эльмира и Аккра), а, следовательно, службу в НГК несли занзибарцы и хаусцы. Помимо продовольствия, униформы и медицинского обслуживания эти наемники получали 1 фр. 25 сантимов в день, правительство также обеспечивало их переезд домой [1, с. 225]. Впрочем, британское правительство Золотого Берега запретило иностранным государствам вербовку хаусцев, решив тем самым сразу две проблемы. Во-первых, была частично прекращена миграция племен этой языковой группы, и, во-вторых, расшатаны вооруженные силы соседних государств, в том числе НГК.

Опыты по созданию туземной милиции стали проводиться с 1885 г., когда капитаном Кокийи при основании Экваторвиля были наняты представители племени бангала в качестве вооруженной милиции. Годом позже капитан ван Дорп аналогичным образом использовал мужчин племени маньянга [5, с. 189]. Практика использования туземцев ширилась. Осознав, что эти племена отлично переносят тяготы военной службы, правительство стало быстрыми темпами расширять представительство туземного населения в военизированных подразделениях, используя их также как хороших знатоков территории Конго, что позволяло быстрыми темпами основывать многочисленные посты и станции.

Все же подчинение разобщенных народов западных и юго-западных областей не потребовало использования крупных воинских контингентов, и лишь в 1888 г. вышло официальное постановление о необходимости формирования восьми батальонов по 150 чел., с возможностью довести их численность до 250 чел. [3, с. 165]. С этого времени велась разработка схемы комплектования и содержания постоянной армии, которая вошла в историю под именем «Форс публик». В 1891 г. Леопольд II утвердил предложенный бароном ван Этвельдом и генерал-губернатором Янссеном план [3, с. 165].

Данная система предполагала создание двенадцати батальонов «Форс публик», соотносящихся с административными районами. Управление и муштровка солдат возлагались на европейских офицеров, преимущественно бельгийских, числом всего 121 человек: командарм, одиннадцать капитанов, десять лейтенантов, тридцать девять младших лейтенантов и шестьдесят сержантов [1, с. 227].

Система набора рекрутов предполагала два пути пополнения рядов армии НГК. Каждый конголезец, подходящий по возрастным данным (14-30 лет), мог пойти в армию, при этом он становился контрактником на 7 лет [3, с. 166]. Но, несмотря на некоторую выгоду от службы в «Форс публик», коренное население предпочитало ей статус вольной птицы и обработку своей земли. Эффективность добровольной контрактной вербовки была невелика. Так, в 1889 г. добровольно дополнили ряды армии Конго 111 чел. [8, с. 124].

О чем свидетельствует этот примечательный факт? С одной стороны, может показаться, что число 111 выглядит ничтожно малым в сравнении с многомиллионным населением бассейна Конго, а с другой – численность войск НГК в этот период оценивается исследователями на уровне 2-3 тыс. чел. [6, с. 84; 3, с. 166]. При сопоставлении этих данных получим, что уже в первый год после официального создания «Форс публик» ее контингент не менее чем на 4 процента состоял из конголезцев, и это без учета служивших в разных отрядах ранее. И это притом, что число конголезцев в вооруженных силах НГК времен иностранных экспедиционных корпусов составляло не более 200 чел. [1, с. 228].

В дальнейшем процент конголезцев все возрастал, но вероятно в большей степени из-за второго способа пополнения рядов «Форс публик». Предполагая, что контрактная система с мизерной зарплатой не привлечет многих, правительству было предложено ввести специальный набор, своеобразную воинскую повинность для населения. Итогом такого решения стала обязанность представлять в армию НГК по человеку с определенного числа домов (от каждых 25 домов в 1896 г.). Срок службы отбывавших повинность был сокращен до 5 лет, хотя предусматривалось пребывание в запасе в течение еще двух лет [7, с. 60].

Подсчитав количество рекрутируемых таким способом солдат, автор пришел к выводу, что их численность была порядка 10 000 из расчета, что в ведении правительства НГК на середину 90-х гг. оставалось более

10 млн. чел., т. к. около трети земли к этому времени принадлежало разного рода компаниям, проникавшим в Конго и получавшим на концессионной земле полную свободу действий. На территории НГК оставались еще незарезанные области, а в некоторых районах продолжали вспыхивать восстания, нарушавшие сбор рекрутов как с восставших племен, так и с тех, чьи земли оказывались отрезанными такими очагами волнений от властей.

Каждый солдат «Форс публик» получал помимо продовольствия для себя и своей жены (если она была одна) ежедневную плату в размере 21 сантима, или в шесть раз меньше, чем солдат-иностранец. Кроме того, после срока службы конголезцы должны были добираться до родных деревень практически своим ходом, т. к. расходы правительства на их переезд домой сократились до минимума [3, с. 166].

Новобранцы проходили обучение в специальных лагерях в течение восемнадцати месяцев. Для шитья униформы использовалось синее сукно, а в качестве головного убора употреблялась алая феска. Солдаты были вооружены винтовкой Альбини с коротким штыком, а европейские офицеры – винтовкой Маузера с магазином. Занятия в основном заключались в обучении точной стрельбе и строгой дисциплине. В качестве поощрения раз в три месяца проводились соревнования по стрельбе в группах по 50 чел., победители получали призы. Размещение отрядов также было усовершенствовано, армия практически полностью обеспечивалась кирпичными бараками. На вооружении артиллерии находились пушки Круппа, Максима и орудия Норденфельда. Всего было создано семь учебных лагерей – Замби, в Нижнем Конго, Киншасса, Болобо, Иребу, Кассонго, Уманги, Ла Роми для Верхнего Конго [1, с. 228, 231].

В Киншассе, на Стэнли-пуле, был построен форт с батареями для защиты Леопольвильи и железнодорожной конечной станции; здесь успешно использовали труд военнопленных. Причем наиболее лояльных и крепких впоследствии включали в состав «Форс публик» в обход агентов по набору новобранцев, экономя на посредниках.

В целях экономии государство использовало для своих нужд также и вспомогательные отряды концессионных компаний Конго. Самым первым, созданным в соответствии с королевским декретом от 9 августа 1890 г., был корпус при железной дороге Конго. Его формирование на двенадцать месяцев опередило декрет, учреждающий «Форс публик». Командование было поручено капитану Веинсу, а его отряд изначально составлял 50 чел., а через некоторое время доведен до 150. В обязанности отряда входила защита железнодорожных работ и близлежащих деревень, а также поддержание порядка в рядах строителей, представлявших собой пеструю в этническом плане группу. Вспомогательный корпус, впрочем, также не был однороден по своему составу, в частности, в него входило двадцать пять сенегальцев и пятьдесят батетела из области между реками Санкура и Луалаба [1, с. 233]. Отметим, что обеспечение этого подразделения лежало всецело на железнодорожной компании.

В результате этих мер правительство могло перераспределить бюджет НГК, а также без особых затрат увеличить численность «Форс публик» при возникновении у государства такой нужды. Уже в 1891 г. такая необходимость привела к увеличению конголезской квоты до 1600 чел. при общей численности в 2950 [1, с. 228], что было связано со вторым этапом внутривосточных изменений, подготавливавших покорение восточных областей (Маньемы), где власть государства оставалась формальной. Для начала войны был использован факт работорговли местными вождями.

Конференция по вопросам борьбы с работорговлей в Восточной Африке прошла в Брюсселе с декабря 1889 г. по 2 июля 1890 г. в несколько расширенном формате по сравнению с Берлинской конференцией: прибыли делегации НГК, Ирана и Занзибара, т. е. были включены те страны, которые могли реально помочь готовящейся кампании [7, с. 55]. Однако откладывавшаяся из-за трений по некоторым вопросам ратификация договоров состоялась лишь 2 апреля 1892 г. [5, с. 239]. Теперь Леопольд II действовал не только на основании договоренностей 1890 г., но получил официальный документ, подтверждающий его полномочия. Дальнейшие события дают представление о боеспособности армии.

Первая экспедиция была отправлена в северные области еще в 1891 г. под руководством В.-Ф. ван Керковена в составе 760 солдат и офицеров «Форс публик». В поддержку были взяты 4-5 тыс. воинов азанде, чьи вожди враждовали с арабами и суахильцами. Ценой больших потерь среди личного состава экспедиции удалось установить посты на р. Уэле и реквизировать значительные запасы слоновой кости [2, с. 95], открыв кампанию, которую в Бельгии объявили антирабовладельческой войной.

На границах Маньемы в 1892 г. находилось немногим более 1 тыс. солдат «Форс публик», тогда как арабы и суахильцы имели, по некоторым сведениям, 15 тыс. воинов [6, с. 88]. На стороне бельгийцев было превосходство в оружии – артиллерия и винтовки Альбини против пистонных ружей и луков. Также силы НГК были более дисциплинированы и организованы, в то время как вожди Маньемы не могли разрешить междоусобные споры. Единственный признанный всеми авторитет Типпу Тип покинул область водопадов, отбыв в Занзибар. Мохаммед бен Хальфан, выходец из Занзибара, правивший районом Уджиджи по другую сторону оз. Танганьика, не оказал отрядам своих соотечественников в Маньеме решительной поддержки, опасаясь, по-видимому, не столько бельгийцев, сколько немцев, которые продвигались от Индийского океана вглубь Африки.

Для войны были характерны случаи, подобные произошедшему в ноябре 1892 г. на переправе через р. Ломами. Отряд «Форс публик» в 350 штыков, поддержанный более чем 3 тыс. «союзников», атаковал два укрепленных лагеря – бома, где засели 6 тыс. арабов и суахильцев. В ночь перед боем прошел ливень, вследствие чего у осажденных

отсырел порох, что позволило без сопротивления штурмом захватить переправу. Более половины оборонявшихся погибли в бою либо утонули, пытаясь достичь противоположного берега Ломами [6, с. 88].

Лишь осенью 1893 г. подтянувшиеся отряды Мохаммеда бен Хальфана остановили наступление бельгийцев. В октябре шесть рот «Форс публик», поддержанные «союзниками», безуспешно пытались захватить позиции арабов и суахильцев у Касонго, но были отброшены шквалом огня. Войска экспедиции, комплектовавшиеся из африканцев, были рассеяны и обратились в бегство, оставив артиллерию на поле боя. Взять бома удалось только через месяц, когда арабы и суахильцы сами оставили свои позиции ввиду затруднений со снабжением продовольствием в разоренной войной стране.

Один из участников боев против арабов и суахильцев утверждал в своих воспоминаниях, что погибло 40% воевавших вместе с ним европейцев. Другой писал, что регулярные части восполняли потери, мобилизуя в Маньеме «туземцев и рабов, которыми владели арабы». По его словам, в одной из рот, потерявшей 50% убитыми, численность личного состава оставалась все время неизменной за счет этих пополнений [6, с. 89].

Армия добивалась результатов ценой больших потерь как среди африканцев, так и европейцев. В основном военные действия велись при содействии местных племен, причем реваншистские взгляды соседних племен использовались государством в своих целях. Однако мотивация самих военнослужащих «Форс публик» оставалась очень низкой: встречались случаи жестокого обращения со стороны офицеров, что вместе с мизерным жалованием приводило к волнениям в армии, а иногда и к восстанию целых областей. Тем не менее, переориентация армии на внутренние ресурсы, создание широкой сети рекрутирования позволяли государству постоянно пополнять ряды «Форс публик». По сути именно вооруженные силы НГК способствовали вытеснению арабов и суахильцев из восточных областей бассейна р. Конго, положив конец торговле людьми в регионе.

Литература

1. *Boulger O. C.* The Congo State and the Growth of Civilization in Central Africa. – London, 1898.
2. *Keith A. B.* The Belgian Congo and The Berlin Act. – London, 1919.
3. *Wack H. W.* The Story of the Congo Free State. – New York, 1905.
4. *Жуа П. и Левен Р.* Тресты в Конго. – М.: Изд. ин. лит., 1962. – 319 с.
5. *Зусманович А. З.* Империалистический раздел бассейна Конго (1876-1894) / А. З. Зусманович. – М., 1962.
6. История Заира в новое и новейшее время. – М.: Изд. вост. лит., 1982. – 365 с.
7. *Мерлие М.* Конго от колонизации до независимости / М. Мерлие. – М., 1962.
8. Русская мысль. – 1934. – № 11.

Становлення комуністичної влади в Польщі (1944–1945 рр.): зовнішньополітичний, воєнний та суспільний контексти

Ковальов Іван

Ковальов Іван. Становлення комуністичної влади в Польщі (1944–1945 рр.): зовнішньополітичний, воєнний та суспільний контексти. У статті робиться спроба проаналізувати малодосліджені аспекти походження, становлення й діяльності комуністичної влади в Польщі, участі та ролі СРСР в тих подіях. Розглядаючи період оформлення й розвитку нових органів влади, головну увагу приділено формуванню при активній допомозі НКВС польських органів внутрішньої безпеки, які в цей період становили першорядне значення як для узалежнення Польщі від СРСР, так і для стабілізації й діяльності комуністичного режиму в країні. **Ключові слова:** комуністична влада, Польща, СРСР, Міністерство громадської безпеки, Польська партія робітничка, НКВС.

Kovalov Ivan. The establishment of the communist's power in Poland (years 1944–1945): the foreign-political, military and social context. In this article presented to attempt of the analysis aspecial aspects of the origin, instalation and activity communist power in Poland, participation and role of the USSR in these events. Analysing period of the registration and developments new organs of power, the main aspect in narration is spared shaping under active participation NKVD the polish organs of public security, which in actual period were shown prime role as for dependency of the Poland from USSR, and for stabilization and activity of the communists regime in country. **Key words:** the communist regime, Poland, the USSR Ministry of Public Security, the Polish Workers' Party, NKVD.

Період, що охоплює 1944–1945 роки, тобто початковий етап формування комуністичної влади в Польщі, надалі залишається одним з пріоритетних напрямів дослідження новітньої історії країни. Говорячи про оформлення нового політичного устрою, а також про методи, завдяки яким прорадянські сили прийшли до влади, спробуємо сконцентруватись на трьох основних аспектах, що

мали безпосередній вплив на ці події: зовнішньополітичний, воєнний і суспільний.

Історіографічна та джерельна база проблеми формування й перших років діяльності комуністичного режиму в Польщі своїми коріннями сягає другої половини 40-х років ХХ ст. Саме тоді в Польщі відбувається повний перепис архівних матеріалів, пов'язаних з вищезазначеною проблематикою, а у відповідь на спогади й наукові праці еміграційних діячів твориться «соціалістична історіографія» подій 1944–1945 рр.* Паралельно в еміграції (у Франції, Великій Британії, США) постають польські дослідницькі інститути, які збирають, а потім друкують матеріали польського уряду в екзилі, спогади підпільних діячів та інші джерела, що на сьогоднішній день проливають світло на походження, становлення й діяльність комуністів на шляху до підпорядкування й утотоження державних органів з партійною структурою ППР.

Зовсім в інший спосіб опанування державного керівництва комуністами представлено в монографіях, а й навіть в збірниках документів, які були видані в Народній Польщі та Радянському Союзі протягом 45 років повоєнного існування цих держав. Спрямовані на легітимізацію тодішнього режиму в умовах поляризації світу та холодної війни, ті публікації часто представляли події 1944–1948 рр. в Польщі як боротьбу між реакцією, що її підтримував войовничий Захід, та «табором миру» на чолі з СРСР. При написанні даної статті автором особисто був проведений порівняльний аналіз тих самих матеріалів, що містяться в збірнику «Формування програмних засад ППР» [23], п'ятому томі праці «Джерела до Історії Польщі в ХІХ і ХХ ст. 1945–1956 рр.» [33] та документів з Архіву новітніх актів [6]. Зазначимо лише, що деякі тексти з першого збірника за змістом і часом виникнення суттєво відрізняються

* На сьогоднішній день відомо, що комуністична історіографія активно селекціонувала, переписувала, фальшувала і навіть знищувала невідгідні для нової влади матеріали, перекинувши певні факти чи події на користь діячів ППР. Для тієї справи вже в 1946 р. на базі Управління Громадської Безпеки (пол. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) створено кілька організацій-секцій, завдання яких полягали в переписуванні, чи, як тоді казалося, «цензуванні» виходячих з-під пера чи вже існуючих архівних матеріалів та історичних джерел. До тієї справи активно залучалися історики і джерелознавці, переважна більшість яких «творила нову історію» не з власної волі. Неабияку роль у виникненні нової візії подій 1944–1948 рр., як і в усіх інших наукових областях за часів існування «соціалістичної співдружності», відіграли «радянські фахівці», які, маючи чималий досвід, безсумнівно допомагали польським колегам. Прикладів фальсифікації історичних подій в ПНР можемо навести чимало. Чого варта лише одна міфічна історія постанови ППР, чи, наприклад, Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ), до якої ще повернемося. Проблема перевірки й очищення джерел від фальсифікацій актуальна в Польщі до сьогодні; в її розв'язання заангажовані не лише архівні та наукові установи разом з Інститутом Національної Пам'яті (пол. Instytut Pamięci Narodowej), а й державні органи, головним чином Служба Безпеки, та різноманітні наукові товариства (Gontarczyk P. Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944. – Warszawa, 2003. – s. 11–17).

від ідентичних документів з двох наступних носіїв інформації. Тут, як кажуть, без коментарів.

Після суттєвих змін 1989–1991 років політичний, військовий, а також суспільний аспекти встановлення комуністичної влади в Польщі неодноразово ставали предметом жвавих дискусій. З новітньої історіографії проблеми слід зазначити публікації польських фахівців-дослідників становлення й діяльності комуністичної влади в регіоні А. Пачковського, А. Скшипка, Р. Терлецького та ін. [26; 31; 32]. Не менш змістовними є дослідження російських істориків з Інституту слов'янознавства та балканістики РАН, А. Ф. Носкової, В. С. Парсаданової, Г. П. Мурашко, Т. В. Волокітіної та інших [13]. Саме вони істотно поширили джерельну базу проблеми й ввели до наукового обігу переважно більшість опублікованих до сьогодні документів з державних архівів Російської Федерації, недоступних для польських спеціалістів. Внаслідок інституціоналізації польських осередків, що займаються дослідженням історії країни комуністичного періоду, та кропіткої праці польських вчених світ побачила серія «Документів до історії ПНР», опублікована Інститутом політичних студій ПАН. До аналізу комуністичного режиму в Польщі також активно долучились українські історики з гона науковців Львівського університету, згуртованих довкола професора Л. Зашкільняка [12].

Діяльність дослідницьких центрів і історичних товариств сучасної Польщі, що скерована передусім на формування та поширення історичної свідомості серед громадян, заангажування молоді до проектів пізнання минулого власної країни, теж не залишає осторонь період «соціалістичного експерименту». Робіт на дану тематику з кожним роком стає все більше*. Публікуються нові документи, надається доступ до секретних матеріалів, які нещодавно перебували під наглядом «Безпеки». Тож останню крапку в дослідженні тематики ставити поки що зарано.

Зайняття східних польських земель силами Червоної Армії стало dokonаним фактом влітку 1944 р., коли в результаті операції «Багратіон» 17 липня радянські війська зламали німецький опір на лінії р. Буг, відсунувши лінію фронту майже на 250 км на Захід. Водночас Москва приступила до реалізації нового завдання – створення залежного від СРСР нового державного апарату майбутньої Польщі. План його утворення був розроблений в Кремлі ще до початку 1944 р. 19-20 липня 1944 р. з особистої ініціативи й участі Й. Сталіна в Москві формується Польський Комітет Національного Визволення (далі ПКНВ) [27; 32, с. 33-34]. Влада останнього розповсюджувалася спочатку на терени т. зв. Люблінської Польщі (після визволення 22 липня 1944 р. Люблін став

* Тільки за період з 1989 по 1996 р. в Польщі вийшло близько 1500 наукових і публіцистичних праць, присвячених різним аспектам становлення в країні квазікомуністичного ладу (Rzepliński Andrzej. Państwo bezprawia – Polska Ludowa 1944-1956. Bibliografia za lata 1989-1996. – Warszawa, 1998. – 197 s.).

столицею і місцем розташування ПКНВ), а в подальшому – і по всій країні. Декларуючи відозву про позицію СРСР щодо Польщі [16, с. 21], 26 липня 1944 р. Москва підписала порозуміння з ПКНВ «Про стосунки Головного командування Червоної Армії з польською адміністрацією після вступу радянських військ на територію Польщі» [16; 18, с. 155-157; 27], а вже 1 серпня фактично визнала його, обмінявшись дипломатичними місіями [2; 10, с. 54-55]*. Представником СРСР в Польщі був назначений генерал-полковник М. А. Булганін. Останній був не стільки дипломатом, скільки контролером і організатором нової польської влади. Його представництво охороняв спеціальний батальйон НКВС, утворений в першій половині серпня з випускників спецшкіл НКДБ [14].

Активність, з якою ПКНВ підпорядковував зазначений терен, була обумовлена розташуванням тут радянської військової адміністрації та близько 2,5 млн солдат Червоної Армії й Війська Польського, утвореного в СРСР, тоді як населення цього регіону нараховувало лише 6,5 млн [9; 14, с. 10-12; 30, с. 149]. Нову державну адміністрацію комуністи створювали паралельно з облавами, арештами делегатів еміграційного уряду та командування АК, що виходили з підпілля. Завдання «очищення» території виконували безпосередньо контррозвідка СРСР «Смерш» і спецвідділ НКВС – особлива дивізія, утворена 15 жовтня 1944 р. [17, с. 14-15]. Нарховувала вона близько двадцяти тисяч добре оснащених і вишколених вояків. Вже до кінця 1944 р. та дивізія заарештовувала до 17 тис. осіб, головним чином членів підпілля, значну частину яких відразу вислали до спецтаборів вглиб Росії [9; 11]. Підкреслимо, що за Статутом Відділу Інформації ВП від 30 вересня 1944 р. було передбачено активну співпрацю польської армії з відділами «Смерш» в обміні інформацією, перекази останнім шпигунів, співпрацівників розвідки й контррозвідки країні, вороже налаштованих до СРСР, членів ОУН, учасників антирадянських організацій та колишніх білогвардійців [4]. За виконанням цього статуту слідував повноважний представник НКВС при командуванні I Білоруського фронту та водночас заступник народного комісара внутрішніх справ генерал І. Серов (Іванов, Малінов) [15, с. 24-27; 11; 31, с. 59].

Період оформлення ПКНВ тривав близько місяця. Постійний і якісний зв'язок з Москвою для потреб польського керівництва в той час забезпечувала радянська транспортна авіація. Фінансовий кредит, що був наданий Польщі для жвавішого розвитку ПКНВ, також проходив через руки високих посадових осіб НКВС [3].

* Підписуючи дані документи, керівництво СРСР створювало правові умови, потрібні для того, щоб Червона Армія, перетинаючи «лінію Керзона», не виступала в ролі окупаційної сили стосовно «*de-facto*» держави-союзниці по антигітлерівській коаліції. З тих же міркувань велике значення мала й угода «Про державний кордон», підписана 27 липня 1944 р. Підписані умови демонстрували радянські воєнні цілі – утворення окремого, але залежного від Москви державного організму (Восточная Европа в документах российских архивов. Т. 1. – Док. 9. – С. 54-55; Polska Ludowa – Związek Radziecki. – Dok. 6. – S. 12-13).

Одним із перших сегментів нового адміністративного устрою, який постав на землях, зайнятих Червоною Армією, став апарат служби безпеки. У структурі ПКНВ він становив окреме Управління Громадської Безпеки (УГБ). Кадри відділу нараховували близько 200 осіб, що пройшли 2-місячний курс в Куйбишевській школі НКВС [17; 31, с. 55-59]. Керував управлінням «загартований комуніст» Станіслав Радкевич. 4 серпня 1944 р. на базі управління було створено Польський самостійний спеціальний батальйон, а 4 жовтня, за особистою директивою Сталіна Радкевичу, ПКНВ видав декрет щодо організації місцевих ланок служби безпеки й Громадської міліції (ГМ), комендантом якої був призначений Станіслав Юзв'як [6]. Вже в грудні 1944 р., без підпорядкованої «безпеці» ГМ, внутрішніх військ та інших силових органів, УГБ нараховувало близько 2,5 тис. осіб [30, с. 39-40].

Другою за значенням структурою влади була безпосередньо партія – ППР. Остання мала діяти зовсім в інших умовах, ніж за часів війни. Процес оновлення розпочався 10 серпня 1944 р. з утворення Політичного Бюро (далі ПБ), а в другій половині місяця дійшло до об'єднання крайової групи ППР з комуністами, що прибули з Москви [21, с. 21-29; 32, с. 39]. Почали діяти також пропагандистські інституції, знову ж таки підпорядковані «безпеці», гасла яких, як вважає В. Рошковський, знаходили значну підтримку *«головним чином серед робітничої верстви населення, а також політичних кар'єристів»*. Як результат, вже наприкінці 1944 р. число членів ППР виросло з 4,5 тис. в липні до 22 тис. осіб [29, с. 139].

У другій половині 1944 р. відбулися значні зміни в суспільному житті «визволених» польських земель. Зазначимо, що маніфест, виданий ПКНВ 22 липня 1944 р., оголосив проведення суспільних реформ, які були юридично обґрунтовані конституцією 1921 р. [21, с. 502-503]. Першою з них була реалізована аграрна реформа. Декрет про її проведення, ухвалений 6 вересня 1944 р., передбачав примусову й безвідплатну парцеляцію маєтків, що становили більш ніж 100 га сільськогосподарської площі, а також роздачу землі бідним господарствам за символічну плату з можливостями кредиту. Реформа започаткувала знищення верстви заможних господарів-одноосібників, проти чого так актавно виступали підпілля й Костел [26, с. 88-89].

Суспільні зміни торкнулися й мешканців міст. Нечисельна промисловість Східної Польщі була націоналізована, однак керівниками й директорами часто-густо були довоєнні власники чи фахівці. Однак польська інфраструктуру не одразу було переведено на мирні рейки – радянська армія продовжувала використовувати локальні фабрики для фронту. Незалежно від різниці між німецькою й радянською технікою, першорядний інтерес становили місцеві спеціалісти. Так, у Жешуві й Мельці, використовуючи місцеві авіазаводи, було організовано радянські авіаційні бази [1; 5]. В такий односторонній спосіб розпочиналася радянсько-польська господарська співпраця.

Реакція польської громадськості на ситуацію в країні, що формувалася під впливом радянського пресингу, була не однозначною. Вплив на настрої, а також суспільне життя, мала діяльність комуністів, що була спрямована на згуртування довкола ПКНВ різноманітних політичних і громадських організацій. Зазначимо, що переважна більшість політичних угруповань, які виникли на території Люблінської Польщі, не мали поза назвами нічого спільного з подібними довоєнними чи конспіративними партіями. Вже 10-11 вересня 1944 р. в Любліні відбувся з'їзд лівих політичних організацій, який в історіографії ПНР отримав назву 25-го конгресу Польської соціалістичної партії (далі ППС) [15, с. 31-32; 30, с. 141-142]. До обраного на конгресі керівництва партії увійшли головним чином прорадянські діячі або криптокомуністи, тоді як переважна більшість незалежних соціалістів залишалася в підпільній ППС-ВРН [26]. Не підтримали «нової влади» й члени Стронніцтва Людового (далі СЛ) – Народної Партії, та християнські демократи (СД), до відновлення легальної діяльності яких долучились органи НКВС [25, с. 77-78].

В умовах фактичної військової окупації Польщі Радянською Армією ППР вільно маневрувала поміж підпорядкованими партіями й фактично керувала ними. Вже 24 жовтня утворено Центральну узгоджувальну комісію демократичних партій за участю представників ППР, ППС, СЛ і СД. ППР також підпорядкувала профспілки, утворивши наприкінці 1944 р. Тимчасову комісію профспілкового руху, звісно ж під контролем спецорганів, до якої примусово записано понад 100 тис. робітників [30, с. 142].

На початку жовтня, за ініціативою і безпосереднім наказом Сталіна, який вирішив, що перший етап – формування основної адміністративної сітки, утворення органів безпеки й пошук односторонніх – був пройдений, польські «товариші» перейшли до загострення курсу [20, с. 471]. Водночас польська й радянська влади активізували боротьбу з підпіллям і конспірацією. Від початку жовтня 1944 р. Булганін безрезультатно домагався від ПКНВ видання декрету про запровадження смертної кари для осіб, що ухиляються від військової служби, дезертирів і таких, хто співпрацює з «реакційним підпіллям» [8]. Після декількох випадків дезертирства з Війська Польського органами НКВС інтерновано майже всіх офіцерів і солдат, що перейшли до ВП з АК [32; с. 55-56]. Акцію приурочено до нової пропагандистської кампанії, направленої проти демократичних сил і уряду в Лондоні. Безпосередній вплив на розвиток подій мали невдалі переговори між представниками ПКНВ та еміграційного уряду, які відбувалися в Москві в серпні – жовтні 1944 р. [18, с. 256].

Загострення політичного курсу й безкомпромісність до опозиції принесли комуністам очікувані результати. Керуючи інструментами влади, створеними власноруч, партія виробила й підпорядкувала основні механізми контролю публічного та політичного життя в країні. 31 грудня 1944 р. Загальнодержавна національна рада, маючи на меті подальший розвиток державного апарату, утворила польський Тимчасовий Уряд, прем'єром якого був обраний Е. Осубка-Моравський (ППС) [18; 27].

Власне з цього моменту Москва починає замінювати радянських офіцерів в польських структурах на радників чи помічників різного гатунку, а на посаду спеціального наглядача уряду був призначений безпосередньо І. Серов [11, с. 107-109].

Ситуація на міжнародній арені теж складалась не на користь демократичного розв'язання польського питання. Ялтинська конференція «Великої трійки» (4-11 лютого 1945 р.) відбулася в момент подальшого зміцнення позицій СРСР на фронті, а тому її рішення щодо майбутнього Польщі приймалися фактично під диктат радянської сторони й були наступною поразкою еміграційного уряду та західних союзників [19, с. 130]. Між тим в лютому Тимчасовий уряд перенесено до зруйнованої Варшави, що мало велике пропагандистське значення, а вже навесні 1945 р. апарат примусу розпочав нову широку антипідпільну акцію. Ще до кінця зими 1945 р. відділи «безпеки» були створені в усіх воєводствах і повітах; свої впливи також збільшили партійні комітети. В квітні 1945 р. лише Мліція нараховувала понад 40 тис., а Управління Безпеки (далі УБ) – близько 10 тис. працівників [32, с. 68-75].

Водночас збільшились акції опору партизанських загонів, які по розпуску ген. Л. Окулицьким 19 січня 1945 р. Армії Крайової, зосередилися довкола новоствореної організації «Не» [25, с. 116]. З цього приводу командування НКВС і УБ приступило до пошуку контактів з керівництвом підпілля, офіційно – для проведення розмов і врегулювання конфлікту, неофіційно – для заарештування й усунення з політичної сцени [11, с. 32-34, 122-132]. Після двох зустрічей у московській в'язниці НКВС на Луб'янці опинилися 16 представників підпільної адміністрації й партійних лідерів конспіративних партій Польщі [11, с. 37-44, 137-158].

Весною 1945 р. СРСР зробив наступний крок на шляху до легітимізації Тимчасового уряду – на початку квітня Москва запропонувала останньому підписати угоду про дружбу й співпрацю [7]. 21 квітня в Москві Осубкою-Моравським і Сталіним ця угода була підписана [18; 33]. Представники західних держав зреагували на такий акт гострою критикою та зажадали якнайшвидшого скликання комісії в справі утворення Тимчасового уряду національної єдності. Зібрання комісії відбулося в червні 1945 р. у Москві. В переговорах крім представників КРН, ТУ і ППР також брали участь політики з-за кордону, зокрема С. Миколайчик. Одночасно з переговорами стосовно Тимчасового уряду національної єдності (ТУНЄ) в Москві відбувся показовий процес над заарештованими лідерами підпілля. 21 червня, одночасно з виголошенням вироків на процесі «шістнадцяти», опубліковано комюніке з московським порозумінням і утворенням ТУНЄ. До нового уряду увійшов С. Миколайчик, який отримав портфель міністра сільського господарства й посаду віце-прем'єра, а також три його колеги з еміграції [18, с. 248-249, 442-445; 24, с. 47-49]. Однак найголовніші відомства й ключові посади були залишені комуністам. За одинадцять місяців фактичної влади ППР та їх союзники не тільки

збільшили свої позиції та утворили новий апарат державної адміністрації, а й опанували найважливіші шаблі влади, ототожнюючи їх з партійними органами. Власне з того приводу ТУНЄ лише виглядав як уряд, оновлений демократичними силами.

Шлях до уніфікації державних органів для комуністів був відкритий вже в середині 1945 р. Однак події на міжнародній арені, пов'язані з наростанням холодної війни, досить значна, але безсильна політична опозиція в самій країні та позиція самого Сталіна, який принаймні хотів показати, що дотримує обіцянки, даної західним союзникам стосовно демократичного характеру польської політичної системи, – все це змусило комуністів відкласти повне опанування владних органів до виборів, результат яких був відомий заздалегідь.

Отже, етапи й методи діяльності польських комуністів на шляху до цілковитого підпорядкування державних структур можна обумовити трьома головними аспектами – зовнішньо-політичним, мілітарним й суспільним. Перший, пов'язаний з розташуванням сил на міжнародній арені в кінцевій фазі Другої світової війни, коли в умовах утворення ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин держави-переможці вдалися фактично до поділу Європи, відносячи Польщу до радянської сфери впливу. Результатом того були рішення Сталіна щодо внутрішніх змін в країні, утворення нових елементів залежності від СРСР та ліквідація демократичної опозиції й курс на „советизацію”.

Характеризуючи другий аспект, підкреслимо його зв'язок із зовнішньо-політичним чинником та реаліями на фронтах Другої світової, в результаті якої Червона Армія, долаючи опір Німеччини, зайняла більшу половину Європи. Розвиваючи це досягнення, Кремль забезпечив собі вигідні умови впливу не тільки на політичну ситуацію в країні, а й Військо Польське, поліцію та апарат Служби безпеки; став творцем репресивного апарату на службі партії. На ключових посадах тих структур перебували здебільшого радянські офіцери, працівники НКВС, що виконували керівні чи консультативні функції. Безмежна влада Служби безпеки, створеної при допомозі та за зразком НКВС, також була істотним елементом існування нового державного ладу.

Складним для автора була спроба визначення ролі суспільного фактора. Яким чином в країні з досить розвиненою традицією антикомуністичної діяльності, антагонізмами й стереотипами відносно СРСР, ППР вдалося не тільки встановити й укорінити свої позиції, але навіть знайти симпатиків і однодумців? Відповідь на це питання криється в самому часі – громадськість, цінності та якості якої були змінені за роки війни й окупації, дуже легко піддавалася політичному опануванню. Утотоження інтересів партії з інтересами народу й держави надали можливість комуністам висловлюватись від імені всього суспільства; уніфікувати певні громадянські права (свободи вибору, сумління й т.д.). Не можна оминати й факту поділу польського суспільства на дві головні групи: одних, що, прагнучи до певного авансу

в новій системі, підтримували соціально-політичні зміни в країні, та інших, які з багатьох причин протистояли тим змінам. Політичний курс, що постійно змінювався й не був результатом рішень місцевої влади, наприкінці 40-х років поглинув як перших, так і других. Одних – з причин опозиційного налаштування проти системи, інших – через занадто ретельне виконання своїх службових обов'язків та чергову зміну доктрини, яка ввела до лексики комуністів Центрально-Східної Європи нове поняття внутрішнього ворога.

Література

1. *Archiwum* Akt Nowych, List Bułganina do Osóbki-Morawskiego. AAN 295/VII, teczka 261, k. 35.
2. *Archiwum* Akt Nowych, List Mołotowa do Osóbki-Morawskiego z 1 VIII 1944 r. przyjmujące do wiadomości notyfikację powstania PKWN. AAN 295/VII, t. 261, k. 1.
3. *Archiwum* Akt Nowych, Pisma Bułganina do Osóbki-Morawskiego z 16 i 19 VIII 1944 r. AAN 295/VII, t. 261, k. 24-28.
4. *Archiwum* Akt Nowych, Pisma Bułganina do Osóbki-Morawskiego z 18 VIII 1944 r. AAN 295/VII, t. 261, k. 25.
5. *Archiwum* Akt Nowych, Pisma Bułganina do PKWN z 7 i 8 VIII 1944 r. AAN 295/VII t. 261. k. 19-20.
6. *Archiwum* Akt Nowych, Protokół z posiedzenia KC PPR z 9 X 1944 r. AAN VI Oddział 295/V, k. 10-22.
7. *Archiwum* Akt Nowych, Protokół z posiedzenia Rady Ministrów RP z 16 IV 1945 r., AAN, Protokoły z posiedzeń Rządu RP, 1945 r., t. 1, k. 264.
8. *Centralne* Archiwum Wojskowe, Pismo Krasinikowa do gen. Żymierskiego z 5 IX 1944 r. SAW III-432/21 k. 63.
9. *Гибианский Л.* Исследования политики СССР в Восточной Европе в конце Второй мировой войны и в первые послевоенные годы / Л. Гибианский // Вопросы истории. – 2004. - № 6.
10. *Восточная* Европа в документах российских архивов. 1944-1953. – Т. 1 (1944-1948). – М. – Новосибирск, 1997.
11. *«Из Варшавы.* Москва, товарищу Берия»: документы НКВД о польском подполье 1944-1945. – Москва – Новосибирск, 2001.
12. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: від давніх часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун, – Львів, 2002.
13. *Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф., Покивайлова Т.А.* Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа 1949–1953. Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова. – М., 2002.
14. *Armia* Radziecka w Polsce 1944-1956: dokumenty i materiały. – Warszawa, 2003.
15. *Bartoszewicz* H. Polityka Związku Radzieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1948. – Warszawa, 1999.
16. *Czubiński* A. Dzieje najnowsze Polski 1944-1949. – Poznań, 1992.
17. *Dokumenty* do dziejów PRL. Aparat Bezpieczeństwa w latach 1944-1956. Taktyka, strategia, metody. Cz. 1-2. – Warszawa, 1994-1996.
18. *Dokumenty* i materiały do stosunków polsko-radzieckich, t. 8-9, Warszawa 1976-1978.
19. *Frelek R., Kowalski W. T.*, Sprawa polska, 1944. – Warszawa, 1986.
20. *Gomulka* W. Pamiętniki, t. 1-2. – Warszawa, 1994.

21. *Gontarczyk* P. Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941-1944. – Warszawa, 2003.
22. *Kersten* K. Między wyzwoleniem a zniewoleniem: Polska 1944-1956. – Londyn, 1993.
23. *Kształtowanie* się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942-1945. – Warszawa, 1958.
24. *Mikolajczyk* S. Polska Zgwałcona. – Warszawa, 2005.
25. *Opozycja* antykomunistyczna w Polsce 1944-1956: wybór dokumentów. – Warszawa, 1990.
26. *Paczkowski* A. Półwieku dziejów Polski. – Warszawa, 2006.
27. *Polska – ZSRR: struktury* podległości: dokumenty KC WKP (b) 1944-1949. – Warszawa, 1995.
28. *Pużak* K. Wspomnienia (1939-1945). – Gdańsk, 1989.
29. *Roszkowski* W. Historia Polski 1914-2005. – Warszawa, 2007.
30. *Rzepliński* A. Państwo bezprawia – Polska Ludowa 1944-1956. Bibliografia za lata 1989-1996. – Warszawa, 1998.
31. *Skrzypek* A. Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944-1957. – Pułtusk, 2002.
32. *Terlecki* R. Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa publicznego w Polsce 1944-1990. – Kraków, 2007.
33. *Źródła* do dziejów Polski w XIX i XX wieku. t. 5, lata 1945-1956. – Pułtusk, 2003.

© Ковальов І.

Духовні навчальні заклади Руської Православної Церкви в СРСР у 1964–1985 рр.

Стріонова Інна

Стріонова Інна. Духовні навчальні заклади Руської Православної Церкви в СРСР у 1964–1985 рр. Автор статті, досліджуючи зазначене питання, намагалась з'ясувати становище та функціонування діючих у добу «застою» (1964–1985 рр.) в СРСР Ленінградської та Московської академій-семінарій та Одеської семінарії. Внаслідок проведеного дослідження було встановлено, що кількість учнів у духовних православних навчальних закладах в Радянському Союзі збільшилась, що було безпосередньо пов'язано із розширенням приміщень цих шкіл, а також із пом'якшенням антирелігійного державного курсу у країні. *Ключові слова:*

духовні навчальні заклади, Руська Православна Церква, Ленінградська академія-семинарія, Московська академія-семинарія, Одеська семинарія, регентські курси.

Strionova Inna. Religious educational schools of Russian Orthodox Church in USSR in 1964–1985. The author of the article researching this question to show the situation, in which were Leningradskaya and Moscovskaya academies-seminaries and Odesskaya seminary in «stagnation» period (1964–1985 years) in USSR. The researcher learn an educational study process in orthodox religious schools. She confirms there was increased the number of pupils that was connected with the enlargement of the number of schools classrooms and also with the «mitigations» in antireligious policy in the state. **Keywords:** religious education, Ruthenian Orthodox Church, academy, seminary, Leningrad, Moscow Academy, Seminary, Odessa Seminary regentskom courses.

Тема наукового дослідження «Духовні навчальні заклади Руської Православної Церкви в СРСР у 1964–1985 рр.» є актуальною, бо у наш час з розвитком демократизації країни виявилась необхідність вивчення цього питання, як і становища Московської Патріархії у радянську добу в цілому. Нарешті ліквідовано табу на обговорення проблем, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій.

Відомо, що освіта, навчальні заклади є одними із основних показників інтелектуального розвитку людства. Не можна нехтувати цим важливим чинником суспільного життя. Щоб розуміти та орієнтуватись у сучасних тенденціях розвитку духовної освіти православного напрямку, усвідомити позитивні та ліквідувати негативні явища у функціонуванні духовних шкіл Руської Православної Церкви сьогодні, дуже важливо знати історію їхньої діяльності. Поступовий розвиток гласності і свободи у наукових дослідженнях, відкриття доступу до архівних матеріалів створили сприятливі умови для вивчення зазначеного у роботі питання.

Обрана автором статті проблема є мало висвітленою в історіографії. Варто відзначити, що серед радянських істориків це питання у загальних рисах розкрив, досліджуючи місце Православної Церкви у СРСР, М. С. Гордієнко. У російській історіографічній науці відомим дослідником становища Руської Православної Церкви у Радянському Союзі, який вивчав і діяльність духовних шкіл, є Д. В. Поспеловський. Чималий вклад у висвітлення зазначеної проблеми зробив і протоієрей Владислав Ципін, громадянин Росії.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами періодичної преси 1964–1985 рр. Дослідник працював з журналами «Наука и религия» та «Московская Патриархия». Загалом, спираючись на статті «Московской Патриархии», автор розкрив у своїй роботі сутність та специфіку навчання у духовних навчальних закладах Руської Церкви.

Окрему групу джерел становлять архівні документи. Ознайомившись з матеріалами фонду Відділу пропаганди і агітації Донецького обкому Компартії УРСР (ф. 326) Державного архіву Донецької області, дослідник простежив та визначив тенденцію зростання кількості священників з середньою та вищою духовною освітою у Ворошиловградській єпархії у добу «застою» в СРСР, що пов'язано зі створенням більш сприятливих умов навчання у духовних школах Московської Патріархії у досліджуваній період.

Метою дослідження є вивчення та висвітлення реального становища та діяльності духовних шкіл Російської Православної Церкви, що працювали в СРСР у 1964 – 1985 рр., тобто у період «застою» в державі.

Спираючись на ціль написання наукової роботи, дослідник поставив завдання:

- 1) з'ясувати, які духовні школи РПЦ діяли у Радянському Союзі у 1964–1985 рр.;
- 2) всебічно дослідити становище, в якому перебували духовні академії та семинарії Московської Патріархії у досліджуваній період;
- 3) визначити основні тенденції у духовній православній освіті у роки «застою» в країні;
- 4) дослідити зміст регентських курсів;
- 5) визначити специфіку, а також сутність змісту навчання у семинаріях, академіях Московської Патріархії;
- 6) проаналізувати діяльність духовних шкіл Руської Православної Церкви у 1964–1985 рр.

У роки «застою» в Радянському Союзі Російська Православна Церква так і не отримала дозволу відкрити навіть п'ять семинарій, які були закриті при М. С. Хрущові. У 1964 – 1985 рр. діяли Ленінградські Духовні Академія і Семинарія, Московські Духовні Академія й Семинарія та Одеська Духовна Семинарія. Церква мала можливість розширити приміщення цих навчальних організацій релігійного характеру. Наприклад, Одеській семинарії у 1976 р. було дозволено вести будівництво на її території. Як наслідок цього в два рази стало більше у неї як учбових, так і спальних кімнат. Відповідно збільшилась і кількість студентів у навчальному закладі. Так, якщо у 1974 р. тут навчалось 120 осіб, то вже у 1980 р. – 260 [6, с. 343; 8, с. 315].

У 1977 р. Ленінградській семинарії-академії було повернено два приміщення для студентського гуртожитку. Слід зазначити, що архієпископ Кирило, ректор Ленінградських духовних шкіл, отримав дозвіл зайняти все приміщення семинарії за умови, що церква виділить необхідні засоби для побудови світського вищого освітнього закладу. Таким чином, всі кімнати академії релігійні діячі з того часу могли використовувати винятково як класи, тобто безпосередньо саме для навчальних цілей. Внаслідок цього кількість семинаристів зросла вдвічі [6, с. 340; 8, с. 315]. Також було відкрито курси регентів при академії. Популярність цих трьохрічних курсів, які відвідували загалом дівчата, з

кожним роком зростала. Так, якщо у 1978 р. на них були присутні 16 слухачів, то вже у 1981 р. – більше 70 осіб [6, с. 340; 8, с. 315; 10, с. 21].

Московські (Загорські) богословські школи змогли практично в два рази збільшити свою площу наступним чином: адміністрація отримала у держави дозвіл на перебудову старих приміщень, але після того як весь процес будівництва завершився, з'ясувалося, що було добудовано нові кімнати. За таких обставин влада виразила протест. Державні службовці наголошували на тому, що монастир являється історичним заповідником, який не слід змінювати. Але через деякий час чиновники вгамувалися, а в академії врешті-решт все – одно кімнат стало більше [6, с. 340-344].

Як свідчать статистичні дані, у 1977 р. на денному відділенні в семінаріях і академіях навчалися 788 студентів, а на заочному – 814 осіб. А у 1981 р. на стаціонарі вчилася вже 900 молодих людей, заочників у цей час у релігійних навчальних організаціях налічувалося десь 1000 – 1100 осіб [6, с. 343]. Отже, розширення площі семінарій призвело до збільшення кількості учнів у їхніх закладах.

Варто відзначити, що саме наприкінці 60-х рр. митрополиту Никодиму вдалося зняти негласну заборону влади на прийом у духовні школи осіб з дипломами радянських вищих навчальних закладів. Цей факт значно вплинув на збільшення кількості учнів, бажаючих навчатися у духовних школах. А вже у 70-х рр. з'явилися новенькі молоді вчені священнослужителі і богослови [6, с. 344].

Таким чином, незважаючи на значну атеїстичну пропаганду, були молоді люди, що хотіли стати священиками, тому йшли до семінарій і навчалися там, хоча розуміли, що керівництво держави навряд схвалює їхню поведінку.

Окрім духовних семінарій, академії, бажаючі отримати більше знань релігійного профілю навчалися і на регентських курсах. Як наслідок вони могли опанувати основи богословських знань за три роки. Обравши релігійний «шлях», молодь старанно вчилася тут, усвідомлюючи при цьому ситуацію, що склалася у суспільстві. Відзначимо, що день іспиту у духовних школах часто перетворювався у свято. Так як іспит мав музичний характер, то на ньому співали всі учні, що надавало більшої урочистості існуючій атмосфері. Взагалі до екзаменаційної програми входило виконання таких піснопінь: стихір, тропарів, антифонів. Слухачам цих трьохрічних курсів важливо було продемонструвати володіння технікою «читка». Отримуючи богословську освіту у духовних школах, учні намагались осмислити на її основі музикальний матеріал піснопінь [11, с. 27-28].

Відомо, що на піснях побудоване православне богослужіння, тому для священиків дуже важливо оволодіти правильною культурою співів у храмі, що має неабиякий вплив на відвідувачів церкви. Адже людина може піти з храму незадоволеною нестройністю голосів чи оперним, театральним стилями співання. Це не можна допустити було, бо прихожани церкви, завітавши безпосередньо до релігійних

організацій, хотіли б напевно відволіктись від турбот повсякденного життя, а співи, пісні є дуже ефективним засобом у цій справі. До того ж ті люди, які ходили до церкви в епоху гонінь на неї, усвідомлювали, що можуть мати і неприємності з цього приводу, по суті, являлися героями свого часу, сміливцями, яких не можна було втрачати [11, с. 27-28].

Вихованці регентських класів після прослуханих курсів мали істинно церковний смак, розуміли вагомість молитовності співів. Взагалі такі предмети трьохрічних курсів, як постановка голосу, основи управління церковним хором, відіграють значну роль при професійному становленні священиків. Викладачі регентських курсів добре готували для подальшого життя своїх учнів [11, с. 27-28].

Сам зміст духовної освіти, весь навчальний процес відбувався в особливій атмосфері церковного характеру. Це недивно, адже кожний заклад освіти будь-якого профілю має свою специфіку. Свята у духовних школах мали урочистий характер, як і в світських навчальних закладах, але вони мали зовсім інший «вигляд» [11, с. 28; 1, с. 48-49; 5, с. 51; 8, с. 315-316]. Наприклад, якщо подивитися, яким чином відзначали день знань, перше вересня, семінаристи, то побачимо, що організація цього свята мала інше планування, аніж у звичайних закладах освіти. У цей день спочатку у храмі при семінарії її ректор вів Божественну літургію разом з учнями, які мали священний сан. Під час богослужіння молилися професори, викладачі, учні духовних шкіл. Також співали хористи під керівництвом регента-викладача. Після богослужіння звичайно мала місце проповідь голови навчального закладу про пастирське служіння, значення страху перед Богом, про молитви й духовну чистоту у пізнанні істини, про роль храму у духовній освіті й вихованні. Потім ректор й інші представники та клірики духовних шкіл здійснювали молебень стосовно початку навчання [11, с. 28; 1, с. 48-49; 5, с. 51; 8, с. 315-316].

Вихованці Московської академії-семінарії першого вересня ще відвідували Троїцький Собор, де знаходиться гробниця Преподобного Сергія. Звичайно тут у соборі учням кожного року розповідали про подвиги цієї святої людини, про його роль у житті Церкви й Вітчизни. У цей перший день навчального року, день знань, учнів також освячували священною водою у духовних школах [1, с. 48-49].

Святкова церемонія звичайно завершувалась в актовій залі певного закладу. Саме в цей час представники духовних шкіл часто висловлювали промову-побажання стосовно навчання, говорили про вагомість пізнання у духовному відродженні та становленні особистості й закликали учнів до поважного ставлення один до одного, до взаєморозуміння як важливої умови духовно-морального виховання майбутніх пасторів Церкви [1, с. 48-49; 8, с. 316].

Патріарх Московський і вся Русь завжди надсилав телеграму-привітання учням, яку обов'язково зачитував секретар Ради духовного навчального закладу. Після завершення урочистої церемонії семінаристи в аудиторіях зустрічались з класними й науковими керівниками.

Так починався перший день нового навчального року у семінаріях. Цей святковий робочий день завершувався для учнів ввечері служінням акафіста Покрову Пресвятої Богородиці в академічному храмі [1, с. 49-50; 8, с. 316]. У повсякденному житті молодих людей, які навчалися в духовних школах, відвідування церкви являлося звичайним явищем на відміну від студентів світських навчальних закладів. При кожній семінарії був храм, до якого завжди ходили учні. Вони жили за релігійними канонами. У них були добрі викладачі, які щиро, поважно ставились до кожного учня та намагались зробити з них дійсно фахівців своєї справи.

Слід відзначити, що в семінаріях і академіях навчалися чотири роки. За цей період учні вивчали десь 40 дисциплін, із яких лише п'ять являлись загальноосвітніми: історія СРСР, Конституція СРСР, логіка, російська мова, одна іноземна мова.

Ленінградські духовні школи навіть мали факультет підготовки іноземних студентів, на якому навчалися представники від православних приходів із різних країн світу, та регентське відділення, яке готувало керівників церковних хорів. При духовних Московських навчальних закладах існувало заочне відділення та аспірантура.

Окрім надання майбутнім служителям церкви спеціальної богословської освіти духовні академії Московської Патріархії готували церковні кадри вищої кваліфікації, які захищали магістерські й докторські дисертації [7, с. 687].

Таким чином, у 1964–1985 рр., так звану добу «застою» в Радянському Союзі, у цій країні діяло лише дві академії-семінарії, а саме: Ленінградська та Московська, та Одеська семінарія. Проте незважаючи на той факт, що у СРСР так і не вдалося Московській Патріархії відкрити закриті ще при М. С. Хрущові Духовні школи РПЦ, становище діючих у Союзі духовних навчальних закладів стало кращим. У Ленінградській, Московській, Одеській духовних школах збільшилась кількість приміщень, присвячених саме учбовим цілям, що вплинуло на збільшення кількості учнів у цих закладах. Саме у період «застою» в радянській державі у студентів, які мали світську освіту, з'явилась можливість навчатися і у духовних навчальних закладах, що було безперечно позитивним фактом тогочасного суспільного життя.

Також у досліджуваній автором період при духовних школах були відкриті й регентські курси, які загалом відвідували особи жіночої статі. Отже, бачимо, що за часів урядування Л. І. Брежнєва молодь, радянські громадяни, які хотіли отримати духовну освіту, мали більші можливості задля здійснення своєї цілі. Слід відзначити, що у духовних навчальних закладах – своя специфіка навчання, що є зрозумілим, адже кожний заклад освіти має свої специфічні риси. Маємо розуміти, що у духовних школах РПЦ учні навчалися за релігійними канонами. Викладачі вищевказаних духовних закладів освіти добре готували своїх вихованців до виконання священної місії. У академіях та семінаріях Московської Патріархії мали місце свої традиції та свята, про що більш детально

описано вище у статті автора. Незважаючи на скрутні умови життєдіяльності у радянському суспільстві, Духовні школи Руської Православної Церкви у добу «застою» в СРСР продовжували працювати, боротись проти атеїстичних посягань державного апарату.

Отже, дослідження автором діяльності Духовних шкіл Московської Патріархії у 1964–1985 рр. є чималим внеском у висвітлення процесу духовної освіти православного характеру у Радянському Союзі, що потребує подальшого вивчення.

Література

1. *Иеромонах Андрей, Чижев А. И.* Начало учебного года в Московских и Ленинградских Духовных школах / Иеромонах Андрей, А. И. Чижев // Журнал Московской Патриархии (далі – ЖМП). – 1982. – № 12. – С. 48-50.
2. *Информации*, письма обкома партии в ЦК КПУ об улучшении идейно-воспитательной работы в вузах и школах области, 1969 г. – Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326, оп. 15, спр. 1134, 52 арк.
3. *Отчетно-информационный доклад о положении и деятельности религиозных обществ на территории области за 1968 г.* – ДАДО. – Ф. 326, оп. 15, спр. 1133, 32 арк.
4. *Отчетно-информационный доклад о положении и деятельности религиозных обществ на территории области за 1969 г.* – ДАДО. – Ф. 326, оп. 15, спр. 1470, 34 арк.
5. *Полеткин В.* Годичный акт в МДА и МДС // ЖМП. – 1982. - №12. – С. 51-52.
6. *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М., 1995.
7. *Русское православие: веки истории* / Под ред. А. И. Клибанова. – М., 1989.
8. *Стріонова І.* Духовні навчальні заклади Руської Православної Церкви в СРСР у 1964-1985 рр. / І. Стріонова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 315-316.
9. *Цыпин В.* История Русской Церкви 1917–1997: В 9 тт. / В. Цыпин. – М., 1997. – Т. 9.
10. *Чижев А.* 175-летие Ленинградской Духовной Академии / А. Чижев // ЖМП. – 1985. – № 2. – С. 18-25.
11. *Янгичер В.* Юбилейный выпуск регентского класса в МДА / В. Янгичер // ЖМП. – 1981. – № 9. – С. 27 - 28.

© Стріонова І.

Тибетская проблема в 1979–2009 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта

Травин Роман

Травин Роман. Тибетська проблема у 1979–2009 рр. крізь призму традиційних щорічних заяв Далай-лами XIV від 10 березня. Тибетська проблема – одна з найскладніших міжнародних проблем сьогодення. Проте значна кількість джерел, без яких фундаментальна розробка цього питання неможлива, досі залишається поза увагою дослідників. Серед них до недавнього часу були традиційні березневі заяви Далай-лами XIV, постать якого є однією з ключових в контексті тибетської проблеми. Автором залучено до використання широким науковим загалом ці важливі джерела та дано їх аналіз з позицій сучасної історичної науки. **Ключові слова:** Тибетська проблема, історія Тибету, Далай-лама XIV.

Travin Roman. The Tibetan problem through the prism of traditional 10 March Statements of the Dalai Lama XIV in 1979–2009. The Tibetan problem is one of the most complicated global problems of nowadays. However, a considerable number of sources, which should be taken into consideration, are still ignored by the researchers. Traditional March statements of Dalai Lama the XIV, who is the key figure in the context of the problem, until recently have been among them. The author puts into scientific use these important sources and gives their analysis from the point of view of modern historical science. **Keywords:** Tibetan problem, Tibetan History.

В XXI в. стала очевидна утопічність парадигми, согласно которой считалось, что с развитием цивилизации и глобализацией межнациональные, межконфессиональные, межкультурные конфликты – в том числе в рамках одного государства – будут сглаживаться. Налицо совсем иные тенденции.

Яркая иллюстрация тому – тибетская проблема, которая за последние полвека получила широчайший резонанс и стала весомым фактором международной политики и геополитики – значимым инструментом давления на КНР.

Тибетология в советской, постсоветской и зарубежной историографии представлена достаточно широко. В то же время исследований, в которых бы комплексно рассматривались все аспекты тибетской проблемы, среди известных нам нет. Изучение вопроса, пожалуй, пока находится на стадии накопления материала и не вызывает сомнений, что это направление исторической науки нуждается в фундаментальной разработке. Внести посильный вклад в такую разработку – основная цель данной работы.

Фигура Далай-ламы XIV в контексте тибетской проблемы, несомненно, одна из ключевых. Каждый год, начиная с 1961-го, 10 марта Его Святейшество выступает с официальным заявлением. Эти заявления, приуроченные к очередной годовщине начала восстания в Лхасе 1959 г., имеют черты одновременно программных документов и своеобразных годовых отчетов. До недавнего времени они были незаслуженно обойдены вниманием исследователей. На наш взгляд, изучение данной проблемы без использования этих важнейших источников, в которых находят отображение все основные вопросы, имеющие отношение к тибетской проблеме, будет далеко не полным.

В основу исследования легло 31 заявление Далай-ламы XIV от 10 марта 1979–2009 гг. Их тексты получены с официального англоязычного сайта Центральной тибетской администрации (ЦТА) [1]. За исключением заявлений 1998 и 2005–2009 гг., тексты которых получены с официального сайта Центра тибетской культуры и информации в Москве [2] (ссылка на этот ресурс на официальном англоязычном сайте ЦТА расположена в разделе «Сайты на других языках»).

В «мартовских заявлениях» Далай-ламы в той или иной степени находят отображение все основные вопросы, имеющие отношение к тибетской проблеме. По возможности затронув эти вопросы, выделим приоритетный: трансформация и формирование сегодняшней позиции Далай-ламы при изменении международной политической ситуации и реального положения в КНР.

Рассматривая эти источники сквозь призму приоритетного вопроса, можно констатировать, что четко прослеживаются два больших хронологических периода:

I период – 1961–1978 гг. [3].

II период – с 1979 г. до настоящего времени. Ему и посвящено данное исследование.

Рубежная дата – 1978 г. – III пленум ЦК КПК XI созыва и приход к власти в КНР «прагматиков» во главе с Дэн Сяопином, после чего стало возможным установление контактов между ЦТА и официальным Пекином.

Изменение внешней и внутренней политики КНР породило надежды у Далай-ламы и его окружения на продуктивный диалог с Пекином. Было принято решение проявить инициативу в этом вопросе. В феврале 1979 г. состоялась встреча старшего брата Его Святейшества Гьяло

Тхондупа и Дэн Сяопина, на которой китайский лидер заявил, что «готов обсуждать с тибетцами и решать любые вопросы, кроме полной независимости» [4, р. 104]. Официальные лица КНР признали, что за время, когда у власти находилась «банда четырёх», был нанесён значительный ущерб промышленности и сельскому хозяйству, в том числе в Тибете, а «восстание 1959 г. было спровоцировано рядом факторов, вину за которые нельзя возлагать на Далай-ламу и тибетский народ» [Ibid., р. 103].

На этом фоне заявление Его Святейшества, сделанное 10 марта 1979 г., обозначило новый подход ЦТА к решению тибетского вопроса. В этом документе Далай-лама XIV даёт оценки внешней и внутренней политике руководства КНР с начала 1950-х гг. Он вспоминает многочисленные кампании, такие как «большой скачок», «культурная революция», кампания «учиться у Дачжая», в которых, «как известно и признано всеми сегодня, было много просчётов и ошибок», но «тогда китайцы говорили, что это большой успех». Также он отмечает непоследовательность внешней политики на примере отношений с СССР, «который сначала был верным и близким другом Китая, а теперь рассматривается как главный враг» [5].

В заявлениях начала 1980-х гг., вскользь признавая позитивные сдвиги, тибетский духовный лидер акцент делает на незаконченности реформ. Так, в 1980 г. он заявил: «Лимитированная терпимость, внедряемая китайцами, – это [лишь] долгожданный первый шаг. Что побережло будущее, покажет лишь время» [6]. Пожалуй, только в заявлении 1981 г. оптимистичные оценки деятельности китайского руководства превалировали. Тогда Далай-лама отметил, что если в прошлом китайские власти проводили политику в Тибете, которую можно охарактеризовать древней тибетской пословицей: «Они показывают тебе коричневый сахар, а в рот кладут сургуч», – то теперешнее «признание прошлых ошибок без попыток их скрыть достойны похвалы» [7].

«10-мартовским» заявлениям Его Святейшества 1979–1982 гг. был – пусть и в разной степени – присущ менторский тон. Далай-лама «поучает» новое китайское руководство, которое проявило готовность к диалогу. Подчёркивает, что все эти годы он, в отличие от китайцев, говорил правду. При этом понятно, что если для лидеров КНР было допустимо самим признать некоторые очевидные ошибки, то принять критику извне по тем же самым вопросам, тем более от такого одиозного, с точки зрения китайцев, лидера, как Далай-лама, они не могли. Очевидно, что подобные заявления Далай-ламы должны были вызывать крайнее раздражение в Пекине. Складывается впечатление, что он переоценил дипломатические успехи своих представителей в переговорах с высшим китайским руководством, равно как и масштаб уступок, на которые могли пойти в Китае для достижения компромисса.

Говоря о периоде 1979–1986 гг. в целом, можно констатировать, что ЦТА в решении «тибетского вопроса» основным направлением считала прямой диалог с Пекином. Характерной чертой заявлений Далай-ламы этих лет стала сравнительно мягкая критика китайских властей, наряду с которой обязательно признавались хотя бы «незначительные улучшения ситуации».

При анализе заявлений 1984–1986 гг. становится ясно, что Далай-лама и его окружение постепенно приходили к пониманию, что желаемого результата диалог с Пекином не приносит. Не оставляя попыток договориться с китайцами, они искали новую стратегию. Далай-лама апеллирует к международному сообществу; вновь обращается к таким вопросам, как история тибетской государственности, самобытность тибетской нации.

Новую стратегию Далай-лама озвучил в сентябре 1987 г. в обращении к Комиссии по правам человека Конгресса США. Предложения, изложенные в этом обращении, известные как «Мирный план по Тибету из пяти пунктов», которые затем стали частью общей стратегии т. н. политики «Срединного пути» [8], основных принципов которой ЦТА придерживается (или по крайней мере декларирует) до сих пор.

Уже в заявлении 10 марта 1987 г. Далай-лама занимает более жёсткую позицию по отношению к политике китайского руководства в Тибете. Это проявилось как в тоне заявления, так и в конкретных – недвусмысленных – обвинениях: «Во-первых, – заявил он, – так называемая религиозная свобода в Тибете сегодня означает для нашего народа возможность практиковать лишь ритуальную часть... Буддизм низведён до уровня «слепой веры»...

Во-вторых, несмотря на то, что экономические и другие условия незначительно улучшены, в действительности тибетская молодёжь в равной степени как не имеет адекватной подготовки к существующим условиям, так и не поощряется в получении образования...

В-третьих, крупномасштабный приток китайцев грозит трансформировать Тибет в китайскую территорию.

Таким образом, в то время как Китай обвиняет других в преступлениях на почве расовой дискриминации и несправедливости, сами китайцы продолжают [практиковать] худшие формы геноцида, расовой дискриминации и колонизации в странах, находящихся в их подчинении» [9].

В 1989 г. напряжённость в ТАР достигла апогея. 5–7 марта в Лхасе произошли крупные беспорядки, во время которых прозвучали призывы к независимости, был поднят тибетский флаг; по различным данным в ходе подавления этих беспорядков погибли от 80 до 400 человек [10, р. 11]. Власти были вынуждены ввести комендантский час, который действовал в течение года.

1989 г. стал очередным рубежом в новейшей истории и Тибета, и КНР в целом. Уже со всей очевидностью начали проявляться процессы, в

результате которых серьёзно изменилась политическая карта Европы и Азии. Эти процессы оказали колоссальное влияние на умы людей во всём мире, в том числе в районах, населенных тибетцами. Это породило определенные надежды у Далай-ламы и ЦТА.

Нужно сказать, что Далай-лама и другие представители тибетских правительственных организаций в изгнании неоднократно заявляли, что с конца 1970-х гг. постоянно придерживаются политики «Срединного пути». Однако заявления 1990–1992 гг. ставят под сомнение подобные утверждения. Так, в 1991 г. Далай-лама заявил: «Если в ближайшем будущем не будет новых инициатив со стороны китайцев, я буду считать себя свободным от каких бы то ни было обязательств по предложениям, сделанным мной в Страсбургском обращении [11]» [12]. В заявлениях этих лет Его Святейшество уделяет немало внимания событиям в Европе и СССР и проводит параллели с ситуацией в КНР. В его заявлении 1992 г. сказано: «Я с наибольшим оптимизмом, чем когда-либо прежде, смотрю в будущее Тибета. Этот оптимизм произрастает из решимости народа в Тибете, а также из драматических изменений, происходящих во всём мире, в частности, в бывшем Советском Союзе. Я определённо убеждён, что в пределах ближайших пяти–десяти лет подобные значительные изменения будут иметь место и в Китае» [13].

Видимо, потому, что Далай-лама действительно полагал, что КНР в ближайшем будущем постигнет участь СССР, он использовал достаточно жёсткие формулировки, не заботясь, как отреагирует Пекин. Что, безусловно, не облегчило возможность диалога в будущем.

В июне 1993 г. китайская сторона закрыла даже те немногочисленные официальные каналы связи с Дхарамсалою, которые существовали до этого. В заявлении 1994 г. Далай-лама вспоминает основные вехи 14-летнего переговорного процесса с Пекином. Свою позицию в эти годы он называет «примиренческой» (conciliatory) и признаёт, что она стала объектом для критики со стороны одних тибетцев и причиной «для впадения в уныние» других [14]. «Я вынужден признать, что мой подход не привёл к улучшению ситуации ни в переговорном процессе, ни в сотрудничестве по общему улучшению ситуации в Тибете». Вину за это Далай-лама полностью возлагает на китайское руководство [Ibid.].

В 1995 г. в отношениях между Китаем и ЦТА возникает ещё один серьёзнейший очаг напряжённости, не разрешённый до сих пор, – конфликт вокруг реинкарнации Панчен-ламы. В заявлении 1996 г. Далай-лама называет Гедуна Чоки Ньиму – мальчика, которого он признал Панчен-ламой XI, «самым юным политзаключённым в мире». Навязывание Панчен-ламы-конкурента – «это избрание курса тотального пренебрежения чувствами тибетцев вообще и тибетскими духовными традициями в частности», – сказано в документе [15].

10 марта 1997 г. Далай-лама заявил: «В прошлом году Китай отбросил все показные проявления уважения древнего религиозного и культурного наследия Тибета, запустив масштабную реформу

религиозной политики. В основу нового курса был положен принцип: «Буддизм должен приспособляться к социализму, а не социализм к буддизму» [16].

В то же время тибетский лидер продолжал, и небезуспешно, искать международную поддержку. «Соединенные Штаты создали прецедент, учредив должность специального координатора по делам Тибета... Европейский и Австралийский парламенты рекомендовали подобные инициативы. В декабре прошлого года Международная комиссия юристов выпустила третий доклад по Тибету... Это очень своевременные инициативы, вселяющие надежду» [17], – заявил он в 1998 г. В день сороковой годовщины восстания 1959 г. в Лхасе Далай-лама подчеркнул: «С прошлого года международная осведомлённость в вопросе Тибета достигла беспрецедентного уровня. Участие и активная поддержка Тибета не ограничивалась правозащитными организациями, правительствами и парламентами. Университеты, школы, религиозные и социальные группы, артистические и деловые сообщества, так же, как люди многих других профессий, пришли к пониманию проблемы Тибета и теперь выражают солидарность с нашим делом...» [18].

До 2001 г. Далай-лама выступал с крайне жесткой критикой китайского руководства. В заявлении 2000 г. он обвинил китайцев в репрессиях против лам и массовых политических арестах, а также «тайном поощрении широко распространенной болезни проституции, азартных игр и баров караоке». Более того, он заявил, что «китайские власти рассматривают особую культуру и религию Тибета как основную причину сепаратизма. И пытаются уничтожить самую сердцевину тибетской идентичности и цивилизации» [19].

В январе 2001 г. представители Его Святейшества встретились (вне Китая) с китайскими официальными лицами, ответственными за политику в Тибете, эта встреча стала первой с августа 1993 г.

Необходимо отметить, что интерес к тибетской проблеме в мире с начала нынешнего века начал спадать. Безусловно, значительное влияние оказали известные события 11 сентября 2001 г. С началом «войны с терроризмом» страны Запада, в первую очередь США, нуждаясь в поддержке Китая, заняли более умеренную позицию по Тибету. В условиях сокращения международной поддержки и возобновления диалога с Китаем риторика Далай-ламы и ЦТА становится всё более сдержанной. Заявление 2003 г. уже совсем умеренное. Далай-лама в целом позитивно охарактеризовал переход власти в КНР к «четвёртому поколению» руководителей. Также он выразил удовлетворение тем, что китайское правительство сделало возможным для его представителей посетить Пекин [20].

Можно констатировать, что после 2000 г. Далай-лама воздерживался от резких выпадов в адрес руководства КНР, при этом продолжая подчёркивать, что находится в оппозиции к нему. Примером этому служит заявление от 10 марта 2005 г., в нём, в частности, сказано: «Нынешний

Китай – это совсем не та страна, которую мы знали двадцать или тридцать лет назад... Китай вполне заслуженно занимает свое место среди ведущих мировых держав. Это большая страна с огромным населением и богатой древней культурой. Тем не менее, как позорное пятно на образе Китая мы видим многочисленные свидетельства нарушения прав человека, антидемократические тенденции, недостаточное соблюдение правовых норм и неравномерное распределение прав на автономию среди национальных меньшинств, включая тибетцев... На мой взгляд, став мощной и уважаемой державой, Китай должен начать с уверенностью проводить более разумную политику» [21].

Однако в последние два года тон публичных выступлений, в том числе мартовских заявлений, Его Святейшества вновь стал заметно резче в сравнении с заявлениями начала века. Точкой отсчета нового витка напряженности вокруг тибетской проблемы можно считать награждение тибетского лидера медалью Конгресса США в октябре 2007 г., что свидетельствовало о том, что в Вашингтоне вновь вспомнили о тибетской проблеме. В заявлении 2009 г. Далай-лама отмечает, что 50 лет, прошедшие после восстания в Лхасе 1959 г., «принесли невыносимые страдания и разрушения земле и людям Тибета. Даже сегодня тибетцы в Тибете живут в постоянном страхе, а китайские власти неизменно испытывают к ним недоверие. Сегодня религия, культура, язык и самобытность, которые для череды сменяющих друг друга поколений тибетцев были дороже жизни, оказались на грани исчезновения. В целом, к тибетскому народу относятся, как к преступникам, заслуживающим смертной казни» [22].

Таким образом, позиция Далай-ламы по решению «тибетского вопроса» в течение всех этих лет зависела напрямую от ситуации в Тибете и мире. При обострении внутренней ситуации в КНР либо ослаблении позиций Китая на международной арене Далай-лама делал резкие заявления в адрес китайского руководства, акцентировал внимание на нежелании китайцев вести переговоры, обращался к мировому сообществу с просьбами о давлении на КНР. Когда же в КНР всё было спокойно, а влиятельные мировые государства не хотели раздражать Китай, он критиковал китайцев намного сдержаннее и говорил о необходимости двусторонних переговоров. Эта тенденция четко прослеживается в ежегодных заявлениях Его Святейшества Далай-ламы от 10 марта. Такая позиция вполне понятна, однако, в долгосрочной перспективе, подобная непоследовательность представляется недальновидной, даже в случае, если подлинные цели ЦТА не совпадают с декларируемыми, и однозначно не способствует успешному диалогу с Пекином.

Литература

1. <http://www.tibet.net>
2. <http://www.savetibet.ru>

3. *Подробнее см.:* Травин Р. Тибетская проблема в 1961–1978 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай-ламы XIV от 10 марта. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 157–165.
4. *Tibet: Proving Truth From Facts.* – Published by: DIIR. СТА. Dharamsala, 1996.
5. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Twentieth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1979.* [On-line resource. Access mode: http://www.tibet.net/en/index.php?id=d_tnud&rmenuid=1]. Access – May 25, 2009. (Для всех заявлений Его Святейшества от 10 марта, тексты которых размещены на официальном англоязычном сайте ЦТА, режим и время доступа идентичны указанным).
6. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Twenty-First Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1980.*
7. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Twenty-Second Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1981.*
8. *Подробнее см.:* The Middle-Way Approach: A Framework for Resolving the Issue of Tibet. – Issued by DIIR, updated August 2006. [On-line resource. Access mode: <http://www.tibet.net/en/index.php?id=115&rmenuid=11>]. Access – May 25, 2009.
9. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Twenty-Eighth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1987.*
10. *Tibet Under Communist China – 50 years.* – Published by: DIIR. СТА. Dharamsala, 2001.
11. *Подробнее см.:* His Holiness the Dalai Lama's Address to the Members of European Parliament at Strasbourg, June 15, 1988 [On-line resource. Access mode: <http://www.tibet.net/en/index.php?id=99&rmenuid=11>]. Access – May 25, 2009.
12. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirty-Second Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1991.*
13. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirty-Third Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1992.*
14. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirty-Fifth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1994.*
15. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirty-Seventh Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1996.*
16. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Thirty-Eighth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1997.*
17. *Заявление Его Святейшества Далай-ламы по случаю 39-й годовщины Тибетского народного восстания, 10 марта 1998 г.* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://savetibet.ru/2007/08/11/print:page,1,psp5.html>]. Доступ – 25.05.2009 г.
18. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Fortieth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 1999.*
19. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Forty-First Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 2000*
20. *Statement of His Holiness the Dalai Lama on the Forty-Forth Anniversary of the Tibetan National Uprising Day, 10 March 2003.*
21. *Заявление Его Святейшества Далай-ламы 10 марта 2005* [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.savetibet.ru/1110469440.html>]. Доступ – 25.05.2009 г.

22. *Заявление* Его Святейшества Далай-ламы по случаю 50-й годовщины Тибетского народного восстания [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.savetibet.ru/1110469440.html>]. Доступ – 25.05.2009 г.

© Травин Р.

Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді

Шалигіна Дарья

Шалигіна Дарья. Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді. Стаття присвячена дослідженню жіночих образів на пропагандистських плакатах СРСР та нацистської Німеччини в період Другої світової війни. Наводяться результати історичного та семіотичного аналізу фемінних візуалів в плакатній пропаганді, порівняльна характеристика образів жінки на радянських та нацистських військових плакатах. Жіночі образи в наочній пропаганді були співвіднесені з офіційною політикою тоталітарних держав в сфері «жіночого» питання. Дослідження було проведено за допомогою методу контент-аналізу зображень. **Ключові слова:** пропагандистський плакат, жіночі образи, Друга світова війна.

Shalygina Dar'ya. Female Images in Soviet and German Propaganda Posters. The paper is devoted to research of female images in propaganda posters of USSR and Nazi Germany in the period of the Second World War. The results of historical and semiotic analyses of female visualizations in posters` propaganda, comparative characteristic of women`s images at soviet and nazi war posters are adduced. Visual propaganda female images were correlated with official policies of totalitarian countries in the sphere of "women question". The research was done with the help of the method of pictures` content-analyses. **Keywords:** propaganda poster images of women, the Second World War.

Радянські воїни зазначали, що присутність жінки на війні, особливо в наближенні до небезпеки, робила людину, яка була поруч благороднішою, набагато більш хороброю [12]. Але функції жіночого образу в період війни не обмежувались лише натхненням бійців, вони були набагато більш різноманітними. Образ жінки став невід'ємною складовою образної пропаганди країн-учасниць Другої світової війни. Дане дослідження включає в себе вивчення та співставлення жіночих візуалів на пропагандистських плакатах Німеччини та СРСР у військовий період.

Образу жінки під час війни присвячена достатня кількість вітчизняних наукових праць та художніх творів. Однак спеціальних досліджень, які були б присвячені жіночим образам в пропаганді як складової частини цієї впорядкованої діяльності по чиненню впливу на масову свідомість, майже не існує. При вивченні цього питання були використані новітні вітчизняні дослідження із гендерної тематики в період війни [2; 5; 7; 9; 10], які опубліковані у вигляді наукових статей. Грунтовної роботи із дослідження жіночого образу під час Другої світової війни до сьогоднішнього дня поки що не вийшло. Крім того, серед вітчизняних дослідників образ радянської жінки є пріоритетним для вивчення, на відміну від німецького, який часто залишається поза увагою істориків не тільки пострадянського простору, але й зарубіжних дослідників.

Якщо розглянути військову пропаганду через призму гендеру, виявимо, що чоловік завжди є символом війни, бойових дій та жорстокості, а жінка символізує мир та виражає антивоєнні пропагандистські ідеї. Не дивлячись на таке конкретне маркування війни як маскулітного та миру як фемінного, жіночі ролі на війні багатоманітні, і військова пропаганда так само не можлива без символічних жінок, як не існує вона без символічних чоловіків [9]. Специфіка та унікальність жіночого образу, яка характерна для будь-якої військової пропаганди, змушує виділяти цю дійову особу візуальної агітації в окрему категорію, що передбачає окреме дослідження цих плакатних образів.

В ході дослідження за допомогою СУБД MS Access була створена та проаналізована база даних, в яку ввійшли 55 плакатів (19 німецьких та 36 радянських), що містили жіночі образи. Для аналізу об'єктів було обрано вісім характеристик: автор плакату (доцільно для радянських плакатів), «професія» образу, тобто в якій ролі, іпостасі виступає жінка або дівчина, реалістичність або символічність жіночого образу, місцезнаходження візуалу відносно простору плакату, його вектор, композиція образу, фон та емоції героїні плакату.

Серед відібраних плакатів більшість (46) склали такі, де жіночий образ грає головну або одну з головних ролей, але були проаналізовані також і ті, на яких жінка виконує другорядну функцію в сюжеті плакату. На таких плакатах жіночий образ або виступає об'єктом чи причиною, або є частиною групи образів.

Створення особливого жіночого образу в військовій пропаганді Другої світової війни, відмінного від попередніх (в тому числі образу періоду Першої світової війни), було зумовлено конкретними соціальними умовами, які склалися в нацистській Німеччині та СРСР напередодні війни.

Нацистський рух від самого початку визнавався рухом чоловіків. В програмі НСДАП, яка була опублікована в 1920 р. та складалася з 25 пунктів, було вказано, що партія не схвалює жіночу працю як таку. А. Гітлер стверджував, що жіноча емансипація є ні чим іншим, як слоганом, який вигадали єврейські інтелектуали. Він доводив, що для німецької жінки її світом є «її чоловік, її родина, її діти, її дім» [20]. Ідеологія націонал-соціалізму нав'язувала жінкам та дівчатам образ життя домогосподарки-матері. Однак така політика обумовила появу реакційних ідей, які, залишаючись в рамках офіційної політики партії, створювали образ активної, вольової, сильної жінки. Активістами нацистської організації Союз німецьких дівчат (БДМ) була висунута навіть концепція рівності статей, яка базувалась на нацистській ідеології та її інтерпретації і не мала нічого спільного з феміністськими вимогами емансипації жінок [5]. Ці ідеї були виказані головою Гітлерюгенда Бальдуrom фон Ширахом, імперськими референтами БДМ Лідією Готчевською, Труде Бюркнер, Юттою Рюдігер, які, звільняючи жінку від домогосподарчого шаблону, тим не менш відводили їй лише роль помічниці юнака та чоловіка в усіх сферах життя. Приблизно ті ж самі ідеї виказувала голова Нацистської жіночої ліги, а пізніше голова жіночого бюро в Німецькому трудовому фронті (1934) Гертруда Шольц-Клінк, визначаючи тим не менш материнство як головну функцію жінки.

В СРСР в довоєнні роки ставлення до жінок розвивалось в зовсім протилежному руслі. Після революції політика радянської держави в «жіночому» питанні, спрямована на залучення жінок до суспільного виробництва, сприяла швидкому розвитку емансипації з усіма її наслідками. В результаті участь жінок в найбільш тяжкій фізичній праці, традиційно «чоловічих» професіях визначалось як величезне досягнення соціалізму, прояв справжньої рівності та звільнення жінок від «домашнього рабства». Ідеї емансипації були найбільш популярні в молодіжному середовищі, а масові комсомольські призови, набори та мобілізації під гаслами «Дівчата – на трактор!», «Дівчата – в авіацію!», «Дівчата – на комсомольське будівництво!» тощо стали свого роду психологічною підготовкою до масової участі радянських жінок у війні, що наближалась [10].

Образ жінки в радянських плакатах використовували найчастіше такі художники-плакатисти, як В. Іванов та В. Корецький. Хоча більшість авторів пропагандистських плакатів в СРСР в 1941–1945 рр. – чоловіки, «жіночі» плакати – сфера, в якій виявились задіяними і такі художниці, як Єрьоміна, Бурова, Ватоліна. На плакатах цих авторок жінки виступають в головній ролі.

Радянський образ жінки є багатофункціональним, жіночі образи в пропагандистському плакаті виступають в надзвичайно різних іпостасях. Виділити одну функцію, яка переважала б серед усіх інших, які виконували жіночі плакатні образи, виявилось практично неможливо. Найчастіше зустрічаються два образи. Розглянемо спочатку образ матері. Плакатів, на яких жінка виступає передусім в ролі матері, 6 з 36; ці цифри свідчать, що цей образ не міг грати головної ролі у формуванні типового жіночого образу в період війни.

Так само на шести плакатах зустрічається образ колгоспниці, відповідальної за сільськогосподарчий сектор в час, коли чоловіки пішли на фронт. Головним завданням цієї жінки плакат проголошує «зумовити гарний врожай». Виключення становить лише один плакат, вартий особливої уваги. Титл цього плакату «Это тебе для разгрома врага от колхозницы Ольги Ромашко» [13], він присвячений цілій історії про те, як вищеназвана колгоспниця озброїла на свої збережені кошти військовий підрозділ, де служив її чоловік, такий прийом був типовим для радянської пропаганди. В цілому, жіноча праця в тилу в першу чергу асоціювалась з сільським господарством. Яскравим прикладом може слугувати плакат 1944 р., який не ввійшов до бази даних через другорядність та невеликий розмір єдиного жіночого образу, але є цінним джерелом для вивчення сприйняття основної ролі жіночої праці в тилу. Титл плакату – цитата Й. Сталіна «Самовіддана робота всіх радянських людей – робітників, селян, інтелігенції, так само як керівна діяльність наших державних та партійних органів проходила в минулому році під прапором – «Все для фронту!» [13]. Нижня частина плакату присвячена трьом основним видам тилової праці, і, якщо прапори робітників та інтелігенції несуть чоловіки, то центральний образ, що символізує сільське господарство, – жіночий. Це було цілком закономірно, адже плакати військового часу точно віддзеркалили реальну роль жіночої праці в сільському господарстві, де в 1941–1945 рр. 75% робітників були жіночої статі [6, с. 4].

Окрема категорія жіночих образів – це жертви окупантів-фашистів. Метою таких плакатів було збудити бажання помсти в радянських солдат. Картини, які малював плакат такого роду, були досить жорстокими: вбивства або каліцтва жінок та дітей. Титли також відповідають загальному сюжету: «Заступись, товарищ красноармеец!» [13], «Папа, убей немца» [14], «Сын мой, ты видишь долю мою! Громи фашистов в святом бою!» [13] та ін. Ці сюжети перекликаються з плакатами з образом матері, серед яких також зустрічаються апелювання до воїна-захисника з благаннями визволити та захистити від фашистського ворога.

Наступний жіночий образ радянських плакатів – жінка-тиловий працівник. Ідеї цієї наочної пропаганди збігаються з основною думкою плакатів, на яких зустрічаються образи жінки-колгоспниці, – замінити у виробництві чоловіків, що пішли воювати, надати фронту все необхідне

для перемоги. В 1944 р. з'являються плакати, які головним завданням жінки проголошують відбудову зруйнованих міст: «Мы отстояли Ленинград. Мы восстанем и его!» [15], «Отстроим на славу!» [14]. Цікаво, що якщо плакатів, де чоловік працює на промисловому виробництві в тилу задля допомоги фронту, зустрічається чимало, то відбудовувати звільнені міста на плакатах доводилось саме жінкам.

Окрім названих вище образів зустрічались також образи фронтової подружки або медсестри (в період з 1941–1945 рр. в червоній Армії служило 800 тис. жінок, а просилось на фронт набагато більше [10]), жінки, засланої в Німеччину, ув'язненої концтабору, партизанки, донору та ін. Саме жінка символізувала Батьківщину, Вітчизну та Європу, яку союзники визволяють від фашистського ярма (плакат «Європа будет свободной!» [13]). Зображення власної нації в жіночому обличчі є загально розповсюдженою тенденцією для військової пропаганди. Жіночі фігури втілюють страждання всього народу, благословляють чоловіків на участь у війні, на захист своєї країни та символізують горе та скорботу Вітчизни [9].

Серед німецьких жіночих образів не спостерігається такого різноманіття, як серед радянських: 47% зібраних образів – жінка-мати. Ця тенденція яскраво відобразила пануючу в Німеччині ідеологію щодо ролі жінки в суспільстві. Вертаючись до вищеописаної нацистської політики щодо жіночого питання, зазначимо, що формування особистості жінки визначалось А. Гітлером за принципом: «Мета жіночого виховання – бути майбутньою матір'ю» [3]. Хоча німецьких плакатів в базі даних майже вдвічі менше, ніж радянських, образ матері на останніх зустрічається в півтора рази рідше. Ця тенденція в німецькій пропаганді мала місце не тільки в плакатній пропаганді, а була загальною. Вона зародилась ще в 30-х рр. та була яскраво відображена в довоєнних плакатах, призначених для німецького населення. Не стала виключенням і пропаганда, призначена для українських територій: не тільки в плакатах, але й в листівках з'являлися заклики до материнських почуттів жіночої частини окупованого населення. Наприклад, в одній з німецьких листівок, призначеній жінкам Харківщини, слово «діти» зустрічається стільки ж разів, що й «народ» і, частіше, ніж «Батьківщина» [4, арк. 134]. Тоді як в листівці радянського підпілля тієї самої території адресованій жінкам, про роль матері згадується лише одного разу («Гитлеризм...несет...смерть вашим мужьям и сыновьям.» [4, арк. 5]). Зміст та завдання листівки – продемонструвати жакливі риси «гітлеризму», наслідки, які він має для жінок, та закликати до боротьби: «Покажите коричневым разбойникам, что вы с мужчинами равны, что вы умеете бороться так же, как они.» [4, арк. 5]. Нацистська пропаганда докорінно відрізнялась від радянської в цьому аспекті: листівки та плакати, розповсюджені на території України, співчували нелегкій жіночій долі за воєнного часу та підкреслювали фізичну жіночу слабкість та відмінність від чоловіків, водночас використовуючи аргумент сили духу та патріотизму.

Наступна характеристика жіночих плакатних образів, яка була проаналізована в ході дослідження, – це емоційне наповнення образу. Серед німецьких жіночих портретів було виділено 5 видів емоційного забарвлення: «горе», «надія», «радість», «жах» та «відсутність емоцій». Для радянських жінок на плакатах видів емоцій було вдвічі більше: окрім тих, які характерні для нацистських образів, зустрічаються також «гнів», «рішучість», «суворість», «ніжність» і т.д.

В ході дослідження було виявлено, що «радісні» емоції зустрічаються на німецьких плакатах найчастіше (38%), така ж сукупна частка негативних емоцій «горе» та «жах» (22% та 16% відповідно). Традиція зображати «радісні емоції» в візуальній пропаганді бере свій початок ще в 30-х рр. і стосується передусім жіночих та дитячих образів. Досліджуючи емоційне забарвлення жіночих плакатних образів, було зроблено висновок, що негативні емоції (страх, жак, горе тощо) з'являються на плакатах за необхідності вказати на образ ворога (візуальний або риторичний). Для візуальної пропаганди, де образ ворога відсутній, характерні лише позитивні емоції (щастя, радості, надії), які передають не наміри, а почуття.

Зовсім інша картина спостерігається стосовно жіночих образів в радянській плакатній пропаганді. На перший погляд здається, що чимала кількість жіночих образів в плакатах періоду Другої світової війни мають один і той самий вираз обличчя. Такому емоційному забарвленню образу була надана умовна назва «рішучість». В ході дослідження виявилось, що 14 з 36 жіночих плакатних образів можна охарактеризувати таким чином. Жодна з інших характеристик «емоційного» критерію не повторювалась так само часто (другий за частотою вид емоційного забарвлення – радість – зустрічався лише 6 раз). «Рішучий» вираз жінки на військовому плакаті відповідає головній якості радянського плакатного жіночого образу не тільки періоду Великої Вітчизняної війни, але й довоєнних та післявоєнних часів – мужності. Для жіночого образу характерна певна маскулінізація – невиразна одежа, гіперболізовано сильні руки, прості риси обличчя, широкі чоловічі плечі. Таким чином, плакатна пропаганда Радянського Союзу відображала офіційне ставлення до жінки та її ролі в суспільстві як до фізично та морально сильної особистості, ставлячи її на один щабель із чоловіками.

Наступна характеристика жіночих візуалів плакатної пропаганди – це місцезнаходження стосовно простору плакату. І німецькі, і радянські жіночі образи розташовані в більшості випадків в центрі плакату. Для певної кількості нацистських плакатів, розповсюджених та створених в Німеччині (на відміну від створених в Україні), характерно розташування в лівому полі плакату. Радянські військові плакати також розміщують жіночі образи праворуч дуже рідко (положення «центр» та «ліворуч» переважають). Деякі дослідження з семіотичних функцій плакату визначають образ, розташований ліворуч, як більш важливий в

плакатному сюжеті [1]. Таким чином, німецькі та радянські художники відводили жіночим образам в плакаті не допоміжну, а головну роль.

Що стосується композиції образів, то 2/3 фемінних візуалів на радянських плакатах зображені в динаміці. Німецькі образи динамічні в 74%. Враховуючи невелику кількість зібраних матеріалів німецької пропаганди, різниця у цифрах в даному випадку не є принциповою, а вирішальним фактором визначається загальна перевага динамічних образів з обох боків.

Типовий вектор для жіночого образу в радянській плакатній пропаганді – «направо» або «прямо». Обидва напрямки свідчать про устремління в майбутнє, шлях до мети конкретної або абстрактної (зібрати врожай, надати донорську кров, боротися проти фашизму, замінити чоловіка, що йде на фронт, відбудувати місто або, навіть, з упевненістю чекати на визволителя).

Кількість німецьких жіночих образів, направлених наліво, направо або прямо, приблизно однакова, тому судити про типовий логічний або темпоральний напрям на націонал-соціалістичному плакаті військового часу в рамках даного дослідження неможливо.

Фон «жіночих» плакатів не дуже різноманітний. І та, й інша сторони найчастіше уникали його взагалі. Та все ж серед німецьких плакатів зустрічається нацистська символіка в якості фону (свастика або руни СС), так само, як символічні елементи Радянського Союзу фігурують як фон плакатів СРСР. Повертаючись до образу радянської жінки як перш за все робітника сільського господарства, відзначаємо те, що фоном образу жінки-колгоспниці майже завжди виступають пшеничні поля. Жінка-жертва виступає на фоні зруйнувань, а відсутність фону спостерігається на плакатах, де жінка зображена в образі матер, або символічному образі Батьківщини, Європи.

Використовуючи плакати як джерело з вивчення пропаганди та ідеології, можна зробити висновок, що жіночі образи в плакатній пропаганді періоду війни стали відображенням офіційної політики тоталітарних держав ще в довоєнні роки. Зовнішня оболонка образів, повідомлення, емоції, які ніс плакат, могли змінюватись, з метою відповідати потребам війни (наприклад, емоції горя та жаху замінили частину «радісних» та «щасливих» плакатів), але суть не змінилась, і новий жіночий образ ні в Німеччині, ні в СРСР не виник. З німецького боку жінка асоціювалась в першу чергу з роллю матері, тоді як з радянського як рівна чоловіку по силі особистість. Були визначені основні ролі та функції, які виконував жіночий образ в радянській та нацистській візуальній пропаганді. Дослідження типових радянських жіночих образів було більш повним та достовірним, адже спиралось на достатню кількість джерел, які відповідали вимогам дослідження. Спроба дослідити образ жінки в нацистській плакатній пропаганді за тими ж методами не завжди давала позитивні результати через брак та

недостатню інформативність джерел. Але окремі аспекти жіночої образної пропаганди вдалося дослідити та порівняти.

Таким чином, було виявлено, що німецький образ жінки в період війни залишався жіночним, в той час як радянський тяжів до маскулінізації. Інший бік радянського жіночого образу – це його символізація. Історична традиція спонукала плакатну пропаганду звертатись до образу жінки в якості Батьківщини, Вітчизни, Рідної землі, тобто певного символу, завдання якого – надихати на самовіддану боротьбу. Німецький жіночий образ залишався реалістичним та максимально наближеним до дійсності.

Література

1. Басков О. Идеологическое оружие (поэтика и идеология агитплаката). [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.dere.com.ua/library/baskov/01shtm/>]. Доступ 26.11.2008.
2. Будко А. А. Женщина – воин, женщина – жертва / А. А. Будко, Г. А. Грибовская // Военно-ист. журн. – 2004. – № 3.
3. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер. – М., 1992.
4. ДАХО. – Ф. Р-3077. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. Ермаков А. М. Концепция равенности полов в нацистской Германии [Електронний документ. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/DN2006/Istoria/2_ermakov%20a.m..doc.htm]. Доступ 15.04.09.
6. Женщины в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Справочно-библиографические материалы. – Самара. – 2006.
7. Кондакова Н. И. Женщины в войне / Н. И. Кондакова // Жизнь национальностей. – 2000. – № 3-4.
8. Родс Энтони. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945 / Э. Родс. – М. – 2008.
9. Рябов О. В. Нация и гендер в визуальных репрезентациях военной пропаганды [Електронний документ. Режим доступу: http://www.ivanovo.ac.ru/alumni/olegria/warposters_page2.htm]. Доступ: 27.04.2009.
10. Сенявская Е. С. Женщины на войне. [Електронний документ. Режим доступу: <http://gpw.tellur.ru/page.html?r=front&s=women>] Доступ: 29.04.09.
11. Сенявская Е. Символы-образы и мифы войны / Е. Сенявская // История. – 1999. – № 31.
12. Симонов К. Разные дни войны. Дневник писателя / К. Симонов. – М., – 1975.
13. Харківський історичний музей. Фонд плакатів.
14. [Електронний документ. Режим доступу: <http://davno.ru/>]. Доступ 24.02.09.
15. [Електронний документ. Режим доступу: <http://posters.genstab.ru/>]. Доступ 24.02.09.
16. [Електронний документ. Режим доступу: http://images.webpark.ru/uploads52/080506/poster_12.jpg]. Доступ 23.04.2008.
17. [Електронний документ. Режим доступу: <http://mina.ru/posters/nazi2/>]. Доступ 23.04.2008.

18. [Електронний документ. Режим доступу: http://vintages.web2doc.com/pages/ukrainski_agitplakaty_vremen_okupasii_ch2]. Доступ 23.04.2008.
19. *German propaganda archive*. [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa>]. Доступ 12.03.2009.
20. *Women in Nazi Germany* [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/GERwomen.htm>]. Доступ 15.04.09.

© Шалигіна Д.

Образ Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах

Шишко Катерина

Шишко Катерина. Образ Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах. У статті розглянута думка розповсюджувачів радянських політичних анекдотів щодо представників влади на прикладі образу Л. І. Брежнєва. Особлива увага приділена спеціальним методам дослідження, а саме: контент-аналізу та семантичному аналізу. На їх основі була виявлена трансформація образу Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах протягом періоду «Застою» (1964–1984). *Ключеві слова:* радянські політичні анекдоти, образ Л. І. Брежнєва, думка розповсюджувачів, контент-аналіз, семантичний аналіз.

Shishko Catherine. The Image of L. I. Brezhnev in the Soviet Political Anecdotes. The spreader's of the soviet political anecdotes opinion of the representatives of the State power is considered in the article. The image of L. I. Brezhnev is cited as an example. The special methods of investigation such as the content-analysis and the semantic analysis are paid attention to. On their basis the transformation of Brezhnev's image during the period of "Stagnation" (1964–1984) is discovered. *Keywords:* Soviet political jokes, the image of L. I. Brezhnev, opinion distributors, content analysis, semantic analysis.

Специфіка Радянського Союзу як тоталітарної держави стала причиною достатнього розповсюдження в ній такого явища, як політичний анекдот [10, с. 352]. Політичний анекдот – це жанр міського фольклору, коротка гумористична розповідь з несподіваною кінцівкою, що якимось чином стосується сфери політики. Сьогодні в історичній науці спостерігається зацікавленість до залучення нових історичних джерел, таких, наприклад, як радянський політичний анекдот. Політичний анекдот є цінним історичним джерелом для дослідження історії повсякденності, урбаністики, історичної пам'яті народу, думки розповсюджувачів політичних анекдотів щодо історичних явищ, політичних діячів тощо. Використовуючи радянські політичні анекдоти як історичне джерело, ми маємо змогу отримати нове наукове знання. В цьому полягає актуальність даної роботи.

У вивчення історичної пам'яті народу та думки розповсюджувачів політичних анекдотів щодо представників влади входить дослідження образів правителів СРСР в радянських політичних анекдотах. Тож, метою даної роботи є дослідження формування образу правителя СРСР в радянських політичних анекдотах на прикладі образу Л. І. Брежнєва. Мета досягається виконанням наступних завдань: прослідкувати існування образу Л. І. Брежнєва в часовому просторі, прослідкувати його трансформацію за допомогою спеціальних методів дослідження, виявити ймовірні причини цієї трансформації.

Досі спроби використати політичний анекдот як історичне джерело були нечисленними. Те саме стосується й дослідження образів правителів СРСР в радянських політичних анекдотах [Див.: 1; 13; 15]. Тому наукова новизна даної роботи полягає в тому, що політичний анекдот був розглянутий як джерело з дослідження думки розповсюджувачів цього виду невідцензурної сатири щодо політичних лідерів СРСР на основі значного анекдотичного матеріалу та за допомогою спеціальних методів дослідження.

Основа джерельної бази дослідження складають мемуари [14; 18], збірки радянських політичних анекдотів, надрукованих за часів радянської влади за кордоном та на теренах СРСР зі згоди радянського керівництва [17], збірки, що вийшли з друку після 1991 р. [3; 11], матеріали усної історії [4-9] (в рамках цього дослідження було розпочато проект зі збору усних свідчень щодо розповсюдження політичного анекдоту в період «Застою»; було опитано 34 респонденти віком від 32 до 82 років, різних соціальних верств (проте переважно – інтелігенція)).

Для отримання нового наукового знання в цьому дослідженні був використаний певний масив політичних анекдотів. Тому в даній роботі політичний анекдот було віднесено до масових історичних джерел. З цієї причини доцільно використовувати спеціальні методи дослідження. Був використаний метод контент-аналізу [12]. Його було проведено на основі реляційної бази даних «радянські політичні анекдоти», до якої увійшло 1975 анекдотів, та технічно реалізовано за допомогою СУБД Ms Access.

Також був використаний метод семантичного аналізу шляхом побудови теоретико-графової моделі семантичної структури текстів політичних анекдотів (далі – графів), що складається з об'єктів, зв'язків між ними, дій об'єктів одне на одного (див. додаток 1) [16, с. 283]. Метод семантичного аналізу був застосований вперше для визначення ідейної наповненості політичних анекдотів. Графи наочно демонструють ідею тексту, дозволяють виокремити найпоширеніші семантичні структури анекдоту, що співпадають з домінуючою ідеєю в тому масиві політичних анекдотів, що нас цікавить. Граф дозволяє наочно відобразити, яким чином сприймається політичний анекдот слухачем. Можливе різноманіття варіантів графа одного й того ж анекдоту дозволяє стверджувати суб'єктивність сприйняття політичної сатири. Тим не менш частина графа політичного анекдоту, що співпадає з його головною ідеєю, майже завжди залишається незмінною (в наведеному прикладі (додаток 1) це – уявний трикутник, вершинами якого є наступні об'єкти: «Брежнев», «те, що з ним було» та «те, що з ним не було»). Це дозволяє стверджувати, що головна ідея політичного анекдоту майже завжди сприймалась однозначно. Це доводить, що анекдот, за умови його популярності, об'єднував навколо себе згодних з його головною ідеєю, а отже, образи правителів СРСР та стереотипи, що були пов'язані з ними, складались в колективній історичній пам'яті розповсюджувачів політичних анекдотів.

Виходячи з того, на скільки об'єктів діє персонаж, що нас цікавить (в наведеному прикладі (додаток 1) нас цікавить «Брежнев», що спрямовує дію (силу) на «те, що з ним було» та на «те, що з ним не було»), обчислюється коефіцієнт його сили дії в графі. Якщо силу дії всіх об'єктів одне на одного в графі взяти за одне ціле, то коефіцієнт сили дії об'єкта обчислюється за формулою: коефіцієнт сили дії об'єкта = кількість дій об'єкту, спрямованих на інші об'єкти / загальна кількість зв'язків в графі (в наведеному прикладі коефіцієнт сили дії об'єкта «Брежнев» дорівнює $2/6$, тобто $0,33$). Сила дії персонажу демонструє рівень авторитету генсека серед розповсюджувачів політичних анекдотів, трансформацію образу правителя СРСР впродовж періоду його існування в анекдотичній традиції.

Датування політичних анекдотів допомагає нам прослідкувати існування образу в часовому просторі, проте визначити точний час появи анекдоту дуже важко, інколи майже неможливо. Не дивлячись на це, політичні анекдоти можна датувати приблизно, якщо застосовувати наступну методику: прив'язка до якоїсь дати, події чи особи, що були згадані в анекдоті (запропоновано В. Кабановим [10, с. 356]); метод аналогій; використання фіксування політичного анекдоту в писемних джерелах із вказівкою на період, коли він був популярним; згадка періоду популярності політичного анекдоту респондентами.

В період «Застою» політичний анекдот досягає свого розквіту і доведеної форми. В цей період виникає найбільша кількість шедеврів

непідцензурної сатири, отже, ми маємо змогу дослідити образи правителів цього періоду на основі значного анекдотичного матеріалу.

Відкриває ряд образів генсеків періоду «Застою» образ Л. І. Брежнева. Це один з найяскравіших образів правителів СРСР [15]. Серед всіх радянських політичних анекдотів найбільшу кількість присвячено образу Л. І. Брежнева (27 % серед всіх). Це найпопулярніший образ серед персонафікованих. Така велика кількість пояснюється, перш за все, особистими якостями Л. І. Брежнева, відносно довгим періодом його правління та сприятливими умовами для розповсюдження політичних анекдотів в період «Застою» [4; 6; 7; 9].

Матеріали усної історії підтверджують, що образ Л. І. Брежнева, створений в політичних анекдотах, міцно відкарбувався в історичній пам'яті народу. 73 % респондентів відповіли, що Л. І. Брежнев був найпопулярнішим персонажем, а його образ дещо затьмарив образи Ю. В. Андропова та К. У. Черненко в періоди їх правління [5; 7], та згодом й образ М. С. Горбачова на початку періоду його правління [4; 5; 9]. Тривале існування образу Л. І. Брежнева (від 1964 р. до початку правління М. С. Горбачова) зручніше досліджувати по періодах, що відображають трансформацію образу. Цю трансформацію ми можемо прослідкувати, перш за все, за допомогою контент-аналізу та датуванню політичних анекдотів (наприклад, порівнявши, скільки анекдотів присвячено недовірі до влади у різні роки).

Таким чином ми можемо виділити перший період існування образу Л. І. Брежнева. Його умовними хронологічними рамками можна назвати 1964–1974 рр., що співпадають з хронологічними рамками першого періоду «Застою» (див. додаток 2). Початок формування образу Л. І. Брежнева, перш за все, пов'язаний зі зміною керівництва, тобто усунення з посади М. С. Хрущова. Л. І. Брежнев сприймається як переможець у внутрішньопартійній боротьбі, сильний політичний діяч, що зупинив нібито безглузде правління попереднього генсека, сила дії якого в політичних анекдотах невинно знижується (із 26 % до 17 %). Як показує семантичний аналіз, зниження авторитету попереднього генсека майже завжди неминуче призводило до підвищення авторитету наступного, хай навіть на короткий термін (див. додаток 2). Те саме стосується й Л. І. Брежнева. На початку його правління сила дії персонажу нового генсека іноді дорівнює 91 %. Проте присвячених йому політичних анекдотів в цей період виникає ще дуже мало, й образ М. С. Хрущова затьмарює образ Л. І. Брежнева в перші роки правління нового генсека. Можна зробити висновок, що розповсюджувачі політичних анекдотів цілком усвідомлюють зміну керівництва пізніше, ніж вона відбулась. Наприклад, відповідальність за продовольчу проблему на початку періоду правління Л. І. Брежнева перекладається на М. С. Хрущова.

Повноцінно образ Л. І. Брежнева починає, ймовірно, розвиватись в політичних анекдотах вже через декілька років його правління. Тоді вже починає відходити на другий план образ М. С. Хрущова й

відповідальність за існує положення речей віднині перекладається в свідомості розповсюджувачів політичних анекдотів на Л. І. Брежнєва. Образ генсека в цей період позбавлений колористичних рис й пов'язаний з недовірою до влади, яку Л. І. Брежнєв віднині уособлює, з продовольчою проблемою, з амбіціями нового правителя СРСР тощо. Немає жодних вказівок на зовнішні характеристики Л. І. Брежнєва. Розповсюджені політичних анекдотів поки що «придивляються» до нового правителя держави й ще не виокремлюють специфічних для нового генсека дій чи рис. З цієї причини в політичних анекдотах початку правління Л. І. Брежнєва розповсюдженням є явище «спадковості», тобто за умов зберігання семантичної структури анекдоту в ньому замінюється один персонаж на інший. Найчастіше спадковість прослідковується в політичних анекдотах цього періоду, присвячених ненависті до радянського керівництва, недовірі до нього, агресивній зовнішній політиці СРСР, створенню культу особи генсека. Прикладом останньої групи спадковості можуть стати наступні політичні анекдоти:

Хрущев привел внука в мавзолей, когда там еще лежал Сталин. Внук спросил: «И ты будешь тут лежать, рядом с ними?»

Сталин: «Я не позволю вам тут устраивать общежитие!» [11]

Та анекдот, популярний в період правління Л. І. Брежнєва:

Брежнев пришел в мавзолей с внуком. Внук спрашивает: «Дедушка, после смерти ты здесь будешь жить?» – «Конечно, здесь». Тут Ленин встает и говорит: «Что вам здесь, общежитие?!» [3, с. 78]

Спадковість в політичних анекдотах періоду правління Л. І. Брежнєва прослідковується й протягом подальшого правління генсека. Проте причиною її подальшої появи стало вже виважене порівняння діяльності правителів СРСР й знаходження в них дійсно спільних рис. Крім того, причиною спадковості стало те, що анекдоту з вдалою ідеєю продовжували життя простою заміною в ньому «застарілого» персонажа на більш актуального.

Згодом все більше розвивається образ Брежнєва, що також позбавлений колористичних рис та пов'язаний із закріпленням його на верхівці державного апарату в якості сильного державного діяча. В анекдотах цієї групи до генсека підлещуються чиновники та його найближче оточення, що протягом першого періоду не розділяється на окремі особи, а інколи виступає як єдина підлегла генсекові маса. Підлещування чиновників до генсека в політичних анекдотах подається в гротескній формі, причому представники держапарату принижуються добровільно перед Л. І. Брежнєвим, а сам правитель СРСР нібито нічого особливого для свого поклоніння не робить. Генсек лояльно приймає підлещування й сприймає їх як належне. Разом з тим, сила Л. І. Брежнєва в цій групі анекдотів не перевищує 50 %. Це свідчить про те, що в розумінні створювачів політичних анекдотів чиновники поклоняються генсекові не через його могутність, а через свою деградуєчу натуру, здатну на добровільне приниження заради кар'єри, чи через страх до

будь-якого правителя СРСР, що залишився, ймовірно, ще за часів Й. Сталіна. Паралельно з образом генсека-ідола в політичних анекдотах цього періоду формується образ чиновника, що підлещується до вищих за рангом та чинить свавілля по відношенню до нижчих за рангом чи до підлеглих йому. Таким чином, в свідомості створювачів політичних анекдотів державний апарат, що очолювався Л. І. Брежнєвим, став на шлях деградації.

На противагу підлещування чиновників до генсека в політичних анекдотах на нього частіше перекладається відповідальність за існуюче положення речей: за дефіцит товарів, підвищення цін та ін. Іноді навіть в адресу генсека в політичних анекдотах лунають лайливі прізвиська. Проте сила дії персонажу Л. І. Брежнєва зменшується доки не суттєво. Навпаки, генсек ще гідний ненависті та звинувачень в тому, що відбувається. Це свідчить про те, що Л. І. Брежнєв продовжує уособлювати державний апарат, про що говорить створення великої кількості анекдотів, де він головний персонаж. Отже, перший період його правління можна назвати доволі персоналізованим (за рівнем персоналізації період правління Л. І. Брежнєва посідає третє місце після періодів правління Й. В. Сталіна та М. С. Хрущова).

Розвивається тема недовіри до генсека та держапарату, що він очолює. Один з найхарактерніших анекдотів, присвячених цій проблематиці:

Брежнев дает интервью иностранным корреспондентам: «Правда ли, что в СССР повышены цены на мебель, ковры, меха, на многие пищевые продукты?»- «Правда, но благодаря мерам, предпринятым партией и правительством, это на нашем народе не отразилось». «А вы дустом пробовали?» [3, с. 136]

Типовим для цього періоду є образ Л. І. Брежнєва, пов'язаний з агресивною зовнішньою політикою СРСР. В політичних анекдотах, присвячених цій тематиці ім'я генсека фігурує вкрай рідко (частіше – або А. А. Гречко, або – радянські воїни, що сприймаються як інтервенти чи окупанти). Проте навіть в нечисленних анекдотах, де фігурує Л. І. Брежнєв, його сила дії як персонажа надзвичайно велика. Генсек зображується як першоджерело ідеї інтервенції до Чехословаччини, її ініціатор та могутній повелитель радянськими військами, через які він розширює територію соцтабору. В формуванні образу Л. І. Брежнєва в цьому випадку грає дуалізм відношення розповсюджувачів політичних анекдотів щодо зовнішньої політики: СРСР виглядає могутнім, а його правитель хоч і тиран по відношенню до країн соцтабору, проте це – свій тиран. Тому створювачі політичних анекдотів не наважуються висміювати яким-небудь чином генсека. Напроти, в політичних анекдотах, присвячених, цій проблематиці відсутні будь-які описи зовнішності чи недоліки Л. І. Брежнєва. Йому бажають смерті жителі країн соцтабору, генсек зображений як «поглинач» цих країн та їх лідерів, що стають підлеглими йому примусово чи добровільно. Наприклад:

Гусак и Кадар встретились в желудке Брежнева с Живковым: «Тебя тоже проглотили?» «Нет, я сам влез с другого конца». [2, с. 429].

Завершує перший період існування образу Л. І. Брежнева в радянських політичних анекдотах його зображення як політика, що має неабиякі амбіції щодо побудування власного культу особи, на кшталт культу особи В. І. Леніна. При чому вже під час першого періоду, коли образ Л. І. Брежнева позбавлений колористичних рис й має досить велику силу як персонаж, в свідомості створювачів радянських політичних анекдотів генсек прагне перш за все до схожості зовнішньої атрибуції культу особи В. І. Леніна, а не до його досягнень як державного діяча. Л. І. Брежнев мріє про мавзолей, причому в деяких варіантах анекдотів він готовий віддати за місце в ньому душу, використовує однакові з Леніним імена по батькові. Надання Брежневим-персонажем переваги схожості в зовнішній атрибуції культу особи В. І. Леніна свідчить про те, що створювачами політичних анекдотів Л. І. Брежнев сприймається негідним такої спадщини від вождя революції, адже вона нібито не заснована реальними діями генсека. Це прагнення Л. І. Брежнева до особистого культу врешті-решт гротескується й знаменує до переходу до другого періоду існування образу Л. І. Брежнева.

Другий період існування образу Л. І. Брежнева входить в наступні умовні хронологічні рамки: від 1974 р. до початку правління М. С. Горбачова. Ці два періоди є досить умовними, тому що політичні анекдоти, характерні для першого періоду, іноді з'являються ще на початку другого, і навпаки.

Другий період характеризується, перш за все, створенням колористичного образу Л. І. Брежнева та втратою ним сили як персонажа. Цей образ найчастіше пов'язаний з наступними проблематиками: створення культу особи Л. І. Брежнева та висміювання його тупості.

Як свідчать матеріали усної історії, другий період існування образу Л. І. Брежнева запам'ятовується респондентам краще (80 % опитаних згадали політичні анекдоти, де головний персонаж – Л. І. Брежнев, саме другого періоду). Це свідчить про те, що створювачі політичних анекдотів вже пильніше «придивляються» до Л. І. Брежнева й починають наділяти його образ яскравими, специфічними для нього штампованими рисами, що добре запам'ятовуються. Цей образ підкріплювався в житті погіршеним станом здоров'я генсека.

Подібні штамповані риси з'являються вже під час першого періоду існування образу Л. І. Брежнева. Поруч із появою штампованих рис, образ починає втрачати свою силу дії в графі (див. додаток 2). Така ситуація спостерігається вже в політичних анекдотах, присвячених замаху на генсека у 1969 р. Тут створюється образ і не колористичний, пов'язаний із жалкуванням щодо невдачі під час замаху, та образ, пов'язаний вже з висміюванням тупості генсека. Наприклад:

«Каким образом пуля Ильина попала в шофера?» – «Рикошетом от лба Брежнева». [11]

Подальша трансформація образу Л. І. Брежнева в політичних анекдотах відбувається наступним чином. Як ми вже побачили, з кінця 1970-х рр. починає розвиватись проблематика висміювання тупості Л. І. Брежнева. Їй присвячено велику кількість витворів цього виду міського фольклору. Реальний стан здоров'я генсека значно підживлює активність створення подібних анекдотів. В них генсек вже не в змозі навіть нормально прочитати за папером свою промову, вже не висуває власних ідей, а навіть живе за інструкцією. Ставиться під сумнів наявність будь-якої освіти Л. І. Брежнева (навіть початкової). Генсек в цих анекдотах нічого не тямить в мистецтві, літературі та взагалі у тому, що навколо нього відбувається. Висміювання тупості Л. І. Брежнева, що вже мало місце в перший період існування його образу, тепер досягає гіперболізованого виду: хворий Л. І. Брежнев віднині не тільки ні на що не здатен, він вже втрачає розумову здатність в політичних анекдотах. Наприклад:

«Что будет, если Брежнев треснут по голове?» – «Бам!» [11]

Підвидом анекдотів, присвячених тупості Л. І. Брежнева, є анекдоти, що висміюють дефекти мовлення генсека. Матеріали усної історії свідчать, що з середини 1970-х – початку 1980-х рр., розказуючи політичні анекдоти про Л. І. Брежнева, було модним парадувати особливості його мовлення, тобто: шамкання, плутання літер в словах тощо. Дехто з респондентів під час інтерв'ю так і робив [8]. Деякою мірою ця мода відобразилась й у письмовій фіксації. Більш того, особливості мовлення генсека було присвячено цілий блок політичних анекдотів. Наприклад:

Руководство мясокомбината в панике: по слухам, товарищ Брежнев в последнем выступлении подверг резкой критике качество продукции комбината. К счастью, тревога оказалась ложной. Как выяснилось, Леонид Ильич сказал вовсе не "сосиски сраные", а "социалистические страны". [11]

Паралельно розвивається тематика описування зовнішності Л. І. Брежнева та глузування з неї. Висміюється громіздка фігура, густі брови тощо.

Протягом другого періоду дуже часто в одному анекдоті висміювались відразу тупість генсека та його кумедна зовнішність. Найбільш комічного ефекту досягалось шляхом поєднання попередньої тематики з прагненням генсека створити власний культ особи. В розумінні створювачів політичних анекдотів комічний генсек, що плуває під час в слухах, тим більше не був гідний власного культу особи. Якщо під час першого періоду «Застою» в політичних анекдотах Л. І. Брежнев прагне хоча б до схожості в зовнішній атрибуції культу особи В. І. Леніна, то під час другого періоду Л. І. Брежнев вже намагається дещо замінити праці великого теоретика комунізму своїми друкованими працями, достовірність змісту яких створювачі політичних

анекдотів піддають серйозним сумнівам. Генсек також виявляє прагнення до звань та нагород, причому заслуги Л. І. Брежнєва, за які йому ці нагороди дісталися, також піддаються великому сумніву. Це має вираження в тому, що ці заслуги просто не називаються. Одним з вдалих прикладів поєднання в політичному анекдоті комічного генсека та його прагнення до культу своєї особи є наступний:

«Что такое бормотуха "пять звездочек"?» – «Брежнев» [3, с. 196; 11].

Висміювання протягом другого періоду існування образу Л. І. Брежнєва не стільки існуючої ситуації, скільки особливостей зовнішності генсека, недоліків його мовлення й тому подібного свідчить про те, що авторитет генсека падає, адже він у свідомості створювачів політичних анекдотів вже «дозволяє» висміювати себе. Розповсюджувачі політичних анекдотів знаходять для себе нову «панацею» проти сьогоденної ситуації, що не влаштовує, проте вже не жахає, так і проти самого генсека, вже не страшного. Ця «панацея» полягала у приниженні генсека через політичні анекдоти, де на різний манер висміюється той, хто очолює держапарат.

Врешті-решт колористичний образ Л. І. Брежнєва викристалізується й його риси зводяться до стандартного набору: розкішні брови, дефекти мовлення, повні груди нагород, маразм. Тиражування подібного штампованого образу та неймовірна його популярність свідчить про те, що Л. І. Брежнев на посту генсека вже набрид в свідомості створювачів та розповсюджувачів політичних анекдотів. Застійні явища, що мали місце в реальному житті, починають проникати й до анекдотичного образу Л. І. Брежнєва.

Отже, протягом всього існування образу Л. І. Брежнєва відбувається його трансформація з сильного політичного діяча до слабого кумедного генсека. Більш детальний семантичний аналіз, що був вперше застосований авторкою для аналізу радянських політичних анекдотів, підтверджує цю кардинальну зміну образу Л. І. Брежнєва протягом періоду «Застою» (див. додаток 2). Середній коефіцієнт сили дії Л. І. Брежнєва як персонажа радянських політичних анекдотів – приблизно 0,26, що є досить низькою (наприклад, середня сила дії Сталіна-персонажа – приблизно 0,41, Андропова – 0,38, Горбачова – 0,27). Середня сила дії образу Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах в першій половині періоду «Застою» – приблизно 0,3, а в другій половині – приблизно 0,22. Можна зробити висновок, що в сприйнятті розповсюджувачів радянських політичних анекдотів Л. І. Брежнев має досить невелику силу та авторитет, які він втрачає протягом свого правління.

Найбільш популярним видом теоретико-графових моделей семантичної структури анекдотів, де відображений образ Л. І. Брежнєва, є модель, яку умовно можна назвати «трикутником». Цей вид моделі завжди є головним в семантичній структурі тексту. В анекдотах цієї групи Л. І. Брежнев підмінює одне поняття іншим, плутає два поняття,

або два головних персонажа по-різному відносяться до генсека, причому ці два персонажи або поняття є рівнозначними, або різко протиставленими. Це свідчить про те, що найбільше політичних анекдотів, де створюється образ Л. І. Брежнєва, за ідейною наповненістю присвячено недовірі до нього.

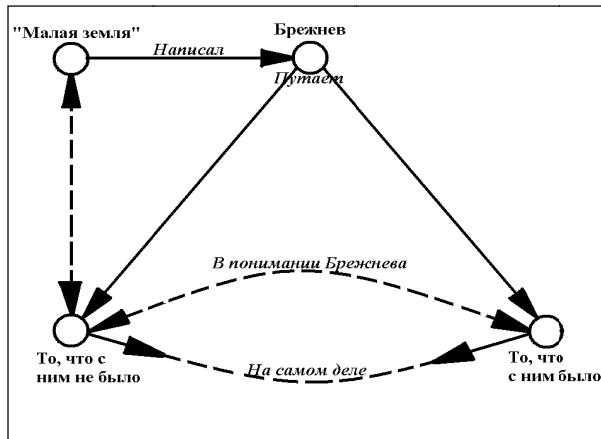
Таким чином, вивчення радянських політичних анекдотів як історичного джерела завдяки спеціальним методам дослідження допомагає простежити трансформацію образу Л. І. Брежнєва, що відбулась протягом періоду «Застою»: від персонажу, що позбавлений колористичних рис та пов'язаний з образом сильного державного діяча, до колористичного образу кумедного генсека, що вже втрачає силу впродовж свого правління.

Література

1. *Архипова А., Мельниченко М.* От «Кобочки» до Путина [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.polit.ru/analytics/2008/02/15/aneddot.html>]. – Доступ: 28.08.2008.
2. *Борев Ю.* XX век в преданиях и анекдотах: в 6 кн. – Кн. 3, 4 / Ю. Борев. – Харьков, Ростов н/Д., 1996.
3. *История СССР* в анекдотах / Авт. и сост. М. Дубовский. – Минск, 1991.
4. *Интерв'ю* з Духопельниковим Володимиром Михайловичем // Особистий архів автора. – Ан. 018.
5. *Интерв'ю* з Журавльовим Денисом Володимировичем // Особистий архів автора. – Ан. 009.
6. *Интерв'ю* з Кобзар Оленою Іванівною // Особистий архів автора. – Ан. 002.
7. *Интерв'ю* з Литовчинком Сергієм Дмитровичем // Особистий архів автора. – Ан. 011.
8. *Интерв'ю* з Майстренком Володиславом Сергійовичем // Особистий архів автора. – Ан. 004.
9. *Интерв'ю* з Щербіною Валерієм Петровичем // Особистий архів автора. – Ан. 013.
10. *Кабанов В.* Источниковедение советского общества. Курс лекций / В. Кабанов. – М., 1997.
11. *Киевская городская библиотека* / Сост. М. Мошков. [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.lib.misto.Kiev.ua/htm>]. – Доступ: 28.08.2008.
12. *Манекин Р.* Контент-анализ как метод исторического исследования / Р. Манекин. – Донецк, 1991.
13. *Мельченко М.* Анекдоты про Ленина. [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.polit.ru/analytics/2007/04/22/aneddoty.html>]. – Доступ: 28.08.1008.
14. *Мельниченко М.* Советские анекдоты из коллекции Н. В. Соколовой (1926 год) / М. Мельниченко // Живая старина. – 2007. – № 4.
15. *Моржковський О.* Анекдоти про Брежнєва в Україні. [Електронний документ. Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2006/12/15/149039.htm>]. – Доступ: 21.02.2009.
16. *Москин Н.* Теоретико-графовые модели структуры фольклорных песен и методы их анализа / Н. Москин // Квантитативная история. – М., 2008. – С. 280-300.
17. *Шитц И.* Дневник «Великого перелома» / И. Шитц. – Paris, 1991.

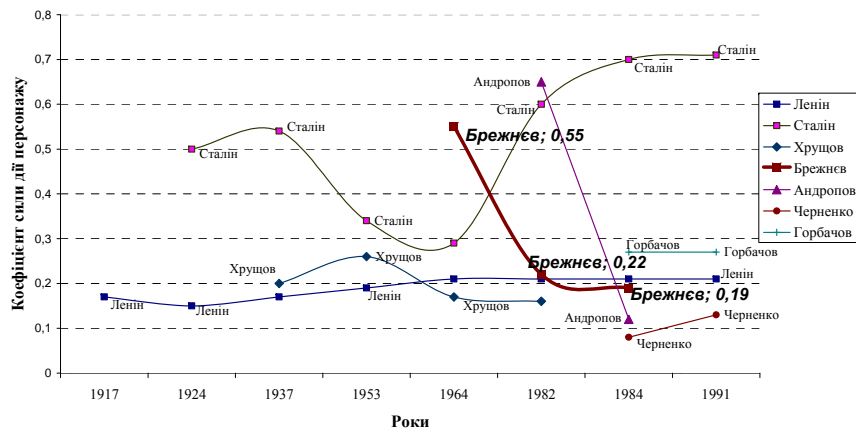
Додатки

Додаток 1. Теоретико-графова модель семантичної структури (граф) анекдоту: «Эпиграф к мемуарной книге Л. Брежнева "Малая земля": "Всё, что было не со мной, помню!"» [11]

Додаток Додаток 2

Средняя сила дії анекдотичних образів правителів СРСР протягом існування Радянського Союзу

© Шишко К.

Історія міжнародних відносин

Рационалистическая интерпретация теории естественного права в трактате Гуго Гроция «О праве войны и мира»

Волков Сергей

*Волков Сергій. Раціоналістична інтерпретація теорії природничого права у трактаті Гуго Гроція «Про право війни та миру». У статті висвітлюється ідеологічна основа переконань засновника науки міжнародного права Гуго Гроція, який також є фундатором наукового напрямку теорії природничого права. Автор аналізує найбільш характерні раціоналістичні риси вчення Гуго Гроція, а також вплив, яке воно мало на подальший розвиток політичної та правової думки. Вивчається осмислення Гроцієм найбільш значущих ідей доби, таких як договірна теорія походження держави, право підданих на опір владі, пріоритет юридичного мислення над теологічним. **Ключові слова:** ранній новий час, теорія природничого права, Гуго Гроцій.*

*Volkov Sergey. Rational interpretation of theory of natural law in Hugo Grotius' catechism of "De Jure Belli ac Pacis". The article highlights Hugo Grotius', the founder of international law science, ideological basis of views, who is also the founder of scientific area of theory of natural law. The author analyzes the most characterizing rational features of Hugo Grotius' studies, and also its influence on subsequent development of political and legal thought. Grotius' comprehension of the most important ideas of epochs is being studied, such as the agreed theory of state's origin, the law of subjects towards resistance to authority, the priority of juristic thought over theological one. **Keywords:** Early Modern Times, the theory of natural law, Hugh Hrotsy.*

На рубеже XX–XXI вв. в политической и научной среде происходит очередной всплеск интереса к естественно-правовой концепции регулирования международных отношений. Это объясняется необходимостью возвращения к универсальным ценностям естественного права, оказавшимся наиболее продуктивными при разрешении вооруженных конфликтов, приобретающих всемирный характер. Справедливость, являющаяся основой данного учения, выше военной силы. Она предписывает уважать

права не только своего, но и других государств. Основатель рационалистического направления теории естественного права и науки международного права, великий голландский ученый Гуго Гроций (1583–1645 гг.) во многом опередил свое время, построив свою теорию на началах чистого разума. Он заложил фундамент гуманистических норм разрешения вооруженных конфликтов. Основным побуждением Гроция при написании знаменитого трактата «О праве войны и мира» (1625 г.) было стремление доказать, что с началом войны прекращают свое действие лишь внутригосударственные законы, но сохраняют силу вечные нормы естественного права.

Представляется важным проанализировать рационалистическую трактовку теории естественного права, представленную Гуго Гроцием в трактате «О праве войны и мира». Для этого следует изучить общие принципы естественного права, которыми руководствовался голландский ученый, исследовать основания перехода от теологического к юридическому мышлению в его учении, выявить специфику его позиции по отношению к возникновению института государства и к праву подданных сопротивляться верховной государственной власти.

Феодалное законодательство эпохи раннего нового времени отличалось крайней противоречивостью, а также эклектичностью и нестабильностью юридической базы, поэтому Гроций при разработке своего учения обратился к универсальному, хотя и не бесспорному источнику права – естественному разуму. Его проявления он находил в однородных законах различных государств и сходных рассуждениях (доктринах) прославленных юристов, правителей, теологов и литераторов, а право народов (т.е. международное право) представлялось ему промежуточным звеном между естественным и внутригосударственным правом.

Школа естественного права и договорная теория происхождения государства, безусловно, является важнейшим фактором социально-политической жизни в эпоху Нового времени. Несмотря на бытование понятия «естественное право» в философии как Древнего мира, так и Средних веков (Аристотель, Цицерон, Лао-Цзы, Фома Аквинский и др.), именно с начала XVII в., а конкретнее – с работ Гуго Гроция, оно принимает рационалистическую трактовку, оказывает существенное воздействие на формирование идеологии XVII–XVIII вв. и государственных принципов республиканского строя.

Теория естественного права не была однородной. При сохранении единых исходных установок ее течения зачастую расходились и даже противоречили друг другу в решении многих практических вопросов (например, о носителе суверенитета, о наиболее соответствующей природе форме правления и др.). Общее убеждение в предшествовании государству некоего «естественного состояния» порождало различные версии относительно того, что же оно собой представляло: «войну всех против всех» (Томас Гоббс); «золотой век» человечества (Жан-Жак

Руссо); неограниченную личную свободу людей (Джон Локк); либо это – просто философский постулат, фикция, удобная отправная точка для теоретических построений (Поль Гольбах).

Гуго Гроций, его продолжатель Самуэль Пуфендорф и ученик последнего Христиан Томазий составляют, по выражению Е. В. Верховодова, «самую продвинутую концепцию в сфере юридической теории XVII в. – теории «чистого естественного права», которая в конце XVII – первой половине XVIII вв. господствовала в юридической среде Европы [3, с. 52]. Ее суть заключалась в признании «природы» (а не абстрактной божественной воли) высшей инстанцией в делах правосудия как внутри государства, так и на международной арене. Среди непосредственных предшественников Гуго Гроция П. Н. Галанза выделяет Шаррона (попытка создать систему морали без помощи богословия); Суареса (декларация неизменности естественного закона, познание которого возможно даже без божественного откровения); Коннана (дуализм естественного и позитивного права); Лагуса (стадиальность развития естественного права); Ольдендорта (цицероновское понимание естественного права) и Винклера (первичность естественного права по сравнению с божественным) [4, с. 4-5].

Чтобы ввести проблему права народов в плоскость научного исследования, Гроций стремится отделить правила «вытекающие из самой природы» (естественное право) от тех, которые возникли «путем установления» (позитивное право). Составными частями позитивного права, по его мнению, являются: божественное право, право народов, внутригосударственное право. Весь указанный юридический комплекс отличается изменчивостью во времени и пространстве, а следовательно, лишен какой-либо научной системы. Лишь неизменное естественное право, ставшее фундаментом всех остальных законов, тождественно само себе и придает целостность всей научной юридической системе [5, с. 52]. «Право естественное есть предписание здравого разума, коим то или иное действие, в зависимости от его соотношения или противоречия самой разумной природе, признается либо морально позорным, либо морально необходимым» [5, с. 45].

«Общие правила» (источник права в собственном смысле) «естественным разумом» формулируются, с точки зрения Гроция, следующим образом: воздержание от чужого имущества; возвращение полученной чужой вещи и возмещение полученной из нее выгоды; обязанность соблюдения обещаний; возмещение ущерба, причиненного по нашей вине; воздаяние людям заслуженного наказания [5, с. 46].

В противоположность средневековой идеологии, изображающей естественное право как одно из проявлений вечного закона, отраженного божественной волей в душе человека, Гуго Гроций разработал «светскую по своему существу правовую теорию, хотя в подтверждение многих положений и ссылается на священное писание» [6, с. 13; 13, р. 198].

По его мнению, положение естественного права «в известной мере сохраняет силу даже в том случае, если допустить – чего, однако, нельзя сделать, не совершив тягчайшего преступления, – что бога нет, или он не печется о делах человеческих» [5, с. 46-47].

Католическая церковь не была обманута следующей за данной формулировкой тирадой о доказательствах истинности существования Бога. Уже сам факт упомянутого допущения, равно как и вытеснение голландским ученым папской власти из системы межгосударственных отношений, ибо основой их объявлялся договор правителей без легитимирующего воздействия «наместника Святого Петра», послужил причиной того, что уже в 1627 г., через 2 года после первой публикации, трактат Гуго Гроция попал в список запрещенных папской курией книг. Хотя автор говорит о соответствии естественного права божественной воле и одобрении его Богом, исключение Бога из непосредственного участия в создании краеугольного камня политико-правовой системы существенно подрывало религиозные устои существующего феодального режима и давало импульс к научному исследованию проблемы формирования и оптимального функционирования государственной и международной системы.

Некоторые современные западные исследователи придерживаются мнения о полном соответствии идей Гроция христианским догматам. Например, с точки зрения У. Сотировича, он «не представлял себе правовой системы без участия Бога, особенно, с учетом человеческих устремлений к добродетели в подобной системе» [14, р. 10]. Шведский теоретик права Э. Аннерс считает, что рациональное естественное право, как и средневековое христианское и схоластическое естественное право, основано на идеологическом наследии античности. Когда божественное откровение перестало приниматься в качестве источника права, вернулись к делению на *jus positivum* и *jus naturale humanorum*, «что, однако, не следует воспринимать как секуляризацию» [1, с. 218]. Современный российский юрист А. А. Павлов уточняет, что в раннем трактате «Комментарии о праве добычи» (1604-1605 гг.) Гроций воспринимал естественное право как непосредственное творение Бога, а «на втором этапе», в трактате «О праве войны и мира» – как освоенный человеческим разумом сложившийся правопорядок, установленный Богом [9, с. 7-9].

Думается, что доказывать приверженность Гроция христианству излишне: его теологические изыскания, составляющие более половины его творческого наследия, говорят сами за себя, и в то же время, он достаточно ясно формулирует мнение о приоритете естественного права по сравнению с любым видом позитивного, в том числе с божественным. Нет оснований полагать, что данное положение выполняло лишь подчиненную функцию формы доказывания. Скорее Гроций сознательно отделял теологическую проблематику от юридической, которой и был посвящен трактат «О праве войны и мира».

Своими юридическими задачами голландский ученый видит доказательство положений естественного права, которые «никто не мог бы опровергнуть без насилия над самим собой», ясных и очевидных по своей сути (почти на уровне органов чувств), а также систематизацию свидетельств философов, историков, поэтов, ораторов, «не принимая все на веру, но выделяя общее мнение», являющееся источником права народов. Различия между ними заключаются в качестве предмета: естественные нормы выводятся очевидным умозаключением, а право народов – фиксированием свободной воли людей [5, с. 54-55, 323]. В основе истинных норм права народов лежит, как правило, естественное право, ибо обычаи народов различны настолько, что людям трудно договориться об установлении чего-то иного, кроме напрямую вытекающего из природы человека.

Гуго Гроций предлагает использовать рационально-логический (дедуктивный) и эмпирический (индуктивный) методы исследования. Двойную пользу в данном исследовании приносит история: она обеспечивает автора примерами (политика государств на пике их могущества) и суждениями (сходство мнений лучших умов человечества). Это дополнительный способ доказательства силы естественного права (косвенно!) и единственный способ выявить нормы права народов. Огромный массив источников, упоминаемых и цитируемых Гроцием в тексте трактата, с точки зрения его методологии, придает основательность и универсальность его концепции. Тем не менее, он был оригинальным мыслителем, а не компилятором, делал самостоятельные выводы и видел противоречия учений своего времени. По образному выражению А. И. Казарина, «Гроций заставил огромное количество древних и средневековых писателей доказывать правильность своих политических взглядов и предлагаемой им политической программы» [7, с. 60], поэтому с ним вынуждены были считаться даже ярые оппоненты.

Теория естественного права органически связана с концепцией договорного происхождения государства. Гуго Гроций в данном аспекте выступает как первопроходец и оригинальный глубокий мыслитель. Затрагивая проблему внутригосударственного права, он объясняет возникновение государства, которое определяет как «совершенный союз свободных людей, заключенный ради соблюдения права и общей пользы» [5, с. 74]. Приведенная формулировка близка по смыслу к концепциям Аристотеля (государство как высшая форма общения свободных людей) и Цицерона (государство как правовое общение и защита общей пользы). Объединение в государство произошло для совместного сопротивления слабым насилию со стороны сильных путем добровольного волеизъявления и безотносительно к божественному промыслу. Вслед за Ж. Боденом автор весьма широко трактует полномочия правителей в русле определения суверенитета, ибо

конкретизация «государственных целей» остается их прерогативой, что дает возможность оправдать практически все.

Договорная теория происхождения государства, по мнению Б. Рассела, была единственно возможной альтернативой божественной концепции происхождения власти, «следовательно, учение о том, что правительство было учреждено на договорных началах, фактически было популярно среди всех противников священного права королей. Намеки на эту теорию имеются у Фомы Аквинского, но начало ее серьезного развития нужно искать у Гроция» [10, с. 583]. Выступление против теологического воззрения на происхождение государства стало ощутимым ударом по политическим и идеологическим позициям церкви и характеризовало разрыв голландского ученого со средневековыми представлениями об общественных явлениях [2, с. 85].

Государственный механизм приводится в движение верховной властью, «действия которой не подчинены иной власти и не могут быть отменены чужой властью по ее усмотрению. Общим носителем верховной власти... является государство, носитель же власти в собственном смысле есть или одно лицо или же несколько, сообразно законам и нравам того или иного народа» [5, с. 127-128]. Неподконтрольность высшей власти иной внутренней и внешней силе, а также невозможность изменить решения правителя иначе, как им самим или его преемником, позволяют констатировать выделение Гроцием суверенитета в качестве отличительного признака государства вообще.

В предисловии к своей первой крупной опубликованной работе, посвященной международному праву, трактату «Свободное море» (1609 г.), Гроций, обращаясь к «государям и свободным народам христианского мира», выступает против «бессмысленного мнения» тех, кто полагает, что «правители не должны руководствоваться правом, что они действуют по своей воле, руководствуясь только соображениями пользы. Бог, создатель природы и человека, установил законы, написанные не на меди и не на таблицах, а в чувствах и в сердцах людей, и этим законам подчинены все от мала до велика. Этих законов не могут не знать люди, не могут не знать народы. Ими поддерживается общество всего рода человеческого, его согласие и спокойствие» [12, р. 6-7].

Описание в трактате «О праве войны и мира» конкретных носителей суверенитета государства выявляет лояльное отношение голландского ученого как к монархии, так и к аристократии. Это можно объяснить актуальностью для эпохи раннего нового времени абсолютизма как выразителя «национальных интересов» европейских народов и принадлежностью самого автора к среде купеческой олигархии республики Соединенных провинций. То, что Гроций также отстаивает возможность существования абсолютной монархии, не означает, однако, что именно эту систему правления он считает наилучшей. Он специально подчеркивает, что лишь юридически обосновывает ее право на существование, но при этом прямо утверждает, что форма правления

может быть любая [5, с. 135 и др.]. По словам И. Ю. Козлихина, имеется в виду, что «носителем суверенитета в общем смысле слова становится государство как таковое, а сам суверенитет превращается в свойство государства независимо от смены правителей и даже форм правления» [8, с. 267].

Специальное внимание Гроций уделяет вопросу о праве подданных сопротивляться верховной власти или уполномоченным ею органам. Он считает, что собственные права и свободы подданных в данном отношении прекращаются после заключения соглашения об установлении государственной власти. После этого сопротивление властям автор считает преступным, противопоставляя ему позитивный пример непротвения, отступления от которого возможны лишь в случае крайней необходимости (только если монарх занимается тотальным уничтожением подданных) и при условии, что вооруженное сопротивление не причинит «величайшего потрясения государству» и не приведет к гибели многих неповинных.

«Свободный народ» имеет право на войну против государя в семи случаях, из которых только один (четвертый) касается сопротивления полноправному абсолютному правителю. В нем без труда угадывается ситуация Нидерландской революции, когда возникла необходимость установить правосубъектность восставших в рамках права народов. Для доказательства Гроций приравнивает к отречению от престола «замышление царем гибели всего народа»: «ибо воля повелевать и воля, направленная на гибель государства, несовместимы... дело в том, что тот, кто объявляет себя врагом всего народа, тем самым отрекается от престола» [5, с. 172].

Актуальность регулирования с помощью естественного права международных отношений XVII в. Гуго Гроций видит в устранении неоправданной жестокости военных действий. Гуманное отношение к врагу – залог введения в цивилизованные рамки такого заведомо жестокого социально-политического феномена, каковым является война. Вместе с тем естественному праву соответствует межгосударственное содействие преследованию преступников. Каждое государство имеет определенные права по предоставлению убежища беглецам, но если это преступление против безопасности других государств, то препятствовать осуществлению наказания не следует. Нужно выдать пострадавшей стороне преступника или предоставить право на его поимку [5, с. 508].

В период военных действий Гуго Гроций считает справедливым брать имущество подданных государя в обеспечение его долгов, ибо они распространяются на всех граждан и могут быть взысканы ими в порядке регресса, но нельзя грабить в наказание за его преступления, которые составляют лишь его собственную вину. «Следовательно, могут быть приобретены в виде наказания не вообще имущества, принадлежащие подданым неприятеля, но только лишь имущества, принадлежащие тем из них, которые сами виновны в совершении преступлений; к их числу

относятся также и должностные лица, оставляющие безнаказанными преступления» [5, с. 726].

Историческое место голландского ученого в развитии естественно-правовой мысли образно отражается в капитальном исследовании западной философии Дж. Реале и Д. Антисери. «При последних вспышках XVI века и в первые десятилетия XVII века – формируется и укрепляет позиции теория естественного права в работах итальянца Альберико Джентили... и особенно голландца Гуго Гроция... Гуманистическая закваска Гроция еще дает о себе знать, но он уже на пути, ведущем к современному рационализму, хотя проходит его не до конца... Гроций поддерживает естественную религию, общую для всех времен и потому лежащую в основе всех положительных религий» [11, с. 321-322].

Подводя итоги, следует отметить, что Гуго Гроций в своих теоретических построениях опирался на учение о естественном праве, переосмысленное им в духе рационализма. Естественное право, существующее изначально и неподвластное даже божественной воле, формирует, по его мнению, фундамент международного права, ибо предписания здравого разума одинаково понятны и доступны всем. По мере развития общества накапливаются волеустановленные нормы, отраженные в деятельности правителей и военачальников, произведениях правоведов, теологов, философов. Так складывается правовая база, призванная регулировать международные отношения.

Литература

1. *Аннерс Э.* История европейского права / Э. Аннерс. – М., 1999.
2. *Буткевич В. Г.* Политико-правовые взгляды Гуго Гроция / В. Г. Буткевич // Советское государство и право. – 1984. – № 9.
3. *Верховодов Е. В.* Секуляризация общественной мысли Западной Европы XVII в. / Е. В. Верховодов // Политическая жизнь Западной Европы: античность, средние века, новое время. – Арзамас, 2002.
4. *Галанза П. Н.* Концепция естественного права в учении Гуго Гроция / П. Н. Галанза // Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1946. – № 1.
5. *Гроций Г.* О праве войны и мира / Г. Гроций. – М., 1957.
6. *Желудков А.* Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира» / А. Желудков // Гроций, Г. О праве войны и мира. – М., 1957.
7. *Казарин А. И.* Гуго Гроций как политический мыслитель / А. И. Казарин // Вестник истории мировой культуры. – 1958. – № 6.
8. *Козлихин И. Ю.* Гуго Гроций / И. Ю. Козлихин // Правоведение. – 1999. – № 4.
9. *Павлов А. А.* Правовая концепция Гуго Гроция. – Автореферат дис... к. ю. н. – СПб., 2002.
10. *Рассел Б.* История западной философии в ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней / Б. Рассел. – Новосибирск, 1997.
11. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб, 1997. – Т. 2.

12. *Grotius H.* The Freedom of the Seas or the right which belongs to the Dutch to take part in the East Indian Trade. – New York, 1916.
13. *Edwards Ch. S.* Hugo Grotius: The Miracle of Holland. – Chicago, Illinois, 1981.
14. *Sotirovich W. V.* Grotius universe: Divine law and a quest for harmony. – New York, 1978.

© Волков С.

Новітні підходи у дослідженні «етнічних конфліктів»

Гайдай Дар'я

Гайдай Дар'я. Новітні підходи у дослідженні т.зв. «етнічних конфліктів». У статті проведено аналіз новітніх підходів та концепцій дослідження причин виникнення конфліктів між групами, які визначають себе, в першу чергу, на основі етнічних критеріїв. Оскільки існує багато факторів, які впливають на появу міжетнічної напруги, більшість дослідників відмовилась від єдиного пояснення такого складного і багатогранного феномену. Авторка дійшла висновку, що сучасні дослідження з даної проблеми відзначаються пошуком нових комплексних пояснень, які б поєднували досягнення різних суспільних наук. **Ключові слова:** етнічність, етнічний конфлікт, концепції, держава, етнічна меншина.

Gaidai Dar'ya. Modern approaches in studies of «ethnic conflict». In article the author analyze modern approaches and conceptions in studies of causes of conflicts between groups who identify themselves on ethnic criteria. The author find that scholars have introduced theories that draw insights from all three traditional schools of thought. Such research addresses empirical puzzles that are difficult to explain using one approach alone. Collaboration between scientists from different sphere of social sciences has resulted in increasingly useful theories of ethnic conflict. **Keywords:** ethnicity, ethnic conflict, the concept of the state, ethnic minorities.

Особливий інтерес до дослідження природи етнічного конфлікту виник на поч. 1990-х рр., після розпаду СФРЮ і СРСР у розгортання серії кривавих міжетнічних конфліктів на даних територіях. Регіональні міжетнічні конфлікти стали розглядатись як нова загроза миру і стабільності у світі. Наприкінці 1990-х років більшість конфліктів перейшла в «мирну фазу» – етнічні меншини з різних причин вважали за краще вирішувати свої проблеми політичними, а не військовими методами. Проте досвід 1990-х років та збереження у світі т.зв. «гарячих точок» свідчить, що «етнічні конфлікти» були не просто наслідками посткомуністичної трансформації. Тільки комплексне досліджень причин їх виникнення та особливостей дозволить розробити механізм врегулювання подібних конфліктів.

У даній статті буде здійснена спроба охарактеризувати новітні наукові досягнення у вивченні «етнічних конфліктів». У межах цієї мети передбачається виконати такі завдання: проаналізувати головні підходи до вивчення «етнічних конфліктів», розглянути пояснення причин їх виникнення, визначити провідні тенденції у дослідженні даної проблеми.

У 1990-х роках відбулись важливі зміни у підходах до вивчення подібних конфліктів. Дослідження проводяться не стільки на основі вибору певної конфліктологічної концепції, скільки на основі вибору тієї чи іншої концепції етнічності, що є вирішальним у всіх подальших наукових побудовах. Чітко простежується вплив боротьби етнологічних напрямів. Більше того, нерідко фахівці навіть поєднують концепції етнічності й етнічного конфлікту. Типовою в цьому сенсі є точка зору Д. Лейка і Д. Ротшильда: „Існують три загальні підходи до вивчення етнічності й етнічних конфліктів” [16, р. 5–6] (примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм). Варто зауважити, що хоча ця класифікація є найбільш поширеною, вона не єдина. Різні автори пропонують різні концепції і класифікації, виходячи з власних дослідницьких завдань.

Етноконфліктологічні концепції можна об'єднати в дві основні групи: загальні етноконфліктологічні концепції, що прагнуть виявити суть феномена як такого, і часткові (особливі), які пропонують аналіз одного з аспектів конфлікту, наприклад, політичного.

Головний акцент в обговоренні проблеми етнічності в 1990-і роки зводився до пошуку відповіді на питання: чи є етнічність джерелом конфлікту, чи породжує етнічність як така конфлікт, чи вона лише залучається, використовується або навіть конструюється для інших форм боротьби і досягнення інших цілей? З огляду на це деякі науковці ставлять під сумнів коректність вживання поняття «етнічний конфлікт» [7, р. 1155-1166]. Пропонується вживати замість поняття «етнічний» конфлікт «міжетнічний», щоб уникнути плутанини при аналізі, чи є етнічний компонент визначальним у виникненні подібного конфлікту, чи ні. Термін «міжетнічний конфлікт» більш нейтральний, а термін «етнічний» уже містить вказівку на природу конфлікту [5, р. 754].

Примордіалістський підхід базується на концепції існування спорідненості між членами етнічної групи (Дональд Горовіц). У рамках примордіалістського підходу етнічні конфлікти трактуються як невід’ємна частина історичного процесу, як явище, сутнісно властиве людському суспільству. Тобто етнічність у межах цього підходу є потенційним джерелом конфлікту. Варіанти і відтінки цих поглядів вельми різноманітні, тому їх об’єднання в єдину групу має сенс як антитеза постмодерністським концепціям етнічних конфліктів. Постмодерністські концепції заперечують етнічний характер конфлікту, який прийнято називати етнічним. Етнічні конфлікти розглядаються як інтелектуальний конструкт, або як механізм для досягнення позаетнічних цілей.

До постмодерністського дослідження етнічного конфлікту належать теорії, в рамках яких рушійними мотивами участі людей в етнічних конфліктах визнаються дві основні цілі – влада і матеріальні ресурси, що найчастіше є тотожними цінностями. Еліта мобілізує „неелітні” маси для боротьби за ці інтереси. Зручним інструментом такої мобілізації, на думку прихильників цих поглядів, є етнічність (інструменталістська теорія). Тому діяльність політичних лідерів у кризовий період 1980-х – 1990-х років, коли для того, щоб отримати або зберегти владу, вони звертались до націоналістичних аргументів, стає головним предметом дослідження.

Згідно з конструктивістською теорією, в основі конфліктів, які прийнято називати етнічними, можуть бути реальні, хоча й не обов’язково етнічні за своєю природою, проблеми. Конструктивісти підкреслюють соціально конструйовану природу етнічних груп, базуючись на концепті «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона [1]. Отже, і конфлікт є сконструйований.

Останні дослідження з цієї проблеми, які базуються на основі емпіричного матеріалу, поєднують всі три названі підходи, для того щоб найповніше розкрити всі аспекти конкретного етнічного конфлікту. Крім того, використовуючи лише один з підходів, неможливо пояснити, чому одні етнічні суперечності переросли у збройне протистояння, а інші – ні.

Прикладом застосування даного комплексного підходу є робота британського дослідника Деяна Йовіча «Дезінтеграція Югославії». Він виділяє сім головних видів аргументів, які використовуються для пояснення спалаху міжетнічного насильства під час розпаду Югославії, це:

- 1) економічний аргумент;
- 2) вплив міжнародної політики;
- 3) аргумент «падіння імперії»;
- 4) роль особистості;
- 5) існування «давньої етнічної ненависті»;
- 6) аргумент націоналізму;
- 7) культурний аргумент [11, р. 101].

Дослідник стверджує, що неможливо аналізувати даний процес з точки зору лише одного аргументу. По суті, ці аргументи відображають окремі теорії для пояснення причин виникнення етнічних конфліктів як

таких. Перші чотири можна зарахувати до постмодерністського підходу, інші – до примордіалістського. Варто зауважити, що Йовіч відкидає аргумент про існування «давньої етнічної ненависті» як ненауковий, що відображає зміни у дослідженнях етнічних груп.

До 1990-х років було прийнято вважати етнічні групи нерациональними акторами або в кращому випадку напівраціональними [9, р. 25]: Це означало заперечення існування загальних пояснень етнічного насильства. Проявом такого підходу є аргумент «давньої етнічної ненависті» на Балканах, що спричинило сплеск етнічного насильства під час розпаду Югославії. Це пояснення надзвичайно популярне в позанаукових колах (в медіа, серед політиків, письменників). Але такий підхід означає повне ігнорування зовнішніх та внутрішніх передумов спалаху конфлікту. Сучасні науковці, які працюють у цій сфері, схильні розглядати етнічні групи як раціональних акторів, а випадки їх нерациональних дій (невиправдані прояви жорстокості) мають бути окремо пояснені із залученням інших підходів (наприклад, психологія поведінки індивіда під час конфлікту). Як результат, можливість виведення загального пояснення етнічного насильства зростає.

Зупинимось тепер детальніше на окремих дослідженнях міжетнічних конфліктів.

Дональд Горовіц у своїй праці «Етнічні групи в конфлікті» приділяє головну увагу важливості ступеня відносного економічного й культурного розвитку різних етнічних спільнот і категорій, а також і регіонів, у яких вони розміщені. Рухи етнічного сепаратизму, доводить він, найшвидше і найчастіше виникають серед відсталих етнічних груп у відсталих регіонах [10, р. 236]. Економічний інтерес, поєднаний з груповою стурбованістю за майбутнє етносу, пояснює виникнення етнічного сепаратизму, але в більшості випадків групова стурбованість (іраціональне) переважає оцінювані економічні здобутки (раціональне) [10, р. 238].

На думку Ентоні Сміта, схема відокремлення, запропонована Горовіцем, має правити лише за вказівку. Адже є дуже багато мінливих чинників: суворість етнічної дискримінації, представництво на державній службі, ступінь міграції в регіони тощо – то ж не можна робити висновків про поширення і час виникнення сепаратизму з огляду лише на відносний розвиток груп і регіонів [2, с. 145].

Там, де порушується рівновага (між державою та етнічною меншиною), де невдоволені етнічні групи стають досить відчужені, щоб удатись до терору і бунту, їхній етнічний націоналізм може стати рушієм нової національної ідентичності, відбувається політична мобілізація. Подібний рух допомагає створити з демотичної етнічної групи протонацію. Отже, Ентоні Сміт на перше місце серед причин виникнення конфліктів ставить характер державної політики, яка є каталізатором етнічної мобілізації [2, с. 149]. Обоє дослідників (з певними застереженнями) можна зарахувати до прихильників

(нео)примордіалістського підходу, що поєднує аргумент етнічності із зовнішніми та внутрішніми об'єктивними чинниками.

У 1993 році було опублікована праця Теда Гарра, присвячена проблемі етнічних конфліктів, – «Етнічні конфлікти в міжнародній політиці» [8]. Автор дійшов висновку, що «вибух етнополітичних конфліктів після закінчення «холодної війни» є продовженням тенденції, яка розпочалась у 1960-их роках (деколонізація). Це прояв тривалої напруги між державою, яка прагне консолідувати і поширити свою владу, та етнічними групами, які захищають свою колективну ідентичність та інтереси» [8, р. 13]. За даними Теда Роберта Гарра, існує декілька універсальних ознак, за якими можна передбачити початок етнічною меншиною збройної боротьби за незалежність. Це вимога більшої автономії, існування в минулому власної держави, висока організованість етнічної групи, наявність розвинутої інфраструктури, сприятлива демографічна ситуація, досвід боротьби за незалежність у минулому.

Парадоксально, але чим менше та чи інша етнічна група страждала від репресій і дискримінації з боку центрального уряду, тим вища вірогідність, що вона наважиться на збройну боротьбу. В переважній більшості випадків вимоги незалежності висувались лише після зміни форми правління на демократичну. Під час періоду трансформацій врегулювання міжетнічних конфліктів надзвичайно проблематичне. Політична еліта нових демократій не має досвіду залагодження «демократичним» шляхом тих протиріч, які вийшли на поверхню завдяки свободі слова.

Моніка Тофт [16] є одним із яскравих представників «територіальної теорії» виникнення етнічних конфліктів. Дослідниця зосереджує увагу на тому, що держава і народи абсолютно по-різному (раціонально і ірраціонально) ставляться до своєї території. Для етносів територія часто є «святою» частиною їх національної ідентичності. Держави, у свою чергу, прагнуть до встановлення юридичного, економічного і військового контролю за територіями. У ряді випадків ці інтереси конкурують один з одним, і розгортається конфлікт. Моніка Тофт дійшла таких висновків:

По-перше, територія відіграє життєво важливу роль у внутрішніх і міждержавних справах. Вона заперечує думку дослідників, які вважають, що з глобалізацією та інтернаціоналізацією значення території зменшується. Інакше б етнічні групи не демонстрували такого запалу у прагненні контролювати свою вітчизну («бути господарем у власному домі»). У сучасних соціологічних та політологічних дослідженнях етнічних конфліктів зв'язку між ідентичністю та контролем над своєю «уявною» територією часто не приділяється належної уваги. Але ігнорування даного чинника унеможливило розуміння динаміки конфлікту, який, по суті, є боротьбою за контроль над територією.

По-друге, професор Тофт дійшла висновку, що хоча еліти виконують важливу роль у збудженні етнічних конфліктів, у дослідженнях виникнення етнічних конфліктів потрібно враховувати загальний стан

суспільства, на яке спрямований вплив еліт. Маси не є сліпими послідовниками [16, р. 47]. Це закид у бік інструменталістського підходу, що, зосереджуючи увагу на мобілізації мас елітами за допомогою націоналістичної риторики, ігнорує зворотній вплив мас на політику еліт. Тофт стверджує, що лише через аналіз того, як законність і влада взаємодіють в окремій державі, можна визначити, чому одні етнічні конфлікти переходять у збройне протистояння, а інші – ні.

Іншим напрямком у дослідженні зв'язку між етнічними групами та територією є книга Девіда Лейка і Дональда Ротшильда [12, р. 41-75]. Автори обґрунтовують тезу, що міжетнічні війни частіше виникають в географічно ізольованих регіонах, де впродовж довгого часу компактно проживає певна національна група, що має досвід воєн за незалежність або за владу у «великій» державі. Даний підхід виділяє швидше не причини, а передумови, що сприяють виникненню етнічного конфлікту. Коли члени етнічної групи відчувають страх за своє майбутнє, вони готуються до конфлікту. Автори виділяють ряд чинників, які сприяють розвитку таких побоювань: зниження культурної безпеки, минулий досвід конфлікту, занепад держави. На останньому чиннику Лейк і Ротшальд особливо наголошують. Крім того, нездатність держави бути посередником у врегулюванні міжетнічних протиріч сприяє її занепаду.

Міжетнічний конфлікт надзвичайно складний феномен, який потребує комплексного та різностороннього аналізу із залученням досягнень з різних сфер науки. Кожен конфлікт – це окремий випадок зі своєю історією та особливостями, проте можна виділити ряд загальних факторів, які активізують сепаратистський рух серед певної етнічної групи. Майкл Браун спробував виділити «природні», соціальні та політичні чинники, відповідальні за початок конфлікту, серед них: слабкість держави, проблеми із забезпеченням внутрішньої безпеки, наявність дискримінаційних політичних інститутів, особливості етнічної географії даної країни (компактність проживання окремих етнічних груп), культурна та економічна дискримінація [13, р. 26-40]. До цього переліку варто додати панування конфліктної політичної культури. Адже вибір методів для вирішення суперечностей (як економічних, так і політичних) диктує наявна політична культура та режим. Висновки Брауна співпадають з висновками Джеймса Фірона і Девіда Лейтина, які вважають, що наявність політичної та економічної дискримінації є визначальним фактором, а не етнічні та релігійні відмінності [6, р. 31]. Наголос на демократизації як шляху подолання міжетнічної напруги відзначає всі західні дослідження, що базуються на постмодерністському підході.

В окрему групу варто виділити фактори, що не є безпосередніми причинами спалаху «етнічних конфліктів», але їх вплив значно підвищує вірогідність початку збройної фази конфлікту. Серйозний внутрішній конфлікт або війна в сусідній державі, може призвести до ескалації насильства. Натомість сусідство з демократичними державами зменшує ризик початку подібного кровопролиття [14, р. 259-282]. Ще одним

важливим фактором для визначення вірогідності конфлікту є життєвий рівень етнічної меншини та наявність багатої і впливової діаспори [4, р. 5].

Окремо від інших стоїть концепція Семюела Хантінгтона, яка привернула увагу істориків та політологів у всьому світі, адже поставила локальні протиріччя на якісно новий рівень. У книзі “Зіткнення цивілізацій” Хантінгтон [3] стверджує, що настала нова цивілізаційна криза; в основі конфліктів лежить культурна несумісність народів. Етнічні конфлікти є проявом культурних розривів, що утворюються між різними суспільствами. Так, розрив між єврохристиянською та азіатсько-мусульманською цивілізаціями, на думку дослідника, пояснює виникнення міжетнічних протиріч у Боснії та Герцеговині. Проте у цій чіткій схемі є багато слабких місць. І хоча окремі події, які суперечать концепції Семюела Хантінгтона, можна вважати винятками, їх причини та наслідки потрібно окремо аналізувати.

У боснійському конфлікті (1992–1995 рр.) брали участь 3 етнічні групи: православні серби, католики хорвати та боснійські мусульмани. Згідно з теорією зіткнення цивілізацій, протистояння мало б існувати між всіма трьома групами, що і мало місце на початкових стадіях. Але вже у 1994 році був укладений політичний і військовий союз між хорватами та боснійськими мусульманами. Отже, при використанні даної теорії, слід враховувати зовнішні та внутрішні обставини, динаміку конфлікту та стратегії учасників. Адже етнічний конфлікт – це не тільки несвідомі вияви міжетнічної ненависті, але й політичний процес, спрямований на досягнення певних цілей. Висновки Семюела Хантінгтона носять глобальний та надто загальний характер, а тому можуть бути використані лише частково при розгляді конкретного випадку етнічного конфлікту.

Погляди учених, що займаються проблемою виникнення етнічних конфліктів, можна розділити на три основні групи. Частина дослідників віддає перевагу матеріальним (боротьба за ресурси, територію, контроль над економікою) та політичним (дискримінаційна політика, проблема безпеки) причинам. Інші дотримуються думки, що етнічні конфлікти виникають у результаті дій еліт, з тих або інших причин зацікавлених в ескалації конфлікту. Дехто взагалі заперечує можливість подібного узагальнення і стверджує, що кожен конфлікт унікальний і, відповідно, має унікальні передумови.

Погоджуючись з думкою останніх, варто підкреслити, що хоча причини виникнення етнічних конфліктів у кожному випадку різні, все ж таки ці конфлікти пов'язані. Зокрема, якщо звернути увагу на той факт, що ескалація напруженості у взаєминах різних етнічних груп у різних куточках світу прослідковується протягом одного часового проміжку (т.зв. хвиля етнічних конфліктів). Окремо слід виділити дослідників, які продовжують примордіалістський напрям, суттєво оновивши даний підхід. Крім етнічності, аналізується також вплив інших чинників в ескалації конфлікту.

Існує багато різних чинників, які впливають на появу міжетнічної напруги, а тому більшість дослідників відмовилась від єдиного пояснення і аналізує феномен в комплексі, враховуючи політичний, економічний, соціальний та культурний вимір конфлікту.

Література

1. *Андерсен Б.* Уявлені спільноти / Б. Андерсен. – Київ, 2001.
2. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – Київ, 1994.
3. *Хантінгтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон. – Москва, 2003.
4. *Collier P., Hoeffler A.* Beyond Greed and Grievance: Feasibility and Civil War – University of Cambridge, 2008. [On-line resource. Access mode: <http://users.ox.ac.uk/~econpco/research/pdfs/BeyondGreedandGrievance.pdf>]. Access – May 10, 2009.
5. *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict.* – New York, 2000. – Vol. 1.
6. *Fearon J., Laitin D.* Ethnicity, Insurgency, and Civil War. – Stanford University, 2002. On-line resource. Access mode: <http://www.yale.edu/irspeakers/Fearon.pdf>]. Access – May 10, 2009.
7. *Gilley B.* Against the concept of ethnic conflict // *Third World Quarterly.* – 2004. – Vol. 24. – No. 6.
8. *Gurr T.* Ethnic conflict in world politics. – Boulder, 1994.
9. *Gurr T.* Why men rebel. – Princeton University Press, 1970.
10. *Horowitz D.* Ethnic groups in conflict. – University of California Press, 2000.
11. *Jovic D.* The Disintegration of Yugoslavia A Critical Review of Explanatory Approaches // *European Journal of Social Theory.* – 2001. – Vol. 4. – No. 1 [On-line resource. Access mode: <http://club.fom.ru/books/jovic.pdf>]. Access – May 10, 2009.
12. *Lake D., Rothchild D.* Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict // *International Security.* – 1996. – Vol. 21. – No. 2.
13. *Nationalism and Ethnic Conflict / Ed. by Brown M.* – Cambridge, 2001.
14. *Sambanis, N.* Do Ethnic and Non-Ethnic Civil Wars Have the Same Causes? // *Journal of Conflict Resolution.* – 2001. – Vol. 45. – No. 3 [On-line resource. Access mode: <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/licep/3/sambanis/EthnicWarPaper.pdf>]. Access – May 10, 2009.
15. *The International Spread of Ethnic Conflict / Ed. by D. A. Lake, D. Rothchild.* – Princeton, New York, 1998.
16. *Toft M.* The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory. – New York, 2003.

© Гайдай Д.

Св. Николай Японский и русско-японская война 1904–1905 гг.: опыт примирения сквозь призму веры

Мазурика Юлія

Мазурика Юлія. Св. Миколай Японський та російсько-японська війна 1904–1905 рр.: досвід примирення крізь призму віри. У статті розглядається положення Японської Православної Церкви в період русько-японської війни 1904–1905 рр. Основна увага приділяється особі Св. Миколая Японського, який зумів в умовах війни Японії та Росії виробити таку етичну позицію, щоб не порушити борг патріотизму по відношенню до своєї батьківщини і одночасно не ставити під удар православних японців. Підкреслюється, що завдяки унікальному рішенню проблеми «батьківщини та віри» Св. Миколаєм, православні приходи в Японії не піддавалися переслідуванням, а сам Святитель здобув глибоку пошану з боку як російської, так і японської громадськості. **Ключові слова:** російсько-японська війна 1904–1905 рр., Св. Миколай Японський, Японська Православна Церква.

Mazuryka Julia. St. Nicholas of Japan and the Russian-Japanese war 1904–1905: the experience of reconciliation in the light of faith. The position of Japanese Orthodox Church during the Russian-Japanese war of 1904–1905 is examined in the article. The attention is centered on the personality of St. Nicholas of Japan, who managed, under conditions of war between Japan and Russia, to establish a moral position not to violate the debt of patriotism in relation to his motherland and simultaneously not put under the blow the Orthodox Japanese. It is stressed that due to the unique solving of the problem of «motherland and faith» by St. Nicholas in the examined period, Orthodox parishes in Japan were not exposed to persecution, and St. Nicholas won deep respect of both Russian and Japanese public. **Key words:** Russian-Japanese war 1904–1905, St. Nicholas of Japan, Japanese Orthodox Church.

История Православия в Японии является лучшим образцом миссионерской практики Русской Православной Церкви, а также единственным до настоящего времени примером успешного массового распространения Православия за пределами сферы культурного влияния Восточной христианской церкви. Такая

особенность и уникальность истории Миссии во многом стала возможной благодаря личности ее основателя и многолетнего руководителя Святителя Николая (Касаткина) (1836–1912), который смог найти ключ к передаче православного вероучения народу дальневосточной культурной традиции. Его миссионерская деятельность настолько многогранна, что оценить ее представляется делом очень сложным. Известный историк-востоковед Д. Позднеев в своих «Воспоминаниях» о Святителе Николае отмечал, как трудно ему «говорить о том, кто является величайшей фигурой в миссионерской истории Японии; об апостоле, оставившем после себя до 200 церковных общин и свыше 30 тыс. христиан; о переводчике богослужебных книг, передавшем Японии почти всю Библию, почти все богослужебные книги и богословскую литературу; о педагоге, основавшем несколько школ, из которых вышли сотни японцев, проникнутых православным духом; об ученом, овладевшим японским языком». Перечисление заслуг Святителя Николая можно продолжать до бесконечности. Не случайно иностранные миссионеры, трудившиеся на Японских островах одновременно с ним, называли его «Миссионер-гигант», а Кафедральный Собор Воскресения в Токио, построенный Святителем, до сих пор известен в народе как «Николай-До», т. е. «Дом Николая».

Руководствуясь принципами раннего византийского миссионерства, а также согласно православной традиции и всему лучшему, что было в практике православной миссии, главная и единственная цель Святителя Николая заключалась в учреждении национальной Церкви, которая вобрала бы в себя черты характера и образ жизни японского народа. Подготовка клира из местного населения, введение в богослужение родного для японцев языка и ответственное самоуправление новой Церкви свидетельствуют о стремлении сделать так, чтобы она вошла в самую сердцевину народной жизни, стала ее неотъемлемой частью.

Важным периодом в истории Японской Православной Церкви, который способствовал сплочению православных японцев, показал верность православной вере, а также наглядно продемонстрировал опыт примирения двух народов сквозь призму православной веры, был период русско-японской войны 1904–1905 гг. Православных японцев постоянно упрекали в «измене родине», исповедании «русской веры», «русского христианства». Главным же испытанием для японских православных верующих в годы войны было непонимание со стороны соотечественников. Последователи «секты Николая» (или еще хуже: «николаевских негодяев»), как их называли – столкнулись со многими трудностями и, несмотря на указы правительства, воспрепятствующие гонения на православных христиан, они по-прежнему подвергались яростным оскорблениям, а нередко и нападениям. На саму Миссию смотрели как на «гнездо шпионов», «злостное место, откуда сыпятся проклятия на голову Японии и где молятся о ее поражении». Однако, невзирая на клевету в шпионаже со стороны японцев, равно как и на

обвинения в забвении родины и бесполезности деятельности со стороны соотечественников, Св. Николай не бросил паству в столь опасное время, когда легко могли возникнуть отпадения от Православия и даже уничтожение самой Миссии. Он остался в Японии, оказывая моральную поддержку японским православным, наглядно доказав при этом, что его проповедническая деятельность не имеет никакого отношения к русской политике. Все свои силы в этот период Св. Николай направил сначала на переводческую деятельность, а с появлением в Японии первых русских военнопленных – на заботу о них.

Уникальным по своему характеру источником для исследования данной проблематики становятся дневники Св. Николая (Касаткина) периода русско-японской войны [2, 6, 7]. Они проливают свет на то, что думал и чувствовал оставшийся во «вражеской» Японии и на протяжении всего военного периода не покидавший пределов Миссии в Токио Св. Николай и как он решил для себя проблему «родины» и «веры». Материалы же русской церковной периодики военных лет помогают реконструировать деятельность Православной Миссии в Японии, а точнее самих православных японцев, которые с благословения Св. Николая и при его руководстве занялись организацией помощи русским военнопленным [3-5, 8-17].

Тайные гонения на православных начались еще за несколько лет до войны, когда общественное мнение стало задумываться над тем, что война неизбежна. Как отмечает японский исследователь истории православия в Японии Наганава Мицуо, в декабре 1903 г., перед самым началом войны была публично осуществлена первая из таких акций. Разразился скандал, получивший название «инцидент *Ротан*» (*Ро* – аббревиатура слова «Россия», *тан* – «шпион»). Суть дела состояла в том, что мелкий правительственный чиновник, нуждаясь в деньгах, направил письма Св. Николаю, в которых предлагал выдать ему «важную государственную тайну». Церковь, естественно, проигнорировала это предложение, восприняв как шутку безумца, однако полиция узнала о письмах, и было начато расследование. Расследование же не выявило ничего подозрительного, и дело закончилось, однако очень многие японцы приняли случившееся всерьез. За этим скандалом последовали другие подобные ему, и каждый раз православных японцев во главе со Св. Николаем подозревали в том, что они являются тайными агентами.

С началом войны преследования верующих ужесточились. Особенно тяжелым оказалось положение Владыки Николая. Война началась 6 февраля 1904 г., в день, когда Япония разорвала дипломатические отношения с Россией и фактически начала военные действия. Российское посольство в Токио прекратило свою работу, а всем русским было предписано покинуть Японию. Это предписание касалось и главы Российской Православной Миссии в Японии, Св. Николая, перед которым встал тяжелейший вопрос выбора: уехать, как представители российского посольства, или остаться без надежной связи с родиной и в

ожидании самого худшего. «Как поступить? – писал он в дневнике 5 февраля. – Себялюбие тянет в Россию, – больше 23 лет там не был, и отдохнуть от однообразного долгого труда хочется, но польза церковная велит остаться здесь» [7]. «Церковная польза», ответственность за судьбу паствы и определили его решение. Если правительство Японии с самого начала благосклонно отнеслось к этой просьбе Св. Николая, предприняв к тому же еще накануне войны ряд охранительных мер по отношению к Российской Православной Миссии от действий националистически настроенных фанатиков [2, с. 172], то главной проблемой оставалось получение разрешения со стороны русского правительства, обеспечение юридического статуса епископа Николая. Но уже 9 февраля французский посланник дал согласие стать своеобразным гарантом его неприкосновенности на период войны и о. Николаю было разрешено остаться в Японии [7].

Миссию поставили под военную охрану, в особо напряженные дни на ее территории дежурило до роты солдат. Специальный циркуляр министра внутренних дел Японии запрещал «смешивать религию с политикой» и предписывал «не причинять никаких беспокойств православным христианам, имеющим отношение к России» [14, с. 1355], т. к. ненависть к Православной Церкви и ее последователям не согласуется с поведением цивилизованной нации и набрасывает тень на честь страны [16, с. 782].

Однако, несмотря на защиту и покровительство японского правительства, известия о гонениях на православных христиан одно за другим стали поступать со всех концов Японии. Националистические настроения, доведенные войной до крайности, приводили к тому, что православных японцев в народе называли предателями, исповедниками «русской веры», «русского христианства», а на саму Миссию смотрели как на «гнездо шпионов», «злостное место, откуда сыплются проклятия на голову Японии и где молятся о ее поражении» [16, с. 777]. «На «русских шпионах» положительно помешались все эти японцы! – возмущенно отмечает в своем дневнике Св. Николай. – Всех христиан записали в шпионы и вот так с ними обращаются по местам! Просто несносно, наконец» [7].

То есть нельзя не согласиться с тем, что положение столь молодой и еще не окрепшей Японской Православной Церкви было весьма затруднительным в эти годы. Как замечает известный дореволюционный исследователь-востоковед Д. Позднеев, и православные японцы, и архиепископ Николай оказались в том положении, которое в доктрине нравственной философии называется *collisio officiorum*, т. е. столкновение двух видов нравственных обязанностей [16, с. 787]. Для православных японцев это были долг к родине, совершенно естественное чувство патриотизма, и долг религиозный, чувство дружелюбного отношения к России, от которой они получили свою веру. Положение Св. Николая было еще более тяжелым, т. к. необходимо было

дать духовное руководство по этому вопросу православной пастве, а также решить его для себя.

«Нужно найти такую точку зрения, ставши на которую можно восстановить равновесие духа и спокойно делать свое дело», – записывает Святитель в дневнике. И действительно находит ее: «Я здесь не служитель России, а служитель Христа.<...>А служителю Христа подобает быть всегда радостным, бодрым, спокойным, потому что дело Христа – не как дело России – прямо, честно, крепко, истинно» [2, с. 174]. «Радостным», «бодрым» и «спокойным» Св. Николай не стал, убеждаясь в том, что «патриотизм такое же естественное чувство человека, как сознание своего я» [2, с. 177]. Он был русским, что создавало между ним и японцами невидимую стену. «Не с кем поделиться мыслями, не с кем разделить горе; один среди японцев, а их вождения и интересы – диаметрально противоположные», – поверял дневнику Святитель [6, с. 50].

Потребовался незаурядный такт, чтобы в таких условиях, условиях войны Японии и России, выработать правильную нравственную позицию – не нарушить долга патриотизма по отношению к своей родине и одновременно не ставить под удар православных японцев, число которых к тому времени достигло 28 тыс.

В советской историографии распространенным был тезис о том, что «в соответствии с позицией японского правительства о. Николай молился за победу японских войск». Но это утверждение является грубейшей ошибкой, высказанной безосновательно и вне всякой связи с реальным положением дел. Все происходило с точностью наоборот. Приняв на себя ответственность за состояние такой большой общины, Св. Николай принимает решение не участвовать в богослужениях Японской Церкви. 7 февраля 1904 г., во второй день войны, он известил об этом православных: «Сегодня я по обычаю служу в Соборе, но отныне и впредь уже не буду принимать участия в общественных богослужениях вашей Церкви... доселе я молился за процветание и мир японской империи. Ныне же, раз война объявлена между Японией и моей родиной, я, как русский подданный, не могу молиться за победу Японии над моим собственным Отечеством. Я также имею обязательства к своей родине, и именно поэтому буду счастлив видеть, что вы исполняете долг в отношении к своей стране» [16, с. 786].

В «Окружном письме к японским православным христианам для успокоения Церкви, встревоженной объявлением войны» от 11 февраля 1904 г. Св. Николай объяснял христианам, какова должна быть их духовная и гражданская позиция. «Молите Бога, чтоб Он даровал победу вашему императорскому войску, благодарите Бога за дарованные победы, жертвуйте на военные нужды, – писал он. – Кому придется идти в сражение, не щадя своей жизни, сражайтесь, не из ненависти к врагу, а из любви к вашим соотечественникам, помня слова Спасителя: «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих» (Иоан. 15,

13). Словом, делайте все, что требует от Вас любовь к Отечеству. Любовь к Отечеству есть святое чувство» [16, с. 787]. Однако просил не забывать, что «кроме земного Отечества есть еще Отечество небесное», к которому принадлежат люди «без различия народностей, потому что все люди одинаково дети Отца Небесного и братья между собою».

Все свои силы в рассматриваемый период Св. Николай направил сначала на переводческую деятельность, а с появлением в Японии первых русских военнопленных – на заботу о них. Что касается Японской Православной Церкви, то война не принесла с собой перемены в ее деятельности, что является, на наш взгляд, свидетельством жизнеспособности японского православия. Катехизаторы продолжали проповедовать, ученики посещать школы Миссии, в установленные сроки созывались соборы, происходили крещения новых членов церкви [8, 9, 10]. И хотя Святитель Николай говорит о «весьма скудных успехах проповеди» в эти годы, крещение в среднем 650 японцев в год в условиях войны Японии и России и отвлечением деятельности Миссии от прямых обязанностей на заботу о русских военнопленных представляется довольно значительным достижением.

Хотя, следует заметить, что главным испытанием для японских православных верующих в годы войны было прежнее непонимание со стороны соотечественников. Стремясь продемонстрировать свою гражданскую позицию, преподаватели православной семинарии, например, составили и издали «Японско-русский военный разговорник» и пожертвовали его в пользу японской армии [7]. К тому же с началом военных действий православные японцы организовали в Токио «Комиссию служения отечеству в военное время», куда вошли японское духовенство, преподаватели японской семинарии, катехизаторы и старосты православных общин г. Токио. Главными задачами Комиссии являлись сбор денежных и вещественных пожертвований в пользу военных, посещение военных госпиталей, раздача больным и раненым духовно-религиозной литературы и т. п. [15, с. 162-163]

С появлением на японской территории русских военнопленных военному министру Японии было подано прошение о допущении к ним японских православных священников. Разрешение было получено и 20 мая 1904 г. при вышеназванной Комиссии было создано специальное отделение – «Общество духовного утешения военнопленных» [3, с. 1821]. Однако, необходимо не путать деятельность этого Общества с деятельностью Св. Николая в организации духовного утешения русских военнопленных. В исследовательской литературе эта грань в большинстве случаев размыта, и часто Св. Николай представляется его основателем и руководителем. На самом же деле, важно отметить, что «Общество духовного утешения военнопленных» было сформировано по инициативе японских верующих [7, 9, 15, 16], а его членами являлись не только православные японцы, но и люди светские, не имеющие отношения к Японской Православной Церкви, но одобряющие ее

деятельность в этой ситуации. Общество занималось сбором пожертвований, которые употреблялись на помощь Миссии в содержании священников у военнопленных, на подарки военнопленным и на посещение их для духовного утешения [4, с. 713-714]. К тому же, в четвертом номере «Церковных ведомостей» за 1905 г. содержится объявление о том, что «Общество духовного утешения военнопленных» предоставляет услуги в передаче денег, присланных к военнопленным, а также наводит справки о судьбе военнопленных, ответ на которые дается на основании сведений Центрального справочного бюро о военнопленных при Японском военном министерстве [15, с. 162]. В своих же проповедях преосвященный Николай старался пробудить чувства великодушия и милосердия к пленным русским солдатам и офицерам, убеждая видеть в пленных не врагов, а попавших в несчастье единомыслителей.

Что касается самого Св. Николая и его деятельности в этот период, то следует отметить тот факт, что по распоряжению Министерства иностранных дел Японии ему было запрещено лично посещать русских военнопленных «по причине опасности этого предприятия» [7]. Несмотря на это, оставаясь и в здании Российской Православной Миссии в Токио, Св. Николай полностью посвятил себя служению своим пленным соотечественникам. Был приостановлен перевод Священного Писания на японский язык, а все его время было занято заботой о них. В дневниках периода русско-японской войны, начиная с определенного момента нет буквально ни дня без записей, тем или иным образом касающихся военнопленных [2, 7].

С поступлением первых пленных в марте 1904 г. Архиепископ Николай для утешения их религиозных нужд назначает трех молодых и наиболее деятельных священников, знающих русский язык [9, с. 887]. По мере возрастания числа военнопленных, росло число священнослужителей, направленных к ним в лагеря (29 лагерей, расположенных от Акита на севере до Кумамото на юге). С падением Порт-Артура, после мукденского и цусимского сражений 1905 г. в Японию начинает поступать такое количество военнопленных, о котором Св. Николай не мог даже предполагать. По его подсчетам оно превысило 73 тыс. человек [10, с. 856].

В виду такого высокого числа пленных и небольшого – священнослужителей (17 священников и 6 диаконов) [10, с. 856], Св. Николай разрешал практику совершения «общей исповеди». Например, в марте 1905 г. в г. Мацуяма было размещено 3069 военнопленных, а при них находился лишь 1 православный священник Сергей (Судзуки), который и получил такое разрешение [2, с. 178-179].

К тому же важна была и моральная поддержка, какую оказывал Св. Николай, находясь в постоянной переписке со многими пленными, в основном, с образованными офицерами [12]. Он стремился всячески отвлечь пленников от уныния и отчаяния, присылал азбуки, чтобы

офицеры обучали солдат грамоте, офицерам отправлял научную и духовную литературу, краски и холст для желающих заниматься рисованием и т. д. [1, с. 396-397]. «Слышно, что некоторые от тоски с ума сходят, – пишет Святитель в одном из писем к пленным офицерам. – Какая слабость! Ведь это же стыд для военного человека, обязательные качества которого – твердость духа и мужество». И далее: «Пусть скучающие и тоскующие возымеют намерение не скучать и не тосковать.<...> Затем пусть зададут себе работу: писать, читать, сочинять, изучать что-нибудь, и пусть действительно займутся – печаль как рукой снимет. Разве нет у человека воли, чтобы исполнить все это, такое простое?» [12, с. 879-880].

Однако, можно себе представить каких огромных затрат стоило и без того бедной материально Миссии духовное утешение военнопленных. Пленный капитан Георгий Селецкий в письме к епископу Николаю отмечает о том, как «нелегко дается дело помощи японским православным», т. к. «в их среде пока еще мало зажиточных и влиятельных людей, а большинство из них ниже среднего класса» [5, с. 165]. Епископ Николай знал об этом как никто другой, но помочь военнопленным было необходимо. «Как не сделать все, что только возможно для наших дорогих соотечественников, на пожертвования которых и Миссия существует? – делился своими проблемами в письме к епископу Алеутскому и Северо-Американскому Тихону Святитель Николай. – Но Миссия в этих расходах достигла предела, за который преступить было бы уже посягнуть на ее существование» [13, с. 459]. Или к протоиерею Н. В. Благоразумову в Петербург: «У кого хотите, но достаньте пожертвований 4. 500 рублей на крестики! Иначе, ведь это самоебуйство для Миссии; я трачу деньги, которыми должен содержать ее» [4, с. 714].

И действительно, из России, а иногда и из Америки через посольство Франции для военнопленных, находящихся в Японии, непрерывным потоком поступали всевозможные книги и крупные денежные пожертвования. Например, благодаря материальной помощи от епископа Алеутского и Северо-Американского Тихона, в день праздника Пасхи 1905 г. все русские военнопленные в Пасхальное утро получили по книжечке «Пасхальное приветствие ЯПЦ русским братьям» [11] и по 2 красных пасхальных яйца, а во время праздничного богослужения были обеспечены восковыми свечами [13, с. 1222-1223].

После войны епископ Николай составил справку, в которой было расписано, какие суммы были пожертвованы и на что они были истрачены. В соответствии с этой справкой, общая сумма пожертвований составила более 91 тыс. иен, что превышало двухгодичной бюджет Миссии [7]. Следует отметить, что жертвовали на свои церковные нужды и на Японскую Православную Церковь русские военнопленные, хотя и сами не имели больших средств (в течение 1905 г. от них поступило 11. 707 руб.) [10, с. 356]. Это оказало благотворное влияние на японских

христиан, а опыт пригодился им в последствии, когда Церковь стала самостоятельной материально.

Несмотря на ряд прежде всего материальных проблем, вполне очевидно, что устройство молельных домов, снабжение иконами, крестиками, богослужебными и духовно-нравственными книгами, проведение богослужений и исполнение треб, оказали определенное влияние в деле налаживания религиозной жизни среди попавших в плен русских. И хотя проповедь местному населению практически остановилась, русско-японская война стала для Японской Православной Церкви периодом очень активной деятельности. Св. Николай, благодаря своей дальновидной позиции как миссионера и главы Церкви, спас отношения русской и японской православных Церквей, совершенно снял с Японской Православной Церкви всякие подозрения в политических интригах в пользу России, доказал свою собственную непричастность к политике и установил возможность полного взаимного доверия между Японией и Россией.

В своем рескрипте от 9 октября 1905 г. о сопричислении епископа Николая к ордену Святого Александра Невского Государь Император так оценил заслуги Святителя: «Вы явили пред всеми, что Православная Церковь Христова, чуждая мирского владычества и всякой племенной вражды, одинаково объемлет любовью все племена и языки. В тяжкое время испытаний вы не оставили вверенного вам стада и благодать любви и веры дала вам силу выдержать огненные испытания брани и посреди вражды бранной удержать мир веры и молитвы в Церкви, трудами вашими созданной» [16, с. 793].

Что касается авторитета Св. Николая в японском обществе, то он также был непререкаем. После войны он вырос настолько, что даже наиболее националистически настроенная газета «Нихон» в 1909 г. писала, что «если бы архиепископ Николай был рожден в другой стране и принадлежал к другой Церкви, то он был бы высоко уважаем нашим народом как талантливый иностранец, имеющий самые разнообразные и тесные отношения с японцами, оказавший стране большие услуги и любящий последнюю, как свою вторую родину» [16, с. 792].

Таким образом, события русско-японской войны 1904-1905 гг. доказали жизнеспособность японского православия и способствовали, на наш взгляд, становлению и развитию Японской Православной Церкви как церкви самостоятельной и независимой, а также продемонстрировали мудрость «талантливого иностранца», Св. Николая Японского, который руководствуясь правдой и верой Христовой смог заложить основание для прочного примирения русских и японцев. «И от самого малого волнения гнилое судно гибнет, – говорил по этому поводу Святитель Николай. – Однако же Церковь наша вполне цела и непоколебима. <...> Не очевидное ли это показание того, что Японская Православная Церковь стоит не на песке, а на том же краеугольном камне, на котором непоколебимо и будет до скончания века стоять вся

Вселенская Церковь?» [8, с. 1532]. И действительно, более ста лет прошло с тех пор, а Японская Православная Церковь продолжает существовать в Японии, являясь живым феноменом и продолжая оказывать определенное воздействие на духовную, культурную и социальную жизнь Японии.

Литература

1. *Архиепископ Николай* в письмах к протоиерею Н. В. Благоразумову // Русский архив. – 1912. – №3. – С. 527-535.
2. *Выдержки* из дневников Святителя Николая Японского // Святитель Николай Японский. Краткое жизнеописание. Выдержки из дневников. / Сост. А. А. Чех. – СПб.: Библиополис, 2001. – С. 63-195.
3. *Вести* о военнопленных русских в Японии // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1904. – №45. – С. 1821-1822.
4. *Духовная* помощь русским военнопленным в Японии // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №16-17. – С. 713-714.
5. *Извлечение* из письма отставного капитана Георгия Селецкого // Прибавлением к Церковным ведомостям. – 1905. – №4. – С. 166-167.
6. *Логачева Л. Н.* Япония и Россия в дневниках Святого Николая Японского / Л. Н. Логачева // Православие на дальнем Востоке. Вып. 2: Памяти Святителя Николая, Апостола Японии (1836-1912) / Отв. ред. М. Н. Боголюбов. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1996. – С. 50-58.
7. *Накамура К.* Дневники Св. Николая Японского в период русско-японской войны [Электрон. ресурс] / К. Накамура. – Режим доступа: <http://www.japantoday.ru/arch/jurnal/0506/08.html>. Доступ – 31.05.2009 г.
8. *О соборе* Японской Православной Церкви в 1904 г. // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1904. – №39. – С. 1531-1534.
9. *О состоянии* Российской Духовной Миссии в Японии в 1904 г. // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №21. – С. 886-888.
10. *О состоянии* Российской Духовной Миссии в Японии в 1905 г. // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1906. – №27. – С. 355-356.
11. *Пасхальное* приветствие японских христиан русским братьям // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №32. – С. 1369-1370.
12. *Письма* епископа Николая пленным офицерам // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №21. – С. 879-882.
13. *Письма* преосвященного Николая, епископа Японского, к преосвященному Тихону, архиепископу Алеутскому и Северо-Американскому // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №11. – С. 458-459. – №21. – С. 882-884. – №29. – С. 1221-1224.
14. *Письмо* преосвященного Николая настоятелю посольской церкви в Берлине протоиерею А. П. Мальцеву // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1904. – №35. – С. 1355.
15. *Пленные* в Японии // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1905. – №4. – С. 162-170.
16. *Позднеев Д.* Японская Церковь во время русско-японской войны / Д. Позднеев // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1912. – №19. – С. 777-793.

Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр.

Гирич Ярослав

Гирич Ярослав. Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960-х рр. Стаття присвячена аналізу впливу міграцій населення на урбанізаційні процеси в УРСР впродовж 1960-х рр. Проведено порівняння явищ та процесів характерних як для обласного, так і для загальноукраїнського рівня. Окремо розглянуто містобудівну та міграційну політику тодішнього партійно-державного керівництва. Важливим аспектом аналізованої теми є формування нових систем розселення, що відбувалась під впливом активного розвитку міграційного руху. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники. **Ключові слова:** міграції, орнабори, продуктивні сили, системи розселення, урбанізаційні процеси, урбанізованість.

Gyrych Yaroslav. Migration movement of villagers in cities and its influence upon urbanization in the Ukrainian SSR during 1960-th. The article deals with the analysis of an influence of migrations of population upon urbanization processes in the Ukrainian SSR during 1960-th. Comparing of activities and processes have shown its peculiarities which were typical for regional and all-Ukrainian levels. Separately consider city-building and migration policy of the than party-and-state leadership. An important aspect of analyzing theme is a forming of a new settlement systems, which happened upon an influence of an active migration movement. This research is based on archive materials, document issues and collection of statistic information. **Keywords:** migration, orhnabory, the productive forces of the settlement, urbanizatsiyeni processes urbanizovanist.

Історія України

Шестидесяті роки позначились для українського суспільства переорієнтацією державного курсу, що полягав у приділенні більшої уваги соціальним потребам населення. Головним соціальним проектом М. Хрущова стала житлова реформа. Завдяки втіленню в життя її основних положень, в УРСР будувалась значна кількість цивільного житла, що у свою чергу сприяло

інтенсивному зростанню чисельності міського населення та поглибленню урбанізації суспільства. Важливою частиною змін став активний міграційний рух сільського населення у міста, що сприяло швидкому перетворенню УРСР на урбанізовану республіку.

Вивчення питань, пов'язаних з міграційними процесами та їх впливом на урбанізацію в Україні, знайшло часткове відображення у спеціальних виданнях наукового характеру. В основній масі згадана проблематика досліджувалась демографами та частково економістами. Серед головних робіт з цієї тематики варто виділити праці В. Жученко [2], А. Загробської [3], Е. Лібанової [8], Ю. Пивоварова [9], В. Стешенко [2, 12], Б. Хорева [13]. Написані ще за радянських часів, вони носять аналітичний характер і відображають демостатистичні та економічні аспекти міграцій та урбанізації.

Дана стаття має розкрити вплив міграційних процесів на урбанізацію та його наслідки, дати історичний аналіз цього явища. Метою даної статті є висвітлення проблеми впливу міграційного руху на урбанізаційні процеси в УРСР впродовж 1960-х рр.

Для написання статті автором використані архівні та опубліковані матеріали: монографії, збірники законодавчих актів та статистичні інформації та ін.

Упродовж 1950-х років в Українській РСР внаслідок діяльності органів системи виконавчої влади, що опікувались питаннями проведення організованих наборів робітників, активно розгортались організовані набори робочої сили для праці на промислових підприємствах Української РСР та деяких інших союзних республік, зокрема, РРФСР та Казахської РСР. У 1958-1970 рр. в УРСР організовані переміщення (організовані набори робочої сили і переселення родин) у сукупності вибулих щорічно складала в середньому 11,1%. У загальній кількості організованих переміщень на переселення по оргнабору припало 69%, планово-організовані переміщення родин склали 31% [3, с. 11]. Однак ці незначні порівняно з індивідуальними міграціями, організовані переміщення (переважно сільського населення), підсилювали старіння населення в місцях виходу, оскільки відбувалось у переважній більшості за рахунок молодих осіб з родинами.

У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття, отже домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контингентів сільського населення у міста.

Як наслідок – відбулись значні зміни порівняно з довоєнним часом у чисельності зайнятого населення УРСР. У 1959 р. його кількість зросла порівняно з 1939 р. на 8,4 %, а кількість жінок – на 19,6 %. Число зайнятих на силових установках та підйомно-транспортних механізмах збільшилося у два рази, гірників – у 2,2, металургів та металістів – 1,6, хіміків – 1,6, будівельників – у 1,8 рази [10, с. 359]. Кількість спеціалістів з вищою та середньою освітою, зайнятих у народному господарстві, в

1962 р. порівняно з 1955 р. зросла вдвоє, а порівняно з 1941 р. – у 3,7 рази, в тому числі інженерно-технічного персоналу – відповідно в 2,9 і 5,4 рази [10, с. 360].

Особливості міграції населення визначалися економічним розвитком країни і впливали на режим відтворення населення через забезпечувані мігрантами природний приріст і зміни (унаслідок механічного приросту) його чисельності, статеву – вікового і соціального складу.

Звернемо увагу на ще один важливий аспект проблеми, що, безперечно, вплинув на перебіг міграційних процесів серед мешканців сіл. У ті роки колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого зобов'язували керівників радгоспів видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати за вимушені прогули.

Регіональні зрушення в розміщенні населення УРСР відбивали основні тенденції розвитку продуктивних сил, їхньої географічної локалізації. У зв'язку зі швидким економічним розвитком південних і південно-східних областей республіки значно збільшувалося їх населення. Дещо нижчі темпи зростання населення центральних областей пов'язані з чільним місцем або домінуванням сільськогосподарського виробництва, що сприяло міграційному відтоку населення в більш індустріально розвинуті області. Винятком стала Київщина, населення якої демонструвало зростання, зумовлене формуванням та розвитком Київської агломерації.

Динаміку міграційних процесів у республіці підтверджує демографічний показник густоти населення. У 1959 р. вона дорівнювала 69,7 осіб на 1 км², а в 1970 р. – 79,3 [2, с. 159-160]. Природно, що міграції сприяли підвищенню густоти населення. Хоча за період між двома переписами в структурі загального приросту населення УРСР природний приріст склав 89,9 %, а механічний – лише 10,2 %, вплив останнього був значним. Лише за рахунок зовнішніх міграцій з інших союзних республік між 1959-1970 рр. населення Української РСР зросло на 1,3 %, що в середньому за рік складало близько 50 тис. осіб [6, с. 14]. Контингент зовнішніх мігрантів складала переважно росіяни, створюючи при цьому передумови для формування двонаціонального суспільства в УРСР відповідно до офіційного бачення вирішення національного питання в СРСР.

Демографами В. Жученко та В. Стешенко республіки Союзу РСР за характером участі в міжреспубліканському механічному прирості населення УРСР між 1959-1970 рр. умовно поділялись на три групи [2, с. 164-165]:

1) такі, що формували позитивне сальдо міграції в міських поселеннях УРСР – РРФСР, республіки Середньої Азії, Азербайджанська РСР, Вірменська РСР, Казахська РСР; у сільській місцевості – РРФСР,

республіки Прибалтики, Туркменська РСР. Максимальний рівень механічного приросту міського населення УРСР припадав на РРФСР, сільського – на Молдавську РСР;

2) республіки, з якими міжреспубліканський механічний приріст населення УРСР чергувався зі збитком (для міських поселень варто виділяти БСРР та Молдавську РСР).

Міграції населення напряму пов'язані не лише з його відтворенням, а й з перерозподілом робочої сили. Впродовж міжпереписного періоду міське населення УРСР збільшилося на 34,2 %. У цій величині частка природного приросту населення склала 38,3 %, а 47,8 % становила доля механічного приросту, ще 13,9 % припадало на приріст здійснений за рахунок адміністративно-територіальних перетворень.

Під впливом розходжень в умовах життя в місті і селі, в економічному розвитку територій, що залежать від еволюції існуючих і формування нових територіально-виробничих комплексів, промислових вузлів із загальними комунікаціями, інженерними спорудженнями, допоміжними виробництвами і т. д., об'єми внутрішніх переміщень у всій міграції населення УРСР щорічно змінювалися.

З іншого боку між 1959–1969 рр. сільське населення Української РСР зменшилося на 5,6% [2, с. 83] Зниження його чисельності за рахунок адміністративно-територіальних перетворень склало 22,0 %, міграцій – 78,0 %. Впродовж 1959-1969 рр. скорочення населення через міграції спостерігалось у всіх сільських місцевостях республіки (за винятком Кримської області). Його розміри в 16 областях Української РСР перевищували механічний приріст населення їхніх міст, що вказувало на початок негативних демографічних процесів для українського села.

Наявність промислових підприємств, будівельних організацій, мережі культурно-побутових установ, зручних транспортних зв'язків визначали привабливість областей для потенційних мігрантів. Так, проаналізувавши наявні статистичні дані можна стверджувати, що найнижчий механічний приріст (до 100 тис. осіб) мали Луганська та деякі області західні області України (Волинська, Закарпатська, Тернопільська), найвищий (300 тис. осіб і більше) – Дніпропетровська, Кримська, Одеська області і м. Київ. Неоднакове збільшення кількості населення областей, обумовлене особливостями регіонально-галузевої структури виробництва, трудових і культурно-побутових зв'язків.

За роки семирічки регіональна структура розміщення продуктивних сил зазнала деяких змін [10, с. 481]. Зокрема, питома вага Південно-Західного економічного району у промисловому виробництві УРСР зросла з 28,1 % у 1958 р. до 29,6 % у 1965 р., Південного економічного району з 11,8 до 13,1 %. При цьому питома вага Донецько-Придніпровського району знизилась з 60,1 % у 1958 р. до 57,3 % в 1965 р. [10, с. 481].

Також в міжпереписний період спостерігалися інтенсивне зростання великих міст та недостатній розвиток функціональної структури малих і середніх міських поселень, з'явилися передумови для інтенсивних

міграцій між містами. У досліджуваній період (1959–1970 р.) на Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Одесу, Харків припадала шоста частина осіб, що прибули з інших міст республіки [5, с. 63].

Згідно з підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 р. Українська РСР належала до числа республік зі значною інтенсивністю міграції. Так, у 1968–1969 рр. оборот міжреспубліканської і внутрішньореспубліканської міграції населення (сума прибулих і вибулих) склав 4385,2 тис. осіб, тобто на 1000 осіб змінили місце проживання 94 особи [3, с. 48]. За цим показником УРСР поступалась Казахській РСР, РРФСР, республікам Прибалтики, БСРР і Киргизській РСР (104–161%), однак рівень міграцій був вище ніж у Молдавській, Грузинській, Азербайджанській, Вірменській, Узбецькій, Таджикиській та Туркменській РСР. Високі показники міграційного руху населення свідчать про активний перебіг процесу формування нового базового типу розселення – міського.

Зрушення в розміщенні продуктивних сил у великій мірі пояснювалось потребою більш раціонального використання трудових та природних ресурсів. Впродовж досліджуваного часу були освоєні нові родовища вугілля в західному Донбасі і у Львівсько-Волинському басейні; родовища нафти в Харківській, Полтавській, Сумській, Чернігівській та Кримській областях; поклади марганцевої руди в Запорізькій і Дніпропетровській областях. Подальше поглиблення розподілу суспільної праці, її диференціація та інтеграція супроводжувались розвитком нових галузей та формуванням багатогалузевих територіально-виробничих комплексів. Найвищими темпами в досліджуваній період розвивались та потребували нових робочих рук хімічна та нафтопереробна промисловість, машинобудування й металообробка.

Внаслідок цього в Південно-Західному районі склалося скрутне становище з використанням трудових ресурсів. Якщо в республіці, в цілому зайнято в домашньому і особистому допоміжному господарстві приблизно 20 % працездатного населення, то в Південно-Західному районі ця цифра становила 23 %, а в окремих областях сягала до 35-38 % [14, арк. 365]. Разом з тим велика кількість міст Південно-Західного району мала всі необхідні умови для будівництва нових заводів машинобудування – зручні земельні ділянки, в достатній кількості технічну і питну воду, електроенергію, газ, розвинену мережу шляхів сполучення. Тож на думку планувальних органів являла собою перспективну зону для розміщення підприємств середньої та важкої індустрії, що мало призвести до зростання рівня урбанізованості краю.

Впродовж 1960-х рр. спостерігався високий приріст трудових ресурсів. Тоді ж відбувалося насичення сфери зайнятості трудовими ресурсами практично до крайньої межі. Коли у 1966 р. показник зайнятості досяг 83 % працездатного населення, то вже через 15 років він

становив 91 %, а у великих містах – 95 % [1, с. 99], фактично вичерпавши практично всі можливості для свого подальшого зростання.

Таким чином, можна стверджувати, що економічна ситуація в країні призвела до розуміння необхідності реалізації потреби промисловості республіки в нових робочих руках, а враховуючи тогочасний низький рівень механізації та автоматизації виробництва це ставало потребою номер один в демографічній політиці. Введення нових виробничих потужностей українською промисловістю одразу ж поглинало значну кількість сільської молоді.

Хоча офіційно вважалося, що вибуття осіб активного працездатного віку з сільської місцевості у міста республіки повинно було компенсуватися зростанням механізації сільськогосподарського виробництва [7, с. 62]. Зростання урбанізованості Харківської області з 62 до 68 % у міжпереписний період пояснювалось переходом значної частини сільських жителів на роботу у промислові центри області, що у свою чергу начебто призводило до зменшення чисельності населення лише у окремих селах.

Але статистичні дані вказують на перманентне зменшення осіб активного працездатного віку у сільській місцевості, що означало її старіння. Лише за період з 1965 по 1980 рр. кількість працівників сільського господарства скоротилася на 1 млн. 34 тис. осіб. У 1961–1978 рр. в Україні чисельність сіл зменшилась на 12,4 тис. одиниць, або майже на 30% [11, с. 95]. Багато колгоспів та радгоспів стали відчувати нестачу робочих рук, особливо у період напружених сільськогосподарських робіт. З кожним роком в усе зростаючій кількості залучались до збирання врожаю робітники, службовці, студенти. Зокрема у 1974 році їх чисельність склала 400 тис. осіб [4, с. 62]. У результаті відбувався швидкий процес занепаду сільського господарства.

Загалом же дана політика влади, призвела не до досягнення демографічного оптимуму, а до підриву існуючої системи відтворення населення та до падіння всіх якісних демопоказників. У цей час Україна, ставши урбанізованою, переходить на новий тип відтворення населення – міський, який не міг його забезпечити.

Досліджуваний період характерний спробами реалізації політики ліквідації істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом. Надпроекти соціальної перебудови села та створення на базі низки перспективних сільських поселень агропромислових селищ міського типу (агроміст) виявились нереалізованими на практиці. Але, з огляду на пріоритетність галузей «групи А», на практиці згадані задуми фінансувались і втілювались за «залишковим принципом». Тому розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста й села не скоротився, а поглибився. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. Невпорядкованість побутових умов життя селянства породжувала стійкі

міграційні настрої, що сприяло перманентному погіршенню демографічної ситуації.

З іншого боку, зростаюча перевага міського способу життя сприяла залученню осіб цієї категорії до роботи на інших підприємствах, таким чином стаючи новими жителями міст УРСР. Пом'якшення паспортного контролю та створення системи надання підприємствами безоплатного житла своїм працівникам сприяли зростанню рівня урбанізованості Української РСР.

Отже, впродовж досліджуваного періоду внаслідок екстенсивного розвитку продуктивних сил та активній містобудівній і житлобудівній політиці тодішнього керівництва радянської держави і партії, з'явилися умови, котрі сприяли прискоренню темпів урбанізації в Україні. Прямим наслідком зазначеного явища став перманентний процес, що проявився в активному міграційному руху, спрямованому в міста; зростанні абсолютної та відносної чисельності міського населення; появі нових міст внаслідок бурхливої містобудівної діяльності та адміністративно-територіальних перетворень; формуванні нового типу відтворення населення, що полягав у малодітних сім'ях; формуванні нової міської культури.

Варто зазначити, що аналіз наукової літератури підтвердив факт відсутності спеціального історичного дослідження питання впливу міграцій населення на рівень урбанізованості України. Таким чином дана стаття присвячена актуальній темі вітчизняної історії та містить інформаційно-аналітичний матеріал для наступних дослідників.

Література

1. *Демографическая* политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. – К., 1982. – С. 99.
2. *Демографическое* развитие Украинской ССР (1959-1970) / Жученко В., Стещенко В. – К., 1977. – С. 164-165.
3. *Загробська А. Ф.* Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К., 1974.
4. *Заставний Ф.* Нетрадиційні підходи до оцінки рівня життя міського і сільського населення / Ф. Заставний // Економіка Радянської України. – 1988. – №11. – С. 62.
5. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. / Отв. за выпуск Орехов К. А. – Т. VI. Распределение населения СССР и союзных республик по занятиям. – М., 1973. – С. 63.
6. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. / Отв. за выпуск Орехов К. А. – Т. VII. Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974. – С. 14.
7. *Історія* міст і сіл Української РСР: в двадцяти шести томах / Гол. Головної редколегії Тронько П. Т.] – Харківська область / Гол. редколегії тому Сіроштан М. А.] – К., 1967. – С. 62.
8. *Лібанова Е. М.* Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР / Е. М. Лібанова. – К.: Знання, 1984.
9. *Пивоваров Ю. Л.* Урбанизация и расселение / Ю. Л. Пивоваров. – М., 1975.

10. Стешенко В. С. Демографічні дослідження / В. С. Стешенко. – К., 1975.
11. Розвиток народного господарства Української РСР в 1917–1967 роках (в двох томах) / Відп. ред. Вірник Д. Ф. – Т. 2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967). – К., 1967. – С. 360.
12. Село // УРЕ. – 1983. – Т. 10. – С. 95.
13. Хорев Б. С. Урбанизация и демографические процессы / Б. С. Хорев. – М., 1982.
14. ЦДАГО України. – Ф 1. – Оп.31. – Спр. 2762. – Арк. 35.

© Гирич Я.

Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр.

Лисак Вікторія

Лисак Вікторія. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр. Розглядаються базові елементи традиційної культури у вигляді релігійної віри у повсякденному житті українських селян у 1950–1960 рр. Проаналізувавши матеріали уповноважених у справах релігії, автор дійшов висновку, що не зважаючи на активний наступ на релігію та церкву, релігійна віра зберегла своє значення в буденному існуванні сільського населення в таких традиційних формах, як святкування великих релігійних свят, хрещення, вінчання, поховання, відвідування церков та наявність ікон в хатах селян. **Ключові слова:** традиційні цінності, релігійна віра, релігійні свята, ікони, храми.

Lysak Viktoriya. Traditional values in everyday life of Ukrainian peasants in 1950–1960's. The basic elements of traditional culture in the form of religious faith in everyday life of Ukrainian peasants in 1950–1960 has been considered. Reviewing the materials of authorized for religion, the author came to the conclusion that despite an active attack on religion and churches, religious faith has retained its importance in everyday life of rural population in such traditional forms as a celebration of major religious holidays, baptism, wedding, funeral, visiting churches and the icons in peasants homes. **Keywords:** traditional values, religious faith, religious holidays, icons, temples.

Останнім часом у науковій літературі широко використовується поняття «традиційні цінності». Для багатьох поколінь вони виступають установками, перетворюючись на основу історичної пам'яті людей. Традиційні цінності допомагають людині орієнтуватися в житті, справлятися з щоденними проблемами і завданнями [12, с. 280].

Багато століть у житті українського народу важливе місце займала релігійна віра як один з компонентів традиційних цінностей. Вона пронизувала все буття людини і трансформувалася в поняттях світосприйняття, норм поведінки, практичної діяльності, культури. Основними складовими релігійності українців виступала релігійна свідомість і релігійна поведінка. Отже, справжня релігійність проявлялася тоді, коли мотивами вчинків виступала релігійна віра [13, с. 227].

Метою статті є вивчення релігійної компоненти як елемента традиційної культури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960-х рр. Автор вважає доцільним охарактеризувати державну політику щодо церкви і релігійної віри, проаналізувати елементи релігійних уявлень в житті українських селян, виявити зміни, що відбулися в повсякденності селян.

Проблема релігії і церкви в умовах тоталітарного радянського суспільства привернула увагу багатьох українських вчених. Окреме місце в дослідженнях таких науковців, як В. Баран, В. М. Даниленко, І. М. Романюк, І. П. Меркатун відведено вивченню державної політики щодо церкви [1; 11; 13]. Заслужують на увагу такі фундаментальні роботи, як «Історія українського селянства» [2]. Певну цінність для розуміння суспільно-політичної ситуації того часу мають роботи В. Ю. Келембетової, Ю. Н. Сафронова, В. К. Танчер [9; 14; 16]. Зважаючи на характер зазначених праць, зауважуємо, що вивчення релігійної компоненти в повсякденному житті українських селян ще не було предметом окремого дослідження.

Джерельну базу статті складають, по-перше, рішення партії й уряду щодо місця і ролі релігії в житті радянського суспільства. Більшість цих документів була опублікована. По-друге, величезне значення мають документи Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Вони представлені інформацією, доповідними записками, довідками обласних уповноважених про релігійну ситуацію, процеси та явища, які відбувалися в релігійних організаціях. З огляду на заявлену проблему величезного значення набувають матеріали усних опитувань очевидців і учасників тодішнього сільського способу життя.

Характеризуючи повсякденне життя українських селян і роль традиційних цінностей у 1950–1960-х рр., слід звернути увагу на те, що релігійна віра селян як основний компонент традиційної культури постійно піддавалася тиску з боку державних інституцій. Це виявилось в тому, що у віруючих вилучали релігійні споруди, зняті з реєстрації

релігійних общин, і це відбувалося по всіх областях України в межах політики, спрямованої на виявлення небезпечних у технічному плані церковних будинків, відповідності їх типовим церковним проектам та виконання зобов'язань з боку релігійних общин [17, арк. 3 - 4].

Документи про хід вилучення церковних будинків у релігійних общин свідчать, що основними офіційними підставами закриття храмів і молитовних будинків було незначне відвідування їх віруючими, відсутність у багатьох храмах священнослужителів, нетиповість церковних споруд і їх аварійний стан.

Натомість більшість релігійних общин виявляли протидію незаконним рішенням Уповноважених у справах Руської православної церкви по областях. Типовою для всієї селянської України була відмова звільнити будинок церкви, винести культові речі. Віруючі не визнавали рішення церковної «двадцятки», як правило, обирали старосту зі свого середовища [19, арк. 10]. Наступним кроком з боку віруючих селян було написання листів-скарг на ім'я Й. В. Сталіна та інших провідних діячів партії й Уряду. У заявах скаржилися на незаконні дії місцевої влади, вилучення церкви під клуби, майстерні, зернохосовища і навіть під тваринницькі приміщення. У листах-скаргах чітко простежується надія сільських мешканців на допомогу з боку вождя. «Багато хто з нас втратив своїх дітей на війні, а зараз ми війни не хочемо і молимо господа, щоб він позбавив наших дітей від другої кровопролитної війни. Ми війни не хочемо, однак якщо ворожі орди нападуть на нашу священну Батьківщину, ми своїх дітей благословимо захищати Руську землю» [19, арк. 15].

Отже, релігійна віра і відправлення культу мало велике значення для українського селянина. Церкви відвідували переважно люди похилого віку, багато хто з них втратили дітей під час війни і єдиною втіхою була церковна молитва. Для віруючих селян закриття церков було справжнім горем, оскільки з релігійною вірою було пов'язане все їх життя. Колись вони будували ці храми своїми руками. У 1930-х рр. стали очевидцями вилучення церковних споруд під клуби та інші установи, у період війни на свої гроші ремонтували їх, відправляли свої духовні потреби, а з 1950 р. знову втратили таку можливість. «Православним християнам тяжко бачити і переживати, як вилучають від нас наші святі храми. Вони наше життя і радість» [19, арк. 27]. При цьому в багатьох випадках Уповноважені у справах релігії вносили пропозиції щодо відвідування віруючими храмів сусідніх сіл. Зазначимо, що такі храми подекуди знаходилися на відстані від 4 до 18 км від села мешкання віруючих [19].

Від віруючих с. Всесвятське Перещепинського району Дніпропетровської області було направлено на ім'я Й.В. Сталіна листа, у якому наголошувалося на похилому віці віруючих, переважно 80 років і більше. Вони поступово вмирили і хотіли, щоб їх ховала їхня церква. «Значною відрадою для нас, віруючих, є поминання в неділю наших онуків, братів, батьків, синів, загиблих у роки вітчизняної війни». Цей документ підписали 136 віруючих [19, арк. 180 - 181]. Зважаючи на поважний вік

віруючих с. Всесвятське, слід зазначити, що найближчі молитовні будинки знаходилися від села на відстані 9 – 10 км [19, арк. 193].

Досить часто місцева влада приймала рішення про закриття діючих храмів, які були збудовані за типовими церковними проектами і зберігали вигляд типової церковної споруди навіть після внутрішніх перепланувань. Це були справжні пам'ятки історії та архітектури, які можна було побачити на власні очі. Звісно такі речі в житті людини мають безперечну цінність для виховання в молоді поваги до своєї історії, батьків, прадідів. Однак, в умовах бездушної реконструкції села ніхто, окрім самих віруючих, не звертав на це уваги. Так були назавжди втрачені не тільки матеріальні цінності, а також духовні основи життя на селі. Щоправда, подекуди Рада у справах Руської православної церкви, вивчаючи окремі питання про закриття храмів, визнавала рішення передчасним. Так, знесення церкви в с. Рясне Краснопільського району Сумської області, яка розташовувалася на колгоспному дворі і була, на думку місцевих представників влади, перешкодою для ведення господарства і охорони соціалістичної власності, було визнано передчасним [20, арк. 233]. Натомість в Одеській області було знято з обліку Троїцьку церкву в с. Любомирівка Березеговатського району, яка ще у 1936 р. була передана сільраді під клуб, а після війни була зайнята релігійною общиною і зберегла вигляд типового храму [22, арк. 176 - 177].

Релігійні общини писали прохання на ім'я місцевого та центрального керівництва залишити церкви та молитовні будинки віруючим. Прихожани Покровської церкви с. Сесреновки Вінницької області скаржилися, що 2 серпня 1951 р. о 4 ранку приїхала машина з району, зламали замки на дверях церкви, зняли хрест і без відома релігійної общини розмістили у храмі клуб, де ввечері вже демонстрували кіно. Народ стояв біля церкви цілий день, плакали і молили віддати святині. При цьому селяни згадували свої конституційні права: «В нашій Сталінській конституції дозволена свобода релігійного культу». Дії місцевої влади селяни вважали незаконними, такими, що порушували їх демократичні права [18, арк. 208]. Щоправда місцеві представники влади та завідувач районного відділу культосвіти за перебільшення повноважень були зняті з роботи.

Не дивлячись на активну пропаганду атеїзму і політику ліквідації діючих храмів та релігійних общин на початку 1950-х рр. традиційна релігійна віра була розповсюдженою серед населення сільської місцевості. Охоронцями традицій, норм поведінки та світосприйняття були насамперед представники найстаршого покоління сіл та жінки середнього віку [22, арк. 87].

За інформацією уповноважених у справах релігії в селах виключно всіх областей України храми обов'язково відвідували віруючі у звичайні дні, а у великі релігійні свята в церквах збиралося доволі багато народу різного віку і статі. Наприклад, до церкви с. Волошки Олександрійського району Рівненської області приходило багато віруючих. Зазвичай церкву

відвідувало до 200 людей, а у великі релігійні свята до 400 [20, арк. 32]. У с. Теремне віруючих нараховувалося до 300 осіб, відбувалися церковні служби, община сплачувала державні податки. У с. Красне Сталінської області в неділю молитовний дім відвідувало до 100 осіб, а у великі свята до 800.

Слід враховувати, що на релігійні общини покладалися завдання зберігати церковні споруди у доброму стані, робити ремонт, сплачувати державі податки. Як зазначено в документах, більшість релігійних громад виконували необхідні вимоги щодо існування церкви на селі: ремонтували будинки, підтримували порядок, сплачували державі податки тощо. Це свідчить про те, що сільське населення України загалом позитивно ставилося до релігії, зберегло традиції та виконувало вимоги державних інституцій щодо існування в їх селах і районах діючих храмів. Зняті з реєстрації релігійні общини зазвичай продовжували своє існування, знімали в оренду будинки, збиралися в хатах своїх членів [19, арк. 88].

У повсякденному житті селян залишалися значимими релігійні обряди, релігійні свята, такі як хрещення, поховання, молитви священиків на дому віруючих, вінчання, соборування, Різдво, Пасха, Хрещення, Вербна неділя, Страсна неділя та інші. Селяни платили священикам та церкві за здійснення релігійних обрядів грошима, а також натуральними продуктами. Наприклад, хрещення – 15 крб, поховання – 85 крб, молитва на дому – 4 крб, панахида – 5 крб, причастя на дому – 5 крб 50 коп., вінчання – 100 крб, соборування – 30 крб [19, арк. 255]. Серед населення було розповсюджено виконання посту та інших релігійних обрядів, наприклад причащення.

За відсутністю церкви у своїх селах віруючим доводилося задовольняти релігійні потреби в сусідніх селах. З часом уповноважені у справах релігії по областях стали відзначати, що кількість віруючих у багатьох великих храмах сільської місцевості і в містах не тільки не зменшується, а навіть збільшується. Це було пов'язано з концентрацією віруючих біля діючих храмів.

На 1 січня 1956 р. в сільській місцевості України нараховувалося 7648 церковних будинків, з яких 5 974 були типовими церковними спорудами. Кількість молитовних домів дорівнювала 1674 [7, арк. 2]. Найбільша кількість релігійних будинків була у Вінницькій, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях України. Найменша діяла у Кримській області.

У 1960 – 1961 рр. в Україні було закрито 888 храмів. Серед недіючих релігійних будинків 131 споруда – пам'ятки архітектури. Вилучені церкви було запропоновано віддати під господарські потреби, знести як старі, непридатні для інших цілей або з причини реконструкції сіл [8, арк. 13]. На 1 січня 1961 р. в українських селах залишилося 5635 церковних будинків. Таким чином, кількість релігійних споруд постійно скорочувалася. Найбільша кількість храмів була вилучена у

Вінницькій, Волинській, Тернопільській, Хмельницькій, Одеській і Полтавській областях. Це відбулося на можливості віруючих відвідувати церковні служби. Однак звітно-інформаційні матеріали наступних років свідчать, що надмірне насадження комуністичної ідеології через боротьбу з релігією і особисто духовенством не змогла викоренити традиційні цінності з повсякденного життя українських селян, а тільки сприяла подальшому збереженню на рівні побутового родинного життя та проявилася у формі відкритих протестів віруючих.

Вилучення споруд і культових речей дуже часто викликало обурення і навіть протидію віруючих. У с. Ялтухи Деражнянського району Хмельницької області у відповідь на незаконні дії представників правління села, віруючі написали скаргу до Президії Верховної Ради УРСР на грубе ставлення до селян з боку місцевої влади. Виявилося, що правління села зустріло добродійного, підготувавши до його приїзду 0,5 л горілки та закуски. Після випивки пішли до церкви села з метою перевезення культових речей до церкви с. Коричинець. Оскільки віруючі не дозволили взяти церковні речі, правління села пішло на хитрість. Побувавши на кіносеансі, о 21 годині вечора, коли всі селяни розійшлися, церкву відкрили і майно перевезли у віддалене село. У листі селян зазначалося, що вони не проти закриття храму, тільки вимагають, щоб культові речі їхньої церкви були перевезені у село, яке знаходиться поблизу від них [6, арк. 14].

В офіційних документах скорочення кількості храмів обґрунтовувалося відмовою віруючих від церкви, що було результатом посиленої атеїстичної пропаганди та зростанням культури і добробуту селян. Однак, у житті селян релігійність і традиції продовжували своє існування. У 1957 р. у східних та західних областях на такі великі свята, як Різдво та Хрещення церкви були переповнені віруючими. 70 – 80 % їх складала жінки, найбільша частина з них середнього віку [23, арк. 1]. До церкви приходила і молодь. У доповідних записках уповноважених у справах релігії зазначається, що в селах Старо-Самбірського району Львівської області із загальної кількості присутніх 20 – 25 % складала молодь, багато було дітей шкільного віку. У великі свята все населення сіл святкувало, працювали тільки тваринники. На базарах в містах колгоспників не було. Святий вечір в с. Зоря поблизу м. Маріуполя Сталінської області відзначали з 7 по 19 січня. У ці дні майже не працювали, а якщо і була робота, то тільки вдень. Увечері і вночі працювати було не можна. Під час святкування Великодня в кожному домі випікали паски, фарбували яйця в лущайках цибулі і носили хрестити до церкви м. Маріуполя, бо на селі своєї церкви не було [15].

Деяка частина населення сіл церкву не відвідувала, однак продовжувала виконувати релігійні обряди. Це в основному чоловіки. Наприклад, у Хмельницькій області віруючих чоловіків було значно більше, ніж тих, хто відвідував храми. У селах Хмельниччини у 1960 р.

хрестили 93 – 96 % немовлят, при чому багато хто з їх батьків церкву не відвідував взагалі або 1 – 2 рази на рік [6, арк. 16].

У с. Красноселки Старокостянтинівського району у вихідні дні церкву відвідувало 12 – 16 віруючих, однак різноманітні релігійні свята проводилися з особливою пишністю. До церкви в свята приходили люди різного віку, а також молодь, діти. Серед молоді абсолютна більшість дівчат. Діти приходили з бабусями та матусями [6, арк. 17]. Обов'язково відзначалися такі свята, як Великдень, Різдво, Трійця, Хрещення, під час яких церкви були переповнені. Були характерні пожертвування, тарілочні збори. Були церкви, у яких на релігійні свята було близько 1500 людей [6, арк. 21]. Навіть у 1958 р. у родинях продовжували хрестити дітей, молодь вінчалася у храмах, священників запрошували для здійснення обряду поховань. Деяких померлих ховали одночасно з музикою і священиком. У літній період під час збору врожаю сільськогосподарських культур церковна служба розпочиналася о 7 ранку і завершувалася о 8.30. Деякі Голови колгоспів вдавалися до хуліганських випадок, погроз на адресу священиків та їх родин з метою подолання впливу православної церкви на віруючих. Подекуди застосовували адміністрування стосовно духовенства, забороняли проводити великодні богослужіння вночі. У таких випадках жінки йшли до Голови колгоспу з проханням відкрити церкву для проведення служби.

Про активну підтримку церкви та релігії з боку сільського населення свідчать чималі прибутки храмів. Так, у 1959 р. на Хмельниччині було відремонтовано 49 церковних будинків.

У Сталінській області, окрім православних храмів, нараховувалося 6 церков, що були під впливом уніатів. У с. Надорожня нелегально проводилося богослужіння [5, арк. 9]. На Різдво у храмах влаштовувалися макети приміщень, де народився Христос, макети Волхвів, прибулих для поклоніння. Цьому надавався яскравий вигляд. Були гарно прикрашені ялинки. Це свідчить про добрі прибутки церкви. У Сталінській області у 1951 р. вони склали 2319 крб, а у 1958 р. 4729 крб. [5, арк. 12]. У 1958 р. збільшилася кількість хрещень та поховань за участю священиків. Багато хто це робив як данину традиціям або за вимогами найстарших членів родини. Духовенству було заборонено ходити з молитвами по хатах, залучати молодь прислужувати у церкві. Не зважаючи на це священики продовжували на початку року ходити по домівкам з колядою, від якої у 1959 р. у Сталінській області прибутки церкви склали 1534 крб [5, арк. 66]. У релігійні свята церкви були багатолюдними. Серед віруючих у храмах 35 – 40 % складали чоловіки. Під час релігійних свят на колгоспних ринках торгівлі не було. У 1960 р. серед мешканців сільської місцевості все ще були поширені різноманітні релігійні обряди: хрещення дітей, оспівування вдома, вінчання, освячення домів, поминання померлих на кладовищах і принесення панахиди до церкви [4, арк. 10].

Найбільша кількість віруючих була характерна для західноукраїнських областей, де більше ніж у східних здійснювалися

обряди хрещення, поховання, вінчання. Наприклад, у Чернівецькій області 62,8 % населення хрестила дітей, 78,6 % здійснювала релігійний обряд поховання, 51 % – вінчання [3, арк. 20].

Неабияке значення в повсякденному житті селян мала наявність у хатах ікон. Це була тривала народна релігійна традиція. У кожній хаті обов'язково був святий куточок, де знаходилися святі образи. Це були зазвичай прості ікони. Вважалося, що людина мала народитися і померти під цими іконами [15]. В умовах посиленої атеїстичної пропаганди люди подекуди посилалися на зберігання в домах ікон як данину традиціям [10, с. 32]. Були віруючі, у яких ікони стоять вдома, «бо їсти не просять», дітей хрестять, тому що самі хрещені, а новозбудовану хату освячували, бо так робили їх діди [10, с. 33]. Присутність у житлах цих обрядових речей допомагала творити молитву, викликала звичку у молодшого покоління бачити щодня ікони, традиції спілкування старшого покоління з Господом під час молитви. Отже ікони у хатах українських селян сприяли підсвідомому вихованню молоді в дусі поваги до традицій, релігійної віри своїх прадідів та батьків, збереженню історії українського народу.

Таким чином, незважаючи на активну атеїстичну пропаганду і всілякі перешкоди з боку держави, релігія серед сільських мешканців України майже не втратила свого значення. Мова йде не просто про виконання багатьох церковних обрядів, а про справжню релігійну віру і збереження традицій. Тут звертає на себе увагу та морально-психологічна ситуація, що склалася на селі. По-перше, населення сіл мали пристосовуватися до ідеологічної і політичної ситуації. Саме тому значна частина населення так би мовити трималася осторонь від церкви і релігії, а насправді продовжувала поважати народні, батьківські традиції. Розповсюдженням було святкування великих релігійних свят, хрещення, поховання тощо. Дещо знизилися показники вінчань, що вказувало на переважання серед молоді нових радянських обрядів. І це теж було досить неоднозначним. По Україні, особливо у її західних областях кількість церковних обрядів, навіть вінчання, була досить високою.

По-друге, у селах залишалася значною категорія мешканців, які були активними захисниками своїх прав щодо відправлення релігійних культів. Саме ці люди вдавалися до більш-менш відкритих протестів. Це були листи, заяви, скарги на адресу місцевих і центральних представників влади з проханням дозволити відправляти культу. Звертають на себе увагу і відкриті стихійні протести у вигляді відмови закрити храм, винести культові речі тощо.

З іншого боку, у цей час відбуваються зміни сільського способу життя, який віками склався в Україні. Однією з характерних особливостей було руйнування моральних принципів села, що виявилось в неповажному ставленні до віруючих, переважно старих людей, відмові розуміти і навіть відчувати людину, її внутрішні духовні потреби. Багато старих представників населення села змушені були відвідувати церкви віддалених селищ, сіл і навіть міст.

У перспективі слід звернути увагу на вивчення святкової буденності в житті українських селян, виокремивши радянські свята та обряди і традиційні народні, релігійні свята. Слід зупинитися на дослідженні характерних рис сільської святкової буденності по різних областях України.

Література

1. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів, 1996. – 448 с.
2. Андрощук О. В., Баран В. К., Веселова О. М., Ганжа О. І., Герасимова Г. П. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова. – К., 2006. – 652 с.
3. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. р. 6991. – Оп. 1. – Д. 1793. – 96 л.
4. ГАРФ. – Ф. р. 6991. – Оп. 1. – Д. 1804. – 22 л.
5. ГАРФ. – Ф. р. 6991. – Оп. 1. – Д. 1805. – 103 л.
6. ГАРФ. – Ф. р. 6991. – Оп. 2. – Д. 1810. – 67 л.
7. ГАРФ. – Ф. р. 6991. – Оп. 2. – Д. 158. – 106 л.
8. ГАРФ. – Ф. р. 6991. – Оп. 2. – Д. 314. – 108 л.
9. Келембетова В. Ю. Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними / В. Ю. Келембетова // Народна творчість та етнографія. – Кн. 4. – 1961. – С. 27-34.
10. Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження) / В. Ю. Келембетова. – К., 1974. – 191 с.
11. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50 – 60-х років на Україні / І. П. Меркатун // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70-76.
12. Рассадина Т. А. Традиционные ценности в жизни общества / Т. А. Рассадина // Социально гуманитарные знания. – 2004. – № 3. – С. 279-291.
13. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005. – 256 с.
14. Сафронов Ю. Н. Общественное мнение и религиозные традиции / Ю. Н. Сафронов. – М., 1970. – 143 с.
15. Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр., записане у 2009 р. зі слів О. М. Горелової, Т. І. Горелова та Р. С. Рогової, які з 1954 р. мешкали в с. Зоря навколо м. Маріуполя Сталінської області.
16. Танчер В. К. Поширення і причини існування релігійних пережитків серед колгоспного селянства / В. К. Танчер // Питання атеїзму. – Вип. 4. – К., 1969. – С. 105-110.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 67. – 12 арк.
18. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 68. – 309 арк.
19. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 69. – 347 арк.
20. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 73. – 300 арк.
21. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 74. – 346 арк.
22. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 86. – 316 арк.
23. ЦДАВО України. – ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – 254 арк.

© Лисак В.

Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст.

Ришкова Анна

Ришкова Анна. Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст. Стаття присвячена історії подолання проблеми безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст. В умовах жорсткого військового протистояння на фронтах громадянської війни, адміністративно-мобілізаційні заходи радянської влади щодо врегулювання трудових ресурсів виявилися вельми ефективними. За відносно короткий час більшовики змогли практично повністю ліквідувати безробіття, але не економічними, а жорсткими адміністративно-примусовими заходами, фактично шляхом ліквідації ринку праці. При цьому праця остаточно втратила свою економічну привабливість та стимулювання в умовах декларованого мінімального зрівнювального розподілу. Однак ресурсний потенціал адміністративно – мобілізаційних заходів був вичерпаний. Занепад промисловості та сільського господарства, реальна загроза масового голоду, воєнні людські втрати, демобілізація армії, все це призвело до зростання безробіття, що стало однією із важливішою проблемою 1920-х років в радянській Україні. **Ключові слова:** трудова повинність, нова економічна політика, безробіття, біржі праці.

Ryshkova Anna. To the history of the solving of unemployment problem in Soviet Ukraine in 1920-th. The article is devoted to the history of the solving of unemployment problem in Soviet Ukraine in 1920-th. During the period of a hard military opposition of Civil War administrative measures of soviet power were effective for regulation of labor resources. During a short period Bolsheviks appeared to be able to liquidate unemployment by the command-administrative measures, destroying the labor market. In conditions of minimal equate distribution economic attractiveness and stimulation of labor were finally lost. However the resource potential of administrative mobilization measures was empty. Decline of industry and agriculture, real danger of mass famine, human loses, demobilization of army – were the reasons of growth of unemployment – the

important problem of 1920-th in Soviet Ukraine. **Keywords:** labor service, the new economic policy, unemployment, labor exchange.

В умовах жорсткого військового протистояння на фронтах громадянської війни, адміністративно-мобілізаційні заходи радянської влади щодо врегулювання трудових ресурсів виявилися вельми ефективними. За відносно короткий час більшовики змогли практично повністю ліквідувати безробіття, але не економічними, а жорсткими адміністративно-примусовими заходами, фактично шляхом ліквідації ринку праці, при цьому праця остаточно втратила свою економічну привабливість та стимулювання в умовах декларованого мінімального зрівнювального розподілу. Однак ресурсний потенціал адміністративно-мобілізаційних заходів був вичерпаний.

Як і в 20-х роках ХХ ст., сьогодні гостро постає питання безробіття в сучасній, незалежній Україні. Актуальність цього дослідження визначається необхідністю вивчення трансформації суспільства за сучасних умов, коли спостерігаються негативні тенденції у сфері зайнятості населення, стратегії боротьби з безробіттям. Це вимагає вивчення історичного досвіду боротьби з безробіттям в країні, звернутися до апробованих методів надання допомоги, виявити особливості та специфіку формування безробіття, функціонування органів обліку робочої сили та методів допомоги безробітним.

Отже, нині потрібен глибокий науковий аналіз проблеми ліквідації безробіття в УСРР 20-х років ХХ ст., вивчення проблем зайнятості й регулювання ринку праці у взаємозв'язку з вивченням соціально-економічного розвитку країни, що і було взято за мету даного дослідження.

Стосовно історіографії дослідження, проблеми, пов'язані з безробіттям, почали розглядатися в 20-30-х роках ХХ ст. Особливу цінність становлять дослідження таких істориків та політичних діячів, як А. Н. Ісаєв, В. В. Шмідт. У цих працях безробіття аналізується з точки зору вивчення трудових ресурсів в цілому по СРСР. Виникнення проблеми масового безробіття в працях вищезазначених авторів пов'язувалося головним чином з аграрним перенаселенням та міграцією сільського населення до міст на заробітки [1, 22].

Огляд історико-економічної літератури 1920-х років свідчить, що вона мала прикладний характер, оскільки її авторами були здебільшого працівники Наркомату праці. Для сучасного дослідження вони мають значення завдяки значній фактичній базі, що наближає ці роботи до джерел.

Історико-економічна література середини 1930-х–1950-х років, позначена впливом ідеологічної та політико-економічної ситуації, що склалася в країні на той час. У загальних працях лише зазначався факт ліквідації безробіття в країні на початку 1930-х років, який оцінювався як значне досягнення соціалізму. При цьому діяльність держорганів із

регулювання ринку праці та вирішення проблеми безробіття, фактично не досліджувалась [8].

На кінець 1960-х – початок 1970-х років великий внесок своїм дослідженням у розвиток історичної науки зробила Л. С. Рогачевська [9]. В її працях на основі великого фактичного матеріалу подано загальну характеристику стану і причин безробіття в країні, визначаються характерні його риси та специфічні особливості, аналізуються основні етапи боротьби з безробіттям.

Пострадянський час ознаменувався глибоким переосмисленням багатьох етапів і проблем вітчизняної історії. Розпад СРСР і виникнення незалежної України спричинили докорінні змін у соціально-економічному й суспільно-політичному житті країни. Автори аналізують процес установа державного контролю над трудовим посередництвом, вивчають форми й ефективність роботи бірж праці в умовах існування безробіття [3].

Джерельна база дослідження досить широка й різноманітна. Вона складається як з опублікованих, так і з архівних матеріалів. До них належать законодавчі акти, документи й матеріали вищих і місцевих державних органів влади, статистичні документи та матеріали періодичної преси.

Занепад промисловості та сільського господарства, реальна загроза масового голоду, воєнні людські втрати, демобілізація армії, все це призвело до зростання безробіття, що стало однією з важливіших проблем 1920-х років в радянській Україні.

У такій важкій ситуації населення потребувало соціальної підтримки з боку держави. Для здійснення соціального забезпечення були організовані підвідділи соціального забезпечення і охорони праці при місцевих органах Наркомату праці (з 1919 року при органах об'єднаного Народного комісаріату праці й соціального забезпечення). У квітні 1920 року об'єднаний наркомат знову розділяється на два комісаріати – Народний комісаріат праці і Народний комісаріат соціального забезпечення. В зв'язку з цим всі справи соціального забезпечення було передано Народному комісаріату соціального забезпечення. До кінця 1920 року Народному комісаріату соціального забезпечення було передане і забезпечення безробітних [14, с. 45].

Після націоналізації нерухомості Радянська Влада на практиці перейшла до націоналізації робочої сили. Про шляхи її здійснення йшлося у резолюції 3-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів праці: «З метою швидкого та повного постачання робочою силою підприємства та установи – підвідділи робочої сили повинні негайно розпочати планомірне здійснення наступних задач:

а) залучення до праці нетрудових елементів, б) примусове витягання з сіл необхідної робочої сили шляхом трудових мобілізацій, в) переведення кустарів та ремісників на державні підприємства, г) доцільний перерозподіл робочої сили на виробництві. Ці задачі можуть бути виконані

підвідділами робочої сили лише за сприяння органів, які мають потужний апарат примусу як у місті, так і в селі» [3, с. 64].

У цей період проблеми праці в Україні та Росії вирішувалися в одному суспільному напрямку. Виконавчим органом з питань праці та безробіття в Україні з 19 січня 1920 р. по 14 вересня 1923 р. було Управління уповноваженого Народного комісаріату праці РСФРР при Раднаркомі УСРР.

Спільна стратегія полягала у тому: «Що усі сили та засоби народного господарства беруться під сувору дисципліну, працездатне населення залучається до виконання трудової повинності, без чого здійснення соціалістичного ладу неможливе. Перед пролетарською державою постає завдання колосального значення – обрахувати усі сили країни й розпочати розумне та доцільне розподілення їх. Загальний облік робочої сили Радянської Республіки необхідний як підготовчий захід до запровадження загальної трудової повинності» [3, с. 64].

Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів декретом від 10 червня 1920 року затвердили Положення про Всеукраїнський комітет з загальної трудової повинності (Укркомтруд). Згідно з цим документом, основні завдання комітету полягали у «проведенні різного роду трудових мобілізацій на території Української СРР, які мають загальнодержавне значення, у погодженні дій губернських комітетів, контролі за точним та своєчасним виконанням місцевими комітетами усіх покладених на них завдань, у регулюванні перекидання кваліфікованої та некваліфікованої робочої сили на території УСРР» [11, с. 254].

Перший радянський Кодекс законів про працю, прийнятий у грудні 1918 року, мав у своїй основі саме Закон про трудову повинність – їй присвячувався перший розділ Кодексу [12, с. 217]. Місцеві Ради депутатів отримали право примусового залучення до виконання робіт усіх, хто зобов'язувався трудовою повинністю. Перелік тих, хто звільнявся від трудової повинності, був визначений постановою Головного комітету із загальної трудової повинності та Народного комісаріату праці та соціального забезпечення РСФРР від 23 березня 1920 року. У цьому переліку були: чоловіки молодше 16 та старше 50 років, жінки молодше 16 та старше 40 років, інваліди, вагітні за 8 тижнів до пологів та породіллі 8 тижнів після, матері, які годують груддю дітей, жінки, які мають при собі дітей до 8 років, за відсутності особи, яка б доглядала за ними, особи, які доглядають важких хворих. Сюди ж входили члени президіумів радянських, партійних і профспілкових органів та інші відповідальні працівники [13, с. 116].

Проте вже стало зрозумілим, що військовий комунізм повністю вичерпав свої можливості щодо організації виробництва та регулювання трудового ринку.

Х з'їздом РКП (б), який відбувся в березні 1921 року, було проголошено про завершення періоду військового комунізму та переходу до «нової економічної політики» - НЕПу.

Трудові мобілізації та повинності, мілітаризація праці, примусова зайнятість, обмеження у виборі роботи, закріплення робітників за землею та підприємством, декларування бідності як соціальної доброчинності, усе це призвело до громадської байдужості щодо результатів праці, її продуктивності та якості. Насувалась економічна криза.

Щоб повернути колишню трудову активність, треба було негайно створювати умови для зацікавлення трудящих у власній праці. Найпершим постало питання покращити становище робітників, селян та усього населення. Тому основу нової економічної політики радянської влади складали: заміна продрозкладки продовольчим податком (декретом від 27 березня 1921 р.), введенням повної свободи приватної торгівлі (декретом від 22 липня 1921 р.), залучення іноземного капіталу для участі у відбудові промисловості на засадах концесій, дозвіл на використання у певних межах найманої праці. Зміни стосувалися й політики у галузі зайнятості [2, с. 57].

В умовах непу держава відчувала гостру потребу в перегляді політики у сфері праці та зайнятості населення, основ соціального страхування, в тому числі на випадок безробіття. Нова економічна політика свідчила про перехід від жорстко централізованої економіки до ринкової, але зі збереженням основних регуляційних важелів в руках держави. Але з розвитком приватного підприємства та товарно-грошових відносин відроджувався ринок праці, основним регулятором якого є попит та пропозиція робочої сили – що поступово витіснили адміністративно-примусові заходи регулювання робочої сили, які були придатні в умовах жорсткого військового комунізму, але зовсім не придатні в умовах непу. Було дозволено використання найманої праці, почав формуватися ринок праці, праця стала товаром одержавши грошову оцінку [7, с. 48-55].

Структурні перетворення в економіці, безумовно, спричинили появу безробіття серед тих, кому раніше було гарантовано стабільну зайнятість. В результаті разом з відновленням товарно-грошових відносин почав створюватися ринок праці. Якщо на 1 жовтня 1921 рік на Україні нараховувалося 13.8 тис. безробітних, то вже на 1 жовтня 1925 рік нараховувалося 200.7 тис. безробітних. Середньорічна кількість безробітних на Україні на 1925/26 роки складала 179.8 тис., на 1926/27 – 208.4 тис., на 1927/28 роки зросла до 220.3 тис. безробітних [6, с. 77-78]. Пролетаризація широких мас ремісників і міщан та повернення промислових робітників до міст сприяли збільшенню армії незайнятих людей.

Боротьбу з безробіттям планувалася проводити в двох напрямках: 1) вірний розподіл робочої сили та 2) забезпечення безробітних. Обов'язки про розподіл робочої сили було покладено на Народний комісаріат Труда, який повинен був організувати підвідділи розподілу

робочої сили (біржі труда), які реєструють попит та пропозицію на працю. На це покладалися великі надії.

Тим, хто залишався без роботи, і якщо, підвідділ розподілу праці не мав змоги забезпечити таку особу роботою, їм надавалося забезпечення, для підтримання життєдіяльності. Такі обов'язки були покладені на Народний Комісаріат Соціального Забезпечення. Постановою Народного комісаріату від 15 листопада 1921 року «Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею» забезпечення безробітних повинно було проводитися в страховому порядку, за такими принципами: 1) Страхові внески, нараховані на забезпечення безробітних, виплачують виключно підприємці. Приватне підприємство, сплачує особисто власник, стосовно державного, сплачує адміністрація підприємства. 2) Самі працівники, які зацікавлені в своєчасній та повній виплаті підприємствами страхових внесків, мають можливість слідкувати за тим, як проводяться виплати. Вибірчі органи робочих підприємств, Комісії з охорони праці та соціального забезпечення є «основним регулятором вилучення страхових внесків» [15, с. 5].

Протягом 1922 року проводилася робота з підготовки проекту нового кодексу законів про працю на зміну застарілому трудовому кодексу 1918 року, який за нових умов вже не міг виконувати своїх нормативно-регуляційних функцій. Новий кодекс був затверджений на IV сесії ВУЦВК 30 жовтня 1922 року, який почав діяти з 15 листопада 1922 року [4, с. 4].

В кодексі зазначалося, що наймана праця ґрунтується на добровільній згоді найманого працівника й роботодавця. До функцій держави в цій сфері належали встановлення мінімуму заробітної плати й вимога дотримуватися 8-годинного робочого дня та техніки безпеки на виробництві. Працевлаштування мало здійснюватися тільки через біржу праці.

Спочатку поява безробіття не викликала занепокоєння в колах партійно-державної бюрократії. Воно вважалося неминучим, але явищем, яке легко подолати, шляхом перебудови господарського механізму. Передбачалося, що зі зростанням виробництва, промисловість легко поглине надлишки робочої сили. Але з посиленням безробіття, воно стало предметом дослідження працівників Наркомату праці [5, с. 24].

Основними джерелами безробіття в 20-х роках ХХ століття вважалися такі фактори: закриття збиткових або зруйнованих підприємств; скорочення надміру роздутих штатів радянських установ; демобілізація з лав Червоної Армії; приплив біженців із голодуючих губерній; повернення до міст колишніх робітників та службовців; приплив селян у місто внаслідок аграрного перенаселення.

У 20-ті роки ХХ століття на ринку праці Харкова оформилася тенденція до збереження безробіття, головною причиною якого було збільшення чисельності міського населення при відставанні темпів створення робочих місць унаслідок відносно повільної відбудови промисловості, пригніченого стану приватного сектору економіки

Харкова, тиску з боку села та перенасичення ринку малокваліфікованою робочою силою. У 1922 році виділилися дві головні причини зростання безробіття – згортання державної промисловості й украй слабкий розвиток приватної промисловості, не здатної поглинути всіх бажаючих працювати [18, арк. 1].

У березні 1922 року Наркомат внутрішніх справ УСРР розіслав губернським відділам комунального господарства циркуляр стосовно організації громадських робіт: «Зростаюче безробіття та рух робітників з губерній, що голодують, викликають необхідність організації найближчим часом на місцях загальнокорисних робіт для залучення безробітних. Голова комуністичного господарства пропонує терміново потурбуватися щодо розробки програм громадських робіт. На цих роботах треба використовувати мінімальну кількість матеріалів та технічних пристосувань з широким застосуванням некваліфікованої праці. Кошти необхідно віднайти на місцях шляхом обкладанням зацікавлених у робітниках кіл населення та обкладанням цільовим податком підприємств» [19, арк. 65].

11 вересня 1922 року Раднарком УСРР затвердив «Заходи з надання допомоги безробітним». Тим з них, хто мав право на отримання допомоги за соціальним страхуванням по безробіттю, надавалися пільги з квартирної плати і забезпечення паливом, вони не сплачували за комунальні послуги та медицину, їм надавали трудову допомогу, залучаючи, коли траплялася можливість, до масових некваліфікованих робіт [16, арк. 184].

У розвиток цієї постанови Раднарком Всеукраїнський ЦВК 24 січня 1923 року ухвалили «Порядок надання безробітним права безплатного користування комунальними послугами». Це право надавалося безробітним, які на біржі праці отримали допомогу за безробіття. Тепер їм видавалися спеціальні бонни, відповідно до яких вони безплатно могли споживати за добу 5 літрів води з водопроводу та стільки ж відвести у каналізацію, за наявністю лічильника не сплачували щомісяця за 4.5 кВт. електроенергії, а в разі відсутності лічильника – за одну лампочку у 25 ват. Безробітні також могли два рази на місяць безкоштовно відвідувати комунальну лазню [17, арк. 49].

З початком Непу поновився посередницький характер діяльності бірж праці, на відміну від примусового та облікового напрямку, який переважав у період існування трудової повинності. Замість обліку та розподілення за командним принципом біржі перейшли до обліку та посередництва при найманні робочої сили на засадах добровільної згоди безробітних. Проте відмова від функцій суто облікового характеру ніяким чином не свідчила про відхід від державного регулювання ринку праці. Залишалася також вимога обов'язкового наймання трудящих тільки через біржі праці та зосередження попиту в єдиному державному органі. У зв'язку з цим біржам часто доводилося вдаватися до жорстоких дій (накладання штрафів, притягнення до суду), аби примусити не тільки

приватних підприємств, але й державні організації додержуватися чинного законодавства про функціонування ринку праці.

Біржі праці здійснювали свою діяльність під безпосереднім контролем радянських, державних і господарських органів, а також представників профспілок. На чолі стояв комітет, який був створений на пропорційній основі з представників відділів праці, господарських органів і професійних спілок. Протягом 1923–1925 рр. біржі були організовані в усіх губернських містах, а також у тих районах, де більше всього налічувалося безробітних. У 1926 році в країні діяло 256 бірж праці. В містах, де нараховували менше 500 безробітних, створювалися кореспондентські пункти [10, с. 9].

Окрім страхування та організації громадських робіт, Наркомат праці, місцеві біржі та комітети боротьби з безробіттям допомагали у відкритті артілей та заснуванні різних трудових колективів для працевлаштування безробітних. Але з кожним місяцем кількість зареєстрованих безробітних зростала, а тому Комітет боротьби з безробіттям закликав місцеві органи до додаткових форм допомоги безробітним. Серед цих заходів були – створення гуртожитків для чоловіків та жінок, організація так званих «вогнищ» для дітей безробітних, відкриття їдалень та чайних.

Підкреслюючи позитивну роль, яку відігравали біржі праці, не можна не відзначити, що їхня діяльність була детермінована офіційною політикою. Це виявилось в організації компанії «чищення каталогів». Комітет зазначав, що «торговці, злочинні елементи, біржові шулери засмучують біржі праці, заважаючи боротьбі з безробіттям. Більшість з них отримують допомогу в касі соціального страхування, не даючи можливості робити виплати нужденним робітникам, які не мають роботи». Комітет закликав повідомляти про усі випадки прикриття карток біржі праці і робити усе, аби якнайшвидше очиститися від «небажаного елемента» [20].

Конкретніші доручення щодо цього давала Українська Економічна Рада. Постановою від 23 жовтня 1923 року вона зобов'язала Наркомат праці протягом трьох місяців провести перереєстрацію безробітних, які стоять на обліку на біржі праці, та «зробити чистку їх від нетрудових елементів на основі попереднього соціального опитування усіх зареєстрованих» [21]. Біржа праці розпочала класифікувати безробітних за трьома категоріями праці: індустріальна, група осіб розумової праці і чорнороби. При цьому вони поділялися на дві категорії: власне безробітні та особи, які шукають працю, та тих хто вже мав роботу або заробіток, але бажали їх змінити, та ті, що ніколи не працювали за наймом. Перша категорія мала право на одержання роботи у першу чергу та на соціальну допомогу й пільги, а на другу категорію ці права не поширювалися.

Таким чином, влада намагалася вирішити проблему масового безробіття, скоротити витрати на соціальні потреби, приховати реальні масштаби безробіття.

Починаючи з 1926/27 господарського року реєстрація певних категорій безробітних, особливо мігрантів села, була навмисно обмежена. У березні 1927 року було прийнято постанову, яка регламентувала реєстрацію на біржі праці тільки так званих «дійсно безробітних», тобто осіб, які могли б довести свою попередню незайнятість протягом певного періоду часу. Результатом упровадження в життя зазначеної постанови став поділ безробітних на дві групи: тих хто втратив роботу, виключаючи сезонних працівників, і тих, хто роботи ніколи не мав [22, с. 24].

Незважаючи на збільшення припливу селян у міста, переважну більшість безробітних становили міські жителі – від 2/3 до 4/5 % загальної чисельності осіб, що шукали роботу. Приблизно половина всіх безробітних була без кваліфікації і мала незначні шанси знайти роботу [1, с. 138].

З 1926 року у зв'язку з дотриманням курсу на індустріалізацію країни та реконструкцію народного господарства, біржі праці почали займатися питаннями перепідготовки робочої сили. При біржах створювалися курси отримання кваліфікації або перекваліфікації працівників. У 1929 році біржі праці отримали нові вказівки щодо регулювання роботи з підготовки кадрів та надання роботи безробітним. У квітні 1929 року Наркомат Праці СРСР надіслав Республіканським Наркоматам постанову «Про категорії безробітних, що підлягають реєстрації на біржі праці і про порядок направлення їх на роботу». У постанові йшлося про те, що «стихійність ринку праці та наймання робочої сили суперечать завданням планового забезпечення промисловості робочою силою». Через форсовану індустріалізацію біржі праці не встигали задовольнити всі запити підприємств. Пропозиція стала перевищувати потребу. У 1930 році на 100 безробітних приходилося 160 заявок. На біржах залишалося зареєстровано 226 тис. людей [10, с. 11].

У 1930 році, оскільки, як вважалося на той час, було повністю ліквідоване безробіття, держава відмовляється від такого виду забезпечення, як допомога по безробіттю. У зв'язку з цим, біржі праці перетворювалися в організацію управління кадрами, стаючи закладами з планового розподілу робочої сили. Через деякий час, підприємствам дозволялося самостійно приймати працівників на роботу. Біржі праці припинили своє існування [10, с. 11].

Таким чином, дослідження основних джерел безробіття в Українській республіці показало, що перехід до непу відбувся в обстановці економічної та фінансової нестабільності. Із упровадженням непу, розвиток ринкових відносин викликав утворення ринку праці і, як наслідок, появу безробіття. Розростанню масштабів безробіття сприяли повернення робітників у міста, вихід на ринок праці жінок, аграрне перенаселення з села до міста, а також голод та демобілізація з лав Червоної Армії.

Протягом багатьох років радянські суспільствознавці стверджували, що зазначені явища були наслідком тимчасового відступу перед капіталом, соціальною ціною змушеного відходу від принципу комунізму заради відновлення зруйнованої громадянською війною й іноземною інтервенцією економіки країни. Але зазначена точка зору не відповідає дійсності. Державна партія спробувала пристосувати ринок до своєї доктрини. Компартійно-радянська номенклатура змушена була змінювати важелі економічної диктатури й навчитися впливати на народне господарство не силовими методами, а вивченням і врахуванням особливостей ринкової кон'юнктури. Неп не лише відтворював безробіття у його різноманітних проявах, але й передбачав формування резервної армії працівників як однієї з умов реалізації необхідних зрушень в економіці.

В УСРР відроджувався ринок праці, встановлювалися співвідношення між попитом і пропозицією робочої сили. Праця стала елементом ринкового господарства, одержала реальну ціну, а заробітна платня – відповідне товарне відшкодування.

Біржі праці фактично перетворювалися на державні відділи розподілу трудових ресурсів з функціями регулювання зайнятості на місцях. Взагалі ситуація в країні ставала парадоксальною – безробіття співіснувало з нестачею робочої сили, продуктивність праці невпинно падала. Зміна господарської кон'юнктури, багатоукладність, структурні зміни в економіці супроводжувалися збільшенням масштабів безробіття.

Література

1. *Исаев А. Н.* Происхождение и характер безработицы в СССР / А. Н. Исаев. – М.; Л., 1929.
2. *История социалистической экономики СССР* / И. А. Гладков. В 7-ми томах / Т.2. Переход к Непу. Восстановление народного хозяйства СССР 1921–1925 гг. – М., 1976.
3. *Ковалинський В. В.* Праця і соціальна політика. З історії міністерства / В. В. Ковалинський. – К., 2002.
4. *Кодекс законов о труде: С изменениями и дополнениями от 15 сентября 1926 г.* – Х., 1926.
5. *Котляр М.* Безработица на Украине и борьба с ней / М. Котляр // Вопросы страхования. – 1924. – № 32-33.
6. *Кульчицкий С. В.* Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937 / С. В. Кульчицкий. – К., 1987.
7. *Лобурець В. Є.* Подолання безробіття на Україні – велике завоювання соціалізму (1921–1930) / В. Є. Лобурець // Український історичний журнал. – 1971. – № 2.
8. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР* / редкол.: А. А. Несторенко. – М., 1954.
9. *Рогачевская Л. С.* Ликвидация безработицы в СССР 1917–1930 гг. / Л. С. Рогачевская. – М., 1973.

10. *Рогачевская Л. С.* Биржа труда в недавнем прошлом / Л. С. Рогачевская // Социальная защита. – 1991. – № 3.
11. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства.* – 25 июня 1920 г. – №57.
12. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства.* Сборник декретов 1917–1918 гг. – М., 1920.
13. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства.* – 6 апреля 1920 г. – № 24.
14. *Соціальне страхування: історія і проблеми* // Соціальний захист. – 1999. – №2.
15. *Теттенборн З.* Борьба с безработицей в Советской России / З. Теттенборн // Вопросы социального обеспечения. – 1922. – № 5.
16. *ЦДАВАВУ.* – Ф. 1. – оп. 2. – од. зб. 868.
17. *ЦДАВАВУ.* – Ф. 1. – оп. 2. – од. зб. 932.
18. *ЦДАВОВУ.* – Ф.5. – оп.1. – од. зб. 941.
19. *ЦДАВОВУ.* – Ф.5. – оп. 1. – од. зб. 908.
20. *ЦДАВОВУ.* – Ф.2623. – оп.1. – од. зб. 1256.
21. *ЦДАВОВУ.* – Ф.2623. – оп.1. – од. зб. 1245.
22. *Шмидт В. В.* Положение рабочего класса в СССР / В. В. Шмидт. – М.; Л., 1928.

© Ришкова А.

«Тератургема» Афанасія Кальнофойського: між чудесами та віровизнаннями

Сакал Євгенія

Сакал Євгенія. «Тератургема» Афанасія Кальнофойського: між чудесами та віровизнаннями. «Тератургема» (1638 р.) була написана Афанасієм Кальнофойським у період проведення так званих Могиллянських реформ. У цьому трактаті Афанасій Кальнофойський відкинув закиди, спрямовані проти святості Києво-Печерських святих, таким чином намагаючись захистити Руську Церкву. У статті зроблено спробу розглянути залежність між типом чуда та сповіданням прочанина. Особлива увага приділена прихованим «обмовкам» у тексті, які частково виявляють логіку мислення Кальнофойського. Авторка дійшла висновку, що Божа кара залежить від сповідання прочанина. Найбільш значимими «обмовками» у тексті є метафори «нового Єрусалиму», стосовно Києво-Печерської Лаври, «богомилуючої»

Москви та рівності корон Мономаха та Болеслава Хороброго.
Ключові слова: чудо, католики, протестанти, Києво-Печерська Лавра, новий Єрусалим.

Sakal Eugeniya. «Teraturgema» of Afanasij Kalnofois'kyi: between miracles and confessions. The Teraturgema (1638) was written by Afanasij Kalnofois'kyi at the beginning of Mohyla's reforms. In this treatise Afanasij Kalnofois'kyi denies the arguments against the holiness and Orthodoxy of the Caves Monastery fathers and in such way defends the Ruthenian Church. The article tries to examine the dependency between the type of the miracle and confession of the pilgrim. Special attention was devoted to the implications hidden in the text that could partly reveal the logic of Kal'nofoiskyi's thinking. The author draws a conclusion that the divine scourge depends on the confession of the pilgrim. The most significant "slips" in the text are the metaphors of the «new Jerusalem» concerning the Kyiv-Pecherska Laura, «godly» Moscow and the equality of the Monomakch and Boleslaw Kchorobryi (the Brave) crowns. **Keywords:** miracle, Catholics, Protestants, Lavra, the new Jerusalem.

Тератургема (Тератуургма lubo cуда) Афанасія Кальнофойського вийшла друком у типографії Києво-Печерської Лаври у 1638 році. Її автором був Афанасій Кальнофойський, який від 1630 р. проживав у Києві, де належав до кола митрополита Петра Могили [5, с. 288].

«Тератургема» Кальнофойського виникла у час, коли церковні інтелектуали Київської митрополії постали перед викликами Реформації та Католицької Реформи, що змушувало добирати нових аргументів у захисті православних святих. «Тератургема» стала однією із перших спроб відстояти авторитет Православної Церкви через опис чудес, які відбувалися в Печерському монастирі. Предметом нашого аналізу буде передмова та другий трактат «Тератургеми» («Traktat wtory o samych cudach»). Чудо у «Тератургемі» є структуротворчим елементом, довкола якого організується весь текст. Відтак, нашими завданнями є прослідкувати залежність між типом чуда (чудо-кара, чудо-знак) та віросповіданням прочанина, визначити, чи було метою чуд навірення у православ'я, та виявити за лаштунками чудес «ідеологічні» послання до читача.

У середині ХХ століття Микола Глобенко зауважив, що «Тератургема» належить до досить часто згадуваних, але мало досліджених пам'яток ХVII століття [3, с. 5] – з того часу ситуація майже не змінилася. Відтак, актуальність статті видається наочною.

С. Т. Голубев одним з перших ввів «Тератургему» Афанасія Кальнофойського до кола історичних студій [4, с. 294]. Він вважав, що «Тератургема» була створена з ініціативи Петра Могили і мислилася як продовження та завершення «Патерикону» Косова – її метою було

показати, що чудеса відбуваються в монастирі і донині. Другорядними цілями було: надати відомості про київські печери та увічнити пам'ять лаврських фундаторів.

Дослідником «Тератургеми» був діаспорний історик літератури та секретар «Енциклопедії українознавства» Микола Глобенко [3, с. 1–36]. Своїм завданням він вбачав довести, що «Тератургема» «продовжує в українській літературі 17 віку традицію старокиївської доби» [3, с. 34]. Для того він зіставив тексти «Тератургеми» та Другої Касіанівської редакції (1462 р.) Києво-Печерського патерика. Дослідник зазначив, що Кальнофойський у низці випадків перекладає патерик польською мовою, додаючи барокові елементи. Сюжети деяких чудес, на думку Миколи Глобенка, Афанасій Кальнофойський міг брати з «Повісті минулих літ». Дослідник акцентує на поєднанні книжної вченості та простоти викладу чудес, що видаються як «розповіді з народних уст». Отже, Микола Глобенко розглядає «Тератургему» лише у площині української літературної традиції.

Текст «Тератургеми» видано в серії «Українські Гарвардські студії», у томі «Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery» (1987 р.). Передмову до видання написала Пауліна Левін. Вона представила «Тератургему» на основі дослідження С. Т. Голубева та ще кількох розвідок [1; 8; 9].

«Тератургему» використовують також як джерело для топографічних студій над Києвом ХVII ст. та для генеалогії князівських родин [6; 2]. Однак, окремого дослідження самої пам'ятки так ніколи і не було: не належить це і до моїх задач.

Спершу спробуємо визначити, які іновірці фігурують у чудесах, описаних Афанасієм Кальнофойським. Католики і протестанти приходять до монастиря, щоб вилікуватися, отримати благословення, задовольнити свою цікавість. Кальнофойський оповідає про католиків, які шукали зцілення в монастирі і отримували його без переходу у православну віру. Власне, питання зміни віри навіть не порушувалося.

Однак, іншим є ставлення до протестантів. Портрет протестанта за Афанасієм Кальнофойським такий: німець-жовнір потрапляє «на екскурсію» «з іншими» до Лаври, де через цинічність свого віросповідання краде щось від святих мощей. І на підтвердження того маємо три подібних чудес.

У чуді №7 оповідається про німця-цирульника Ціну Гануса, який прийшов з Києва до Печерського монастиря разом з рештою жовнірів, що прямували до Москви садити Дмитра Самозванця (Dmitra Rostrihę) на столицю Московського царства [1, с. 195]. Ціна Ганус, відставши від решти, врізав шмат ноги св. Антонія. Зі здобиччю німець повернувся до свого «łogowiska», де без відома господаря приховав на полиці ногу святого. Вночі, коли всі полягали спати, дім осяявся дивним світлом – господар з мешканцями будинку, злякавшись пожежі, тричі вибігали на вулицю, а коли світло зникало, знову поверталися. Врешті, господар

зауважив, що світло іде від сухої ноги на полиці, і почав розпитувати німця, що то таке. «Jam to uczynił, rzecz Cerulik, y widzę iawnie żem zgrzeszył przed Bogiem y tym iego Świętym, dla czego to było objawienie» [1, с. 196]. Причину свого вчинку німець пояснив так: «noge S. Theodorowi dla natrząsania y vragania się z Świętych Ruskich więszego, a między Geretykami y inowiercami vrwiał» [1, с. 196]. У цьому чуді варто зауважити, що за такий серйозний проступок Ціна Ганус покараний не був. Справа обійшлася нічними молитвами та зверненням вранці до ратуші, після чого нога була віднесена до монастиря. Увірування лютеранина та його переходу до православ'я навіть не передбачалося.

Значно жорстокішим було покарання антитринітарія в чуді №12 [1, с. 202]. Кальнофойський представляє гостя не надто дружньо: «Atheista y Niewiernik z secty Bogu obrzydłego Ariusza, fałszywie Bazilim rzeczonu» [1, с. 203]. Цей «атеїста» просить ієродиякона Ліверіуса П'ятницького, щоб показав йому реліквії св. Юліани, княжни Ольшанської. Ліверіус П'ятницький відкриває труну, і коли на щось відволікається, «сретик» знімає перстень зі святої і, подякувавши, йде геть. За дверима він починає волати та падає. Братія з Єлисеєм Плетенецьким, збігшись на крик та шукаючи причину його смерті, знаходять у нього в кишені перстень, знятий зі святої. Так, вочевидь, святі карають святокрадців. Якщо Ліверіуса П'ятницького не дивує конфесія прочанина, значить монастирські практики були не зовсім «релігійно дисциплінованими».

Чудо №28 відбулося з німцем-пахолком [1, с. 227]. Він прийшов з іншими жовнірами до печер, але свого імені не назвав. Афанасій Кальнофойський трактує це як страх перед чимось, або «chcąc sławę Bożą zataić, y wielki ten Cud odkryć, iako inney confessiey ludziom nie powiną» [1, с. 227]. Цікава деталь: над входом до печер розміщувався напис з трьома правилами поведінки в печерах: 1) поводится пристойно та з пошануванням до святих мощей; 2) заходячи, промовляти тричі «Святі отці печерські, моліться за мене»; 3) нічого не брати від святих мощей. Наявність правил передбачає, що такі порушення практикувалися, і навряд чи були рідкісними. Німець не послухався третього правила: «z głowy iednego Świętego proszku sobie naszkrobał» [1, с. 227]. Потім він поїхав до Києва, але біля монастиря Св. Миколи Пустинника осліп і мусив зійти з коня. Шляхтичі зауважили його відсутність лише тоді, коли доїхали до Києва. Коли за ним повернулися, то побачили, що пахолок блукає сліпий, повторюючи: «Biada mnie, biada mnie». Після допиту він зізнався, що «прошку з двох глов нашкорбал», і з тим його повели до ієродиякона Єлисея Жуковського, який справив за ним молитву перед іконою та гробом св. Антонія Печерського, відтак, німець одужав.

У питаннях чуд-кар, які стосуються «католицької Русі», «ідеологічний вимір» праці Кальнофойського відчувається найбільше. Наведу два чуда, які ілюструють кару за осквернення православних святинь.

Героєм чуда №35 є пахолок, Ян Лімонтовський, який разом зі своїм паном Яном Молкевським та його товаришами відвідували Печерську

Лавру [1, с. 241]. По виходу з печер хлопця одразу охопила дивна хвороба. Його почали запитувати: чи він нічого не брав у печерах. На що пахолок відповів: «Gdym przyzedł do Ś. Jana [...] na wieczną hańbę y obelgę Ruskiemu Narodowi chciałem mu łeb wkręcić» [1, с. 241]. Як і у випадку з пахолком-німцем, винуватець покається і хвороба його минула. Віросповідання цього шляхтича Кальнофойський не вказує, проте зауважує, що приятелі пана були латинської віри.

У чуді №46 пан Крацевич, католик, прийшов до печер подивитися на святі тіла. Одначе поведився не надто гречно: «też słowa iadem vszczepliwości rostworzonę do gorzkiego potu przydawał sarkasmu» [1, с. 257]. Вийшовши з печери св. Антонія, шляхтич заслаб і зрозумів, що не може зорієнтуватися на місцевості. Його повели до еклезіарха о. Іларіона Воцкевича Творовського, а той наказав повернутися до печери св. Антонія та каятися – лише після того пан Крацевич одужав.

Окрім чудес, спрямованих проти еретиків та їх проступків, є чудеса, в яких оповідається про «відкриття» еретиками істинності православної віри.

Про навернення кальвініста Мартіна з Помор'я оповідається в чуді №38 [1, с. 245]. Мартін має ті чесноти, які імпонують Кальнофойському: «w Łacińskim ięzyku wzonego, skłonnego, przyjemnego», але з одною серйозною вадою – «iako szpoci stara łata suknie nową, [...] że był Kalwińskiey sekty adhearentem» [1, с. 245]. Проте, Мартіну пощастило, адже Бог вирішив порушити його «духовну сліпоту» і направив до обителі св. Антонія, де він і увірував. По тому Мартін пішов до монастиря св. Михайла Злотоверхого, що тоді був резиденцією митрополита Йова Борецького, де жив доволі довго, а пізнавши артикули віри і навчившись руської мови, повернувся у Поморську землю вже як «слухняний русин», щоб там славити Східну Церкву.

У «Тератургеми» міститься кілька прикладів чудесного увірування католиків.

Так, у чуді №50 ідеться про пана Даніеля Снятинського, який, служачи у пана Рафаеля Лещинського, белзького воєводи, дуже захворів [1, с. 264]. Шукаючи порятунку, він рушив у дорогу, де йому явилася Божа Мати та вказала хреститися за обрядом Східної Церкви справа наліво, а в мові «uczynił po Słowieńsku Amen». Свідченням того, як не просто засвоювалися нові правила, є те, що дякувати Богу він іде до костюлу. Одужавши у Печерському монастирі, Даніель Снятинський перейшов у православ'я і шороку відвідував монастир.

Отже, віряни незалежно від конфесії можуть ходити на прощу до Києво-Печерської Лаври. Відвідини іновірців не дивують ченців, що свідчать про узвичаєність такої практики. Однак, варто зауважити, що прочани різних конфесій за подібні проступки несуть відмінні за тяжкістю покарання. Католики, лютерани та кальвіністи ніколи не караються смертю, на відміну від антитринітаріїв. Відтак, слід гадати, існували уявлення про «своїх» іновірців, які заслуговують менш жорстоких покарань, ніж «чужі». Оскільки, Афанасій Кальнофойський подає лише

два випадки зміни конфесії: один з боку католика Данієля Снятинського, другий – кальвініста Мартіна з Помор'я, то подібна «порційність» може свідчити, як про намагання зберегти деяку міжконфесійну рівновагу, так і про те, що прагнення навернути, властиве Ecclesia Militans, було не характерне Православній Церкві. Для неї безпосередньою небезпекою була не критика православ'я, а скепсис (переважно з боку прочан протестантського віросповідання) щодо чудодійної сили святих реліквій. Варто згадати, що в обох випадках навернення постало питання вивчення руської мови, що опосередковано може свідчити про пов'язання «руської віри» та мови з руською ідентичністю.

Тепер можемо перейти до «ідеологічних обмовок», прихованих у передмові та трактаті про чудеса.

Починаючи з 1620-х рр., концепт «Єрусалиму» бурхливо актуалізується у київському письменстві [7, с. 297–330], не минуло це і «Тератургеми» Афанасія Кальнофойського. Святість монастиря поширювалася на весь Київ, «другий Єрусалим», тому лаврські чудеса славили не лише Лавру, але й місто. Це злиття міста і монастиря можна помітити навіть із назв. У перших чудесах автор звично називає монастир Печерським, і різниця між ним та містом підкреслюється, хоча б через відстань – «ten przywedrowawszy z miasta Kiiowa do Monastyra Pieczarskiego». Поряд з цим вживаються також дефініції «свята» та «чудотворна» Лавра Печерська [1, с. 198]. Натомість у десятому чуді монастир іменується «Києво-Печерським», тобто автор поєднує славу (святість) міста і монастиря: «Gierusalemie nowego: Monastyra mówię Kiiowopieczarskiego» [1, с. 200]. Складно розмежувати, що ж є тим «другим Єрусалимом» для Кальнофойського – монастир чи місто. До прикладу, в чуді № 46 він пише: «Co ma świat wybornego u dziwnego, na to z ochotą ludzkie oczu patrzeć zwyżczy maia. Więc że w Goryżcie naszym Kiiowskim przedziwne rzeczy Pan, których wysłowiec nieźla, okazał, mnogą mnogością Ciał SS. w Pieczarach leżących, te Krześciańskie pobożności ludzie iedni dla vciechy (jako to inszych confessiy) oczu, drudzy dla dusze swey pocieszenia, po długich peregrinaciach nawiedzaią» [1, с. 257]. З цього уривку складно визначити, чи йдеться про місто, чи про монастир. Але маємо інше чудо, де під Єрусалимом автор вочевидь розуміє Київ – «w drogę do świętego Miasta Kiiowa, drugiey Jerozolimy» [1, с. 210]. З іншого боку, більшість чудес відбувається у Києво-Печерській Лаврі, то для її ченця вона є «другим Єрусалимом». За неї Кальнофойський просить Бога у паренезисі чуда №54: «Przebłogosławionej Matki miłosierdzia o intercessia do Syna u Boga swego, Zbawiciela naszego żądamy, aby też sententia nie ferował na nasz Jerusalem» [1, с. 273].

Утім, на це питання можна подивитися і під іншим кутом зору. Київ як «богохранимый град», підкреслює і посилює статус Лаври. Бо як інакше можна пояснити славлення чудес, що відбуваються у Софіївському та Києво-Михайлівському монастирях? Так, у парагоні до чуда №32 Кальнофойський описує загорання свічок, аромати та «співи горних музикантів» у св. Софії. За простою логікою конкуренції, Лавра

не мала б вихвалити «чужі» чудеса, проте, очевидно, у даному випадку про конкуренцію мова взагалі йти не може. Вивищується статус міста як православної столиці, а це вигідно як Лаврі, так і самому Києву.

Отже, автор переносить на той час уже поширену щодо Києва метафору «другого/нового/нашого Єрусалиму» на Києво-Печерську Лавру, яка таким чином стає осердям святості та слави, успадкованих від першої християнської столиці.

Цікавими для дослідження є екскурси в історію, які здійснює Кальнофойський. Описуючи в передмові діяння князів, він не згадує заходів Мономаха як покровителя Церкви, проте акцентує на його успіхах як державного мужа. Заслуги князя полягають у тому, що він «gramionami swemi, iako drugi Atlas dzwignowszy, w iedno ciało znowu zniósł u vspokoii» [1, с. 124], тобто об'єднав «Монархію Руську», яка тоді, на думку Кальнофойського, страждала від незгод. Однак, таке схвалення одразу породжує певні питання: чому людина, вихована на шляхетських чеснотах та ідеалах, негативно оцінює «самостійні» діяння «потомків великого Володимира»? За що Кальнофойський так цінує сильну владу Володимира Мономаха? У традиціях Речі Посполитої існувало певне неприйняття та страх перед тиранією, відтак, було безліч обмежень, щоб король не став тираном. З кого ж тоді бере приклад Афанасій Кальнофойський? Можливо, то спадок візантійського уявлення про владу. Однак, враховуючи тодішні освітні практики, видається сумнівним, щоб подібні уявлення Кальнофойський міг почерпнути з джерел. Напевно, такі міркування могли виникнути на прикладі і досвіді сусідньої монархії, політичні традиції якої були прямопротилежними до річпосполитських, маю на увазі Московське царство. Кількаразові згадки про «богомилуючу Москву», де наразі зберігаються символічні для історії Київської Русі «корона» Мономаха та мощі св. Бориса і Гліба, також можуть свідчити про певні, сказати би, «промосковські» симпатії автора до єдиновірної держави.

Другий момент, на який звертає увагу Афанасій Кальнофойський – це дар імператора Константина «Корона своіа Caesarska» Володимирові Мономаху [1, с. 124]. Кальнофойський порівнює цей дар з тою короною, яку отримав Болеслав Хоробрий від Оттона, імператора Священної римської імперії. Натяк Афанасія Кальнофойського у цьому випадку є вельми прозорим: історія Русі та історія Польщі – це речі одного гатунку. Одних героїчних діянь недостатньо для звеличення: вони мають бути визнані. Заслуги Володимира Мономаха та Болеслава Хороброго були ствержені різними, хоча фактично рівноправними, гілками великої Римської імперії. Таке акцентування можна трактувати, як «претензії» на рівноправність у минулому.

Втім, між історією давньою, києво-русською, та сьогоденням Афанасій Кальнофойський мусив прокласти якийсь місток. Ним є gesta Дому князів Четвертинських. Як зауважує Наталя Яковенко, князі Четвертинські були тими, на кого «поставило» духовенство оточення Петра Могили після вигасання роду Острозьких у 1620-х роках та

переходу Унійної Церкви під покровительство князів Заславських [7, с. 231-257]. Тобто саме вони мали уособлювати владу та на них поклалися нові історичні очікування по смерті «великих» руських князів. Отже, саме їм присвячена «Тератургема». Однак, читач Афанасія Кальнофойського не обов'язково мав бути православного віросповідання, швидше, праця розрахована на тих, хто «вагався», вона мала схилити до розуміння істинності чудес, а отже, і до визнання православної віри.

Наостанок варто зазначити, що попри вагання та пошуки у творенні «русинського» Кальнофойському властива безумовно «річпосполитська» ідентичність, оприявлена в називанні автором бунтівливих козаків «реbelіантами» [1, с. 130] та локалізації монастиря в «милій Польщі», тобто вписанні його в державну територію Польського королівства [1, с. 223].

Джерела

1. Afanasij Kal'nofois'kyj and the Teraturgēma // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Introduction by P. Lewin. – Cambridge: Harvard University Press, 1987.

Література

2. *Войтович Л.* «Тератургема» Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин / Л. Войтович. – Львів, 2000.
3. *Глобенко М.* «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокіївською літературою. – відбитка із збірника «Української літературної газети» / М. Глобенко. – Мюнхен, 1956.
4. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования / С. Т. Голубев. – К., 1898. – Т. 2.
5. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання.* – К., 2001.
6. *Люта Т.* Сакральна топографія Києва за Афанасієм Кальнофойським / Т. Люта // Київська старовина: історичний науково-популярний та літературний журнал. – 2005, №5. – С. 117–127.
7. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.
8. *Nodzyńska L.* Paterik kiowsko-pieczerski. Dzieje zabytku w Polsce Acta Universitatis Wratislaviensis, 1971
9. *Martel A.* La langue polonaise dans les pays Ruthènes: Ukraine et Russie Blanche. 1569–1667. Lille, 1930.

© Сакал Є.

Історія Харківщини

Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини)

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини). Досліджується питання про взаємини старообрядництва та місцевої влади на Харківщині в період з кінця XVII до середини XIX ст. Доводиться наявність фактів протекції старообрядців з боку представників місцевої влади регіону та ігнорування місцевими чиновниками своїх обов'язань щодо боротьби зі «старою вірою». Аналізуються причини цього феномену та його значення для виживання старообрядництва в умовах державних утисків. **Ключові слова:** старообрядництво, Харківщина, місцева влада, підкупи.

Yermeev Pavlo. The Protection and Inaction of the Local Authorities as the Factor of Preservation of the Old Belief in the Conditions of State's Oppression from the end of XVII to the middle of XIX centuries (after the example of Kharkiv Region). The mutual relations between the Old Belief and local authorities in the period from the end of XVII to the middle of XIX centuries in Kharkiv Region are explored. The availability of the facts of the protection of the Old Believers from the local authorities of Kharkiv Region and defiance by local public servants their duties to fight against the Old Belief are shown. The causes of these facts and their importance for preservation of the Old Belief in the conditions of state's oppressions are analyzed. **Key words:** Old Belief, Kharkiv Region, local authorities, bribes.

Складність міжконфесійних взаємин та нагальність проблеми встановлення релігійного миру в Україні обумовлює необхідність дослідження історії, культури, віровчення різних релігійних угруповань. Без цього неможливе взаєморозуміння між різними релігійними напрямками, міжконфесійний діалог, та, навіть, просте співіснування конфесій. Протягом кінця XVII – початку XX ст.

старообрядництво мало величезний вплив на суспільне, економічне, культурне, політичне життя Росії [Див., напр.: 15, с. 71-78; 17; 18; 19]. Не останню роль відігравали старообрядці і в історії українських земель: проживаючи тут вже більше трьохсот років, старообрядці помітно впливали на господарське, соціальне, культурне життя краю, були суб'єктом відчутних контактів з автохтонним населенням [28, с. 1-5]. Все це обумовлює актуальність дослідження різних аспектів історії старообрядництва.

Переслідування та утиски старообрядництва з боку держави та офіційної церкви вже давно стали предметом наукових розробок [Див., напр.: 1; 15; 17; 18; 23; 27, с. 193-195]. В умовах державних переслідувань, старообрядці змогли стихійно виробити різноманітні методи протидії утискам, що дозволяли зберегти «стару віру» в складних обставинах. Серед подібних методів, дослідниками старообрядництва вже зазначалися факти протекції старообрядцям з боку державних чиновників та священників пануючої церкви [20, с. 318, 329; 22, с. 384-409; 27, с. 30]. Однак, спеціально ця проблема досі не досліджувалася, окремі ж згадки у науковій літературі носили фрагментарний характер.

Враховуючи вищесказане, автором була здійснена спроба з'ясувати, чи мали місце випадки протекції старообрядцям з боку місцевої влади на Харківщині, виявити причини цієї протекції, визначити її роль у збереженні «старої віри». Нижня хронологічна межа дослідження – кінець XVII ст., – обумовлена часом появи старообрядництва на Слобожанщині. Вибір верхньою хронологічною межею середини XIX ст. обумовлений значними змінами у становищі старообрядництва, що відбулися внаслідок «Великих реформ».

Джерельну базу дослідження складають документи ДАХО [4-14], а також «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Гумілевського) [29-31], який використовував ряд документів, що до нашого часу не збереглися [25, с. 76-86]. Слід зазначити, що незаконний характер протекції старообрядців з боку місцевої влади, яка за законом мала боротися з «розколом», обумовив звуження джерельної бази з досліджуваної проблематики. Однак у ході дослідження, на Харківщині був виявлений ряд фактів подібної протекції чи ігнорування місцевою владою своїх обов'язань щодо переслідування старообрядців.

Говорячи про появу та розповсюдження старообрядництва у Чугуєві в кінці XVII – на початку XVIII ст., архієпископ Філарет зазначає, що успіхи «старої віри» у місті та його околицях багато в чому були спричинені протегуванням старовірам з боку місцевої влади [30, с. 104]. Досліджуючи конкретні випадки державної боротьби зі старообрядництвом на Харківщині, можна помітити, що місцева влада нерідко прямо ігнорувала свої обов'язки щодо «боротьби з розколом». Так, на підставі указу від 1 травня 1721 р. Консисторія зобов'язала полковника Булацеля видати старообрядців у Чугуєві та його околицях, причому, імена старообрядців були відомі. Відповідна промеморія була надіслана Булацелю разом з

«дітьми боярськими», однак, ніяких наслідків вона не спричинила [31, с. 105]. Незабаром полковник Булацель знову проявив себе як захисник старообрядців. Коли у 1732 р. для взяття виявлених у Чугуєві старообрядців була надіслана команда, козак Семен Кашкін, вийнявши шаблю, ледь не порубав надісланих та не дозволив їм затримати старовірів. При цьому одного зі старовірів, Івана Губкіна, не дав взяти під варту сам полковник Булацель [31, с. 105].

В середині XVIII ст. колишній старообрядець Максим Косякін доніс у Консисторію на фактичних керівників старообрядництва у Чугуєві. Однак, на спроби Консисторії затримати виявлених старовірів, командуючий кормовими козаками Мурза заявив, що він не підвладний губернській команді та не видав нікого зі старообрядців. Тоді Консисторія просила генерала фон Бісмарка забов'язати чугуївську канцелярію виконати вимоги консисторії щодо «розкольників». Однак, ніяких наслідків це прохання також не мало [31, с. 106].

У 1757 р. були виявлені представники старообрядництва у с. Лозова. Преосвящений Іосаф наказав Консисторії допитати місцевих старообрядців. Однак, сільський отаман, що мав допомагати у розшуку старовірів, не тільки не дав потрібних людей для виконання наказу преосвященного, але й влаштував справи так, що надісланий з Консисторії представник з відкритим листом зміг взяти лише одного – Харитона Репіна, який не був потрібен для слідства [30, с. 190].

На початку XIX ст. старообрядці міста Харкова за дозволом архієпископа Христофора знайшли собі священика – Іоанна Максимова з села Течі Калужської губернії. Вже в 1815 р. він був зареєстрований у Харкові разом з родиною [4, арк. 1-35]. Однак, у 1816 р. під приводом того, що на Максимова була отримана скарга від міщанки Ксенії Касалапової, яка стверджувала, що «він, будучи сп'янілим, заподіяв їй лайкою та справою образу», єпископ Аполлос став вимагати негайної висилки Максимова. За документами, через хворобу Максимов одразу не був виселений, однак, виконуючому обов'язки Харківського поліцеймейстера було доручено прослідкувати за виконанням розпорядження щодо висилки Максимова [5, арк. 1-5]. Незважаючи на це, в 1817 р. священик Іоанн Максимов продовжував мешкати у Харкові, здійснюючи служби, сповідуючи та причащаючи місцевих старообрядців [6, арк. 58].

У жовтні 1818 р. Харківське губернське правління повідомило Консисторії про своє рішення віддати на «увіщювання» виявлених у хуторі Грачовому старообрядців. Для цього губернське правління три рази наказувало земському суду відіслати старообрядців у Консисторію, однак, старообрядці так і не були надіслані [30, с. 283].

Старообрядці часто виявлялись на диво добре інформовані про заплановані на місцях заходи проти «старої віри». Так, в 1858 р. священик слободи Преображенка Павло Ліницький від своїх парафіян дізнався, що в хуторі Наугольнівці ряд членів офіційної церкви

«звернулися у розкол» та збираються у будинку старообрядця Семена Бірюкова. Однак, коли в дім Бірюкова прийшла перевірка самого Ліницького та місцевого керівництва хутора, виявилось, що старообрядці були оповіщені про перевірку. А згодом з'ясувалося, що Наугольнівська сільська управа знаходиться у будинку активного старообрядницького наставника Федора Москальця [13, арк. 5]. Причина доброї інформованості старовірів ставала очевидною.

У разі протекції чи байдужого ставлення місцевої влади, старообрядцям іноді була вигідна сумнозвісна чиновницька тяганина, що стала особливо помітною в часи Миколи I. Справа про закриття старообрядницької каплиці викликала довге чиновницьке листування, яке могло тривати протягом декількох років, впродовж яких старообрядці часто мали можливість виконувати свої треби. Характеризуючи ситуацію в цілому по губернії, управління губернатора зазначало, що справи про «розкольників» розглядаються вкрай повільно [9, арк. 41-42]. Можна привести і конкретні приклади бюрократичної тяганини. Так, протягом 10 років йшло листування у справі «розкольників» Савелія і Никифора Орлових з хутора Грачового. Вони ж у цей час продовжували виконувати функції наставників старообрядницької общини. Врешті-решт, через бюрократичну тяганину справа остаточно затихла [10, арк. 40, 44, 48]. Подібна справа про жителів слободи Покровської Василя та Трохима Пирогових, які влаштували у своєму будинку старообрядницьку молитовню і брали участь в хрещенні в «стару віру» дітей православних батьків, взагалі тривала більше 20 років [12, арк. 42].

Дуже характерною в цьому плані є справа селянки Федосії Шатохіної, яка в 1849 році поскаржилася Харківському губернатору на побої свого чоловіка Дениса Шатохіна. Той, будучи старообрядцем, вимагав від своєї дружини переходу із православ'я у старообрядцтво. Здавалося б, держава, офіційною ідеологією якої було православ'я, повинна була негайно захистити православну від побоїв старообрядця. Проте паперова тяганина у справі тривала три роки, протягом яких Федосія Шатохіна продовжувала піддаватися знущанням. У 1851 році вона навіть спробувала покінчити життя самогубством. Слідство дещо активізувалося, проте рішення так і не було прийнято: після довгого листування між різними інстанціями, справа заглухла. Судячи з усього, Федосію вигнали з дому, а її чоловік не поніс ніякого покарання за побиття [11, арк. 1-18]. Складається враження, що на місцевому рівні Шатохіні підкупив чиновників, які явно гальмували справу в його інтересах: розгул бюрократизму в Миколаївський час давав для цього всі можливості. Додаткові можливості для протекції давали відсутність взаємодії у діяльності розгалуженого бюрократичного апарату, що займався питаннями «розколу», секретність законодавства, розпливчастість формулювань, що призводило до співіснування нових та старих, офіційно не скасованих юридичних норм [1, с. 10].

Не слід забувати, що після дозволу Катерини II старообрядцям селитися у містах та приписуватися до міських станів, старовіри, завдяки працелюбності та традиціям взаємодопомоги, посіли значне місце в економічному житті Російської імперії [21, с. 254-255]. Характер та масштаби економічної діяльності старообрядців на Харківщині ще мають бути з'ясованими, однак, вже зараз зрозуміло, що представники «старої віри» займали досить міцні економічні позиції у Харківському регіоні [32, с. 67-70; 33, с. 191-193]. Це давало можливість старообрядцям на місцевому рівні підкупати представників державної влади. Саме на підкупі вказують більшість дослідників, виявляючи факти протекції старообрядцям з боку влади на місцях в інших регіонах Російської імперії [20, с. 318, 329; 22, с. 384-409; 27, с. 30].

Однак, в нас не має підстав всі випадки протекції старообрядцям з боку місцевої влади пояснювати лише підкупом. Звісно, підкуп мав місце і, скоріш за все, був головною причиною заступництва місцевих чиновників. Однак, за свідченням архієпископа Філарета, в Чугуєві в кінці XVII – на початку XVIII ст. багато представників місцевої влади таємно сповідували «стару віру» [31, с. 104]. Щоправда, Філарет не наводить конкретних фактів на підтвердження цієї тези. Однак, наведені вище випадки протекції старообрядцям з боку місцевої влади, більш-менш впевнено свідчать лише про саму наявність фактів протекції. Причина ж їх залишається предметом здогадок: можливо, діяв підкуп, а можливо – таємна симпатія до старовірів. Документальних свідчень приналежності представників місцевого чиновництва чи військового командування Харківщини до «старої віри» в нас практично немає. Можливо, якимсь відношення до цієї проблематики має приклад відставного генерала Олександрова, що походив з роду старообрядців, однак згодом перейшов до офіційної церкви [31, с. 107-108]. Однак, час його переходу до пануючої церкви залишається нез'ясованим, тому невідомо, чи сповідував він «стару віру» вже займаючи високі пости у війську. Відомо також, що до 1826 р. старообрядницька каплиця існувала у будинку поміщиці Анісії Філіппової [7, арк. 27], хоча питання про відношення самої Філіппової до «старої віри» залишається незрозумілим. Однак, представники місцевої влади та вищого суспільства і не могли відкрито сповідувати «стару віру». В будь-якому разі, проблема приналежності місцевої еліти Харківщини до «старої віри» залишається відкритою і потребує подальших досліджень та залучення нових джерел.

Причиною протекції могла бути й проста індиферентність чиновників стосовно старообрядництва. Про це свідчить справа 1862–1864 рр. «Про самовільне влаштування молитовні у будинку штабс-капітанші Євдокії Павлової та відкриття часовні у домі Прохора Черкашина». В матеріалах справи є письмове пояснення священника чугуївського храму Різдва Богородиці Андрія Ждановського у Консисторію, в якому він зазначає, що чугуївський городничий Обрицький спочатку милостиво

прийняв місцевих старообрядців, які після цього стали сміливо розповсюджувати «стару віру». Андрій Ждановський зазначав, що у всьому винен Обрицький, який, будучи католиком, байдуже ставиться і до православ'я, і до старообрядництва. Щоправда, це пояснення викликає в нас певну недовіру. Адже як пише сам Ждановський, католик Обрицький декілька разів сам був на богослужінні у старообрядців та навіть поставив для їх охорони поліцейських [14, арк. 28]. Наврядше це можна пояснити простою байдужістю. Можна припустити, що тут діяв або принцип солідарності представників різних релігійних меншин перед обличчям пануючої конфесії, або простий підкуп.

Є. М. Бежан, досліджуючи старообрядництво Західного Сибіру, зазначає, що однією з причин більш м'якого варіанту реалізації державного курсу щодо «старої віри» в цьому регіоні була слабка інформованість місцевої адміністрації щодо різновидів «розколу» [1, с. 10]. Подібна ситуація була характерна і для Харківщини. Так, у 1840-х рр. відбувалася тривала переписка органів державної влади на Харківщині, викликана помилкою станового пристава, який, не розуміючи слова «скопці», у поіменній відомості, що подавалася губернатору, включив до їх секти старообрядців слободи Шандроголової Ізюмського повіту [9, арк. 1-38]. Щоправда, ця переписка для старообрядців, що були піддані медичному обстеженню, створила додаткові проблеми. Однак, подібна необізнаність місцевих чиновників могла і допомагати старообрядцям уникати переслідувань з боку місцевої влади.

Випадки бездіяльності духовенства офіційної церкви у боротьбі зі старообрядництвом також зафіксовані на Харківщині [31, с. 121]. Більше того, на початку XVIII ст. були виявлені факти переховування старообрядців у православному Успенському монастирі, що знаходився у Чугуєві. Однак, лише після довгих зусиль, духовній владі вдалося ліквідувати обитель, що стала фактичним осередком старообрядництва, та перевести її монахів у Всесвятську пустинь, під нагляд ігумена Дмитра [31, с. 104]. Старообрядці були виявлені і у Кочетківській Володимирівській пустині, що була віддана «під суворий нагляд» [29, с. 109].

Бездіяльність духовенства щодо викорінення старообрядництва траплялася і в інших регіонах Російської імперії. При цьому, причиною багатьох з них джерела прямо називають підкупи з боку старообрядців [22, с. 384-409]. Стосовно Харківщини, прямих підтверджень фактів підкупу священників в нас немає, хоча, знов таки, великої кількості підтверджень подібних фактів годі й чекати, адже подібні факти намагалися ретельно приховати і старообрядці, і священники пануючої церкви. Тому, враховуючи загальноімперську ситуацію, у комплексі з незаперечними фактами протекції старообрядцям з боку православного духовенства, наявність таких підкупів на Харківщині можна вважати дуже імовірною.

Архієпископ Філарет, говорячи про випадки бездіяльності духовенства Харківщини у протидії старообрядництву, основною їх

причиною вважає недбалість священників [31, с. 121]. Про низький моральний рівень духовенства Харківщини як одну з головних причин розповсюдження старообрядництва говорить і дореволюційний дослідник «старої віри» Ф. В. Ліванов [20, с. 340].

Неможна виключати також імовірну симпатію деяких представників духовенства пануючої церкви до «старої віри». Документальних підтверджень наявності подібних симпатій на Харківщині немає, однак, її можливість видається нам досить імовірною, особливо, у випадку з переходом старообрядців у Чугуївському Успенському монастирі та Богородицькій пустині, що на Кочетку.

З проблемою протекції старообрядцям з боку місцевої влади тісно пов'язаний ще один засіб уникнення старообрядцями утисків – таємне сповідання віри та применшення кількості старовірів у офіційних відомостях. Цей феномен був розповсюджений серед старообрядців усієї Російської імперії [22, с. 384-409]. Применшення дійсного числа старовірів на той час на місцях було вигідно усім. В умовах утисків з боку держави та офіційної церкви, старообрядці нерідко намагалися не афішувати або навіть приховувати свою релігійну приналежність. До того ж частиною старовірів процес офіційної реєстрації пов'язувався з приходом антихриста [16, с. 64-65]. Ще одним фактором відмов старообрядцями офіційно реєструвати свою релігійну приналежність був термін «розкольники», що фігурував у офіційних документах (за виключенням кінця XVIII ст., коли використання слова «розкольник» було заборонено в офіційних паперах та розмовах) [3, с. 284-303]. Тому деякі старообрядці вважали, що реєструючись як «розкольники», вони визнають «стару віру» розколом, тобто зраджують її. З іншого боку, парафіяльним священникам офіційної церкви також була вигідна така ситуація. Адже в такому разі старообрядці, фактично не відвідуючи новообрядних богослужінь, формально були приписані до православного приходу і, відповідно, платили священникам, щоб ті не доповідали про реальне невиконання старовірами обрядів пануючої церкви. Цивільні ж чиновники, применшуючи чисельність старообрядців, демонстрували свої успіхи у боротьбі з «розколом» [22, с. 384-409]. Однак, проблеми державної статистики старообрядцтва, рівня її достовірності, в силу їхньої обширності та дискусійності, потребують окремого дослідження.

Таким чином, протекція старообрядцям з боку деяких місцевих чиновників та представників духовенства пануючої церкви, безсумнівно, мала місце на Харківщині та була важливим чинником збереження «старої віри» в умовах державних утисків. Серед причин подібної протекції можна виділити: підкупи старообрядцями представників місцевої влади, можливу симпатію деяких представників місцевої духовної та світської влади до старообрядництва, просте нехтування місцевими чиновниками та священниками офіційної церкви своїх

обов'язків щодо боротьби зі старообрядництвом, слабку інформованість місцевої адміністрації щодо різновидів «розколу».

Література

1. *Бежан Е. М.* Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.02 / Бежан Евгения Михайловна. – Омск, 2008.
2. *Бучастая С. И.* История старообрядчества в Чугуеве / С. И. Бучастая, О. А. Шевченко // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство. – 2005. – Число 3. – С. 136 – 140.
3. *Василенко Н.* Раскол / Н. Василенко // Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – С. 284 – 303. – Подпись: Н. В.
4. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 25. – Спр. 178. – 35 арк.
5. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 31. – Спр. 84. – 5 арк.
6. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 32. – Спр. 260. – 64 арк.
7. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 127. – Спр. 62. – 41 арк.
8. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 147. – Спр. 287-б. – 34 арк.
9. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 147. – Спр. 31. – 158 арк.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 155. – Спр. 56-а. – 42 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 159. – Спр. 114. – 18 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 203. – Спр. 289. – 173 арк.
13. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 215. – Спр. 21. – 13 арк.
14. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 215. – Спр. 56. – 106 арк.
15. *Ершова О. П.* Старообрядчество Москвы и Московской губернии в середине XIX века / О. П. Ершова // Старообрядчество. История, традиции, современность. – М., 1994. – №1. – С. 71 – 78;
16. *Иванов К. И.* Официальная статистика Томского раскола в конце XIX века // Материалы XXXV Международной научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс»: История. – Новосибирск, 1997. – С. 64 – 65.
17. *Карцев В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России: В 2 ч. Ч. 1. / В. Г. Карцев. – Калинин, 1971.
18. *Карцев В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России: В 2 ч. Ч. 1. / В. Г. Карцев. – Калинин, 1971.
19. *Керов В. В.* Старообрядчество как конфессия раннесовременного типа и проблема "обрядоверия" // Старообрядчество: история, культура, современность. – Вып. 12. – М.: 2007. [Электронный документ. Режим доступа: <http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/146-1-0-1166>]. Доступ – 19.02.2009.
20. *Ливанов В. Ф.* Раскольники и острожники: Очерки и рассказы. В 3 т. Т. 1. / В. Ф. Ливанов. – 4-е изд., вновь пересмотренное автором, исправленное и дополненное. – СПб., 1872.
21. *Мельников П. И.* Исторические очерки поповщины / П. И. Мельников. – М., 1864.
22. *Мельников П. И.* Счисление раскольников. В 7 т. Т. 7. / П. И. Мельников // Мельников П. И. (Андрей Печерский). Полное собрание сочинений. – 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 384 – 409.

23. *Потоцкий В. П.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008 – Вып. 5. – С. 77 – 88.
24. *Обухович С. А.* Старообрядчество Самаро-Саратовского Поволжья второй половины XIX – начала XX вв.: вклад в экономику и культуру края: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 – М., 2008.
25. *Романовский В.* Вступительные замечания к неопубликованным материалам из рукописей архиепископа Филарета и документам / Филарет (Д. И. Гумилевский) // Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. Т. 3. – Харьков, 2006.
26. *Ружинская И. Н.* Заонежское старообрядчество в первой половине XIX века // Материалы IV научной конференции «Рябининские чтения–2003»: Сборник научных докладов. – Петрозаводск, 2003. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.rustrana.ru/print.php?nid=20969>]. Доступ – 08.12.2008.
27. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К., 2000.
28. *Таранец С. В.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVII – початку XX ст. [Текст]: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.06 / С. В. Таранець. – К., 2003.
29. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 1. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2004.
30. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 2. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2005.
31. *Филарет (Гумилевский, Д. И.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 3. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Харьков, 2006.
32. *Черкашин, А. Л.* Торговля старообрядцев Харькова в XIX в. / А. Л. Черкашин // Липоване. – 2006 – Вып. 3. – С. 67 – 70.
33. *Черкашин, А. Л.* Хозяйствование старообрядцев Слобожанщины в XIX в. / А. Л. Черкашин // Липоване. – 2008 – Вып. 5. – С. 191 – 193.

© Єремєєв П.

До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)

Жуков Сергій

*Жуков Сергій. До питання про рівень життя земських учителів Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). Стаття присвячена аналізу якості життя земських учителів Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Охарактеризовано основні джерела доходів, умови життя і праці сільських педагогів, а також діяльність земства і уряду, спрямовану на підвищення соціального статусу народного учителя. **Ключові слова:** рівень життя, земський учитель, народна школа, земство.*

*Zhukov Sergiy. On the Issue of the Zemski Teacher's Living Standards in the Kharkiv Province in the second part of the 19th – at the beginning of the 20th Centuries. The article is devoted to the problem of the analysis of the living standards of the Kharkiv province's zemski teachers in the second part of the 19th – at the beginning of the 20th centuries. The main sources of the revenue of the teacher's have been characterized; their living & working conditions have been analyzed. The activities of the government and self-government aimed at increasing of the social status of the people's teachers have been described. **Keywords:** living standards, peasant school, teachers, zemstvo.*

Проблема рівня життя є актуальною не тільки для окремої людини, а й для суспільства в цілому, оскільки він є важливим мірилом соціального добробуту населення. На межі XIX і XX століть одним з основних пріоритетів діяльності як місцевого самоврядування, так і уряду був розвиток народної освіти. Протягом відносно невеликого періоду на цій ниві було досягнуто значних успіхів, що призвело до формування численної армії народних учителів. Важливість аналізу якості життя та умов праці сільських педагогів підсилюється з огляду на значимість їх соціальної місії у тогочасному російському суспільстві.

У соціологічній літературі існує безліч визначень терміну «рівень життя», автори яких беруть за основу різноманітні показники: рівень

розвитку виробничих сил, споживання, доходи тощо. Однак найбільш доречною видається комплексна дефініція, що характеризує це поняття як «забезпеченість матеріальними, культурними і соціальними благами, рівень їх споживання та ступінь задоволення різноманітних потреб» [1, с. 376]. Сучасною українською та російською історіографією розглянуто окремі аспекти життя та умов праці земських учителів: у дослідженнях Т. Кравченко [2, с. 12-13], Г. Аксьонова [3, с. 178, 183], Р. Гавриш [4, с. 93], Т. Сліпушенко [5, с. 103] охарактеризоване матеріальне становище сільських педагогів, проаналізовано заходи земського самоврядування, спрямовані на його покращення. О. Драч [6, с. 9] зроблено спробу визначити соціальний статус народного учителя у тогочасному російському суспільстві. Втім спеціального дослідження, в якому б характеризувався рівень життя сільських педагогів, на сьогодні не існує.

Дана стаття є спробою комплексного аналізу поставленої проблеми на джерельному матеріалі Харківської губернії, виходячи з таких основних показників, які характеризують рівень життя земських учителів: розмір заробітної плати у динаміці протягом періоду, що досліджується, внесок присадибного господарства і додаткових джерел доходів, житлові умови, професійне навантаження, рівень задоволення культурних потреб тощо.

Основним джерелом доходів для більшості земських учителів Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття залишалась заробітна плата. Протягом першого десятиріччя існування земської школи на Слобожанщині жалування працівникам освіти виплачувалось спільними зусиллями сільських громад і губернського земства, лише з другої половини 1870-х років більшість повітових управ перебрали на себе зобов'язання грошового утримання вчителів. З одного боку це сприяло стабілізації та підвищенню середнього розміру заробітної плати, а з іншого – спричинило доволі значні його коливання у межах губернії. Протягом другої половини XIX століття учительське жалування в середньому зросло зі 100-150 до 200-250 карбованців на рік. Однак при цьому найнижчою заробітна плата була у школах Зміївського, Старобільського і Валківського повітів, де більшість сільських педагогів отримували менше 200 карбованців, найкраще ж учительська праця оплачувалась у Вовчанському, Куп'янському і Сумському повітах, де її розмір сягав 300 карбованців на рік [7, с. 47-56]. До того ж, починаючи з 1880-х років, ряд земств Харківської губернії почав вдаватись до диференціації заробітної плати. У Вовчанському повіті розмір жалування залежав від рівня освіти [8, арк. 17], а у Сумському – від навантаження педагога [9, арк. 14]. Широко практикувались надбавки за педагогічний стаж: учителі, які пропрацювали у земських школах Харківського, Вовчанського і Сумського повітів більше п'яти років могли отримувати додатково від 50 до 150 карбованців на рік [10, с. 21].

Виплата жалування здійснювалась помісячно, для його отримання учителі мали особисто відвідувати повітову земську управу. Поїздки до

міста супроводжувались певними витратами, нерідко педагоги з віддалених сіл через погані погодні умови були позбавлені можливості вчасно отримати заробітну плату. З кінця 1880-х років жалування почало виплачуватись через волосні правління, що значно полегшило його отримання [11].

У другій половині XIX століття нерідкими були випадки затримки виплати жалування земським учителям. І хоча Харківська губернія була благополучним у цьому відношенні регіоном, громадськість була збентежена прикрим випадком, який відбувся навесні 1888 року. По закінченню навчального року Богодухівська земська управа, мотивуючи це переглядом шкільних кошторисів, позбавила учителів заробітної плати на час літніх канікул [12]. З часом ситуація стабілізувалась, до початку XX століття випадків затримки чи невиплати заробітної плати учителям земських шкіл майже не спостерігалось, зменшились розриви в оплаті праці у школах різних повітів – на початку XX століття майже 85% сільських педагогів отримували від 200 до 300 карбованців на рік [13].

У 1907 році, з початком реалізації проекту по запровадженню загальної початкової освіти у земських губерніях Російської імперії, уряд перебрав на себе зобов'язання оплачувати працю народних учителів, встановивши розмір мінімальної заробітної плати – 300, а згодом 360 карбованців на рік [14, с. V]. Тому всі повітові земства Харківщини, крім Зміївського, почали виплачувати педагогам надбавки до жалування. Завдяки цьому, за даними на 1913 рік, Харківська губернія посіла шосте місце в Російській імперії і четверте серед українських губерній за рівнем оплати праці народних учителів. Максимальний розмір жалування у більшості повітів складав 600 карбованців на рік [15, с. 12]. Щоправда, з початком першої світової війни виплата надбавок почала здійснюватись нестабільно, а чергове урядове збільшення учительського окладу до 480 карбованців було відкладено на невизначений термін [16].

Більш-менш об'єктивно оцінити рівень матеріальної винагороди земських учителів можна шляхом порівняння його з рівнем оплати праці представників інших професій у тогочасній Російській імперії. Так, учитель міської школи отримував жалування в середньому на 25-30% вище, ніж сільської [17, арк. 33]. Заробітна плата викладача гімназії чи повітового училища була удвічі, а то й утричі більшою за жалування народного учителя [18, с. 21], щоправда, земські надбавки для педагогів зі значним педагогічним стажем могли зменшити цей розрив. Жалування земського учителя приблизно дорівнювало окладу волосного писаря, у 22 з 74 галузей тогочасної промисловості робітники отримували заробітну плату вищу ніж сільські педагоги [19, с. 50]. На що ж вистачало учительського жалування? Анонімний автор публікації у журналі «Русский начальный учитель», взявши за основу оклад у 350 карбованців окреслив такий річний бюджет неодруженого викладача земської школи [20, с. 31-32]:

борошно для хліба	50 крб.	взуття	20 крб.
чай, цукор	60 крб.	одяг, білизна	40 крб.
м'ясо або риба	36 крб.	поїздки до міста	10 крб.
прання, побутові витрати	36 крб.	газети, листування	10 крб.
утримання корови	30 крб.	церковні треби	20 крб.
запаси на зиму	10 крб.	екстрені витрати	30 крб.

Той факт, що пересічний земський учитель витрачав більше половини свого жалування на продукти харчування, а на задоволення культурних потреб залишалась незначна частина окладу, свідчить про дуже невисокий рівень життя. За підрахунками учителя з Московської губернії Корідаліна, для забезпечення більш-менш гідного існування сільських педагогів, можливості утримання сім'ї, оклад мав становити щонайменше 600 карбованців на рік [21, с. 164]. Однак слід враховувати, що заробітна плата для більшості учителів не була єдиним джерелом доходів. Протягом канікулярного періоду більшість з них займались наданням приватних уроків [22, с. 11], нерідкими були випадки роботи не за професією – вантажниками на вокзалах, базарах, торговцями, касирами тощо. На межі XIX і XX століть великої популярності набула фотографія – це заняття могло принести за декілька літніх місяців до 100-150 карбованців додаткового доходу [23, с. 3].

Міцним підґрунтям учительського добробуту могло бути ведення присадибного господарства. Тим паче, що наприкінці XIX століття в урядових колах стала популярною ідея зробити народну школу не просто загальноосвітнім закладом, а й осередком розповсюдження актуальних сільськогосподарських знань на селі. Земський учитель мав перетворитись на популяризатора ремесел, промислів, садівництва, городництва й агрономії. З цією метою Міністерство державного майна і Міністерство народної освіти вирішили наділяти народні школи земельними ділянками [24, с. 458]. Ініціатива Зміївського земства зробити це за рахунок учительського жалування не викликала ентузіазму у педагогічних працівників [25]. Протягом кінця 80-х – середини 90-х років XIX століття у більшості земських шкіл Харківської губернії було заведено сади або городи. Отримуючи літературу та насіння від земства за пільговими цінами, а то й безкоштовно, і використовуючи працю школярів на уроках трудового навчання, народні учителі могли порядкувати врожаєм на власний розсуд. Про масштаби розповсюдження пришкольного садівництва говорить той факт, що за даними на 1897 рік у Сумському повіті при 30 з 48 земських училищ були зразкові садиби та городи з розплідниками [26]. Доволі популярним серед учительства Харківщини було бджільництво, розведення кролів, нерідкими були

випадки утримання малої і навіть великої рогатої худоби. А от земський проект по перетворенню Слобожанщини на центр російського шовківництва, попри значні асигнування, мало не щорічні професійні курси та винагороди найбільш активних популяризаторів цього промислу з числа учителів, великого успіху не мав.

Найбільш підприємливі особи з числа сільських педагогів могли проявляти неабияку економічну активність. Так, учитель чистоводівської школи Ізюмського повіту на початку XX століття орендував у сільської громади 8 десятин землі, на якій вирощував соняшник [27, арк. 34-35]. Розведення технічних культур могло приносити значно більший прибуток, ніж пришкольна садиба.

Не можна однозначно оцінити захоплення учительства сільським господарством: з одного боку, це була реальна можливість покращити власний добробут в умовах не дуже високої оплати праці, і в перспективі – залучити селян до економічно вигідніших форм господарювання. А з іншого – іноді ця діяльність ставала на перешкоді виконання педагогами своїх прямих професійних обов'язків, що інколи приводило до конфліктів із селянами та училищним начальством.

Ще одне джерело доходів земських учителів, про яке не можна не згадати, було пов'язано із звичкою селян, які віддавали восени своїх дітей до першого класу школи, демонструвати свою повагу, даруючи продукти власного господарства: це могла бути паляниця свіжого хліба, десяток яєць, кільце домашньої ковбаси, найбільш щедрі могли зарубати для учителя півня.

Для вивчення рівня життя соціальної групи не менш важливим ніж аналіз джерел та розміру доходів є характеристика умов праці. На початковому етапі розбудови мережі земських шкіл у Харківській губернії питання про норми навантаження народного учителя не ставилось. Більшість сільських училищ складались з одного учителя та близько 50 учнів. Однак були школи, в яких навчалась як значно менша, так і значно більша кількість дітей. До першої групи училищ відносились Колупаєвське та Русько-Лозівське Харківського повіту (тут здобували освіту менше ніж по тридцять чоловік), а до другої Хотомлянське, Ново-Белгородське, Старо-Салтівське Вовчанського повіту (в кожному з них навчалось по 150-200 чоловік), щоправда, у таких великих школах працювало по два учителі або учитель з помічником [28, с. 47-56]. Таким чином, навантаження учителів у земських школах губернії могло значно коливатись від 30 до майже 100 учнів на педагога. Якщо враховувати той факт, що навіть на початку XX століття не всі народні училища губернії перейшли до класно-урочної системи, і заняття проводились одночасно з учнями усіх трьох відділень, то можна зрозуміти, чому праця педагога на селі вважалась досить виснажливою. Відсутність нормативних вимог до шкільних будівель теж позначалась на умовах праці, нерідко земські училища розташовувались у найманих приміщеннях, не пристосованих до здійснення начального процесу.

Сидоренківська школа у Валківському повіті [29, с. 28] й черкаська у Ізюмському [30, арк. 4] взагалі були влаштовані при волосних управах, поруч з арештантськими кімнатами.

Погане освітлення, нерівна земляна підлога, неякісні меблі, недостатня теплоізоляція, недотримання санітарних норм у багатьох сільських школах призводили до поширення серед учительства застудних хвороб, проблем із зором, опорно-руховим апаратом тощо [31].

У 1898 році Харківської губернською земською управою було затверджено проект запровадження загальної початкової освіти, який серед іншого містив ряд положень, що стосувались умов праці учителів. По-перше, було визначено максимум і норму навантаження – 80 і 60 учнів відповідно. По-друге, було встановлено вимоги до шкільних приміщень, які тепер мали будуватись із врахуванням санітарних вимог щодо освітлення, вентиляції, теплоізоляції, дотриманням правил протипожежної безпеки [32, с. 8-11].

Однак, коли було майже подолано проблеми, пов'язані з антисанітарією, постало питання переповнення училищ. Особливо гостро ця проблема постала під час реалізації проекту по запровадженню загальної початкової освіти у земських губерніях. Директор народних училищ Харківської губернії свідчив губернатору у своєму звіті: «шкільні приміщення, визнані незадовільними, можуть виявитись такими, що відповідають вимогам, коли.. у губернії буде наявна кількість шкіл, яка відповідає кількості населення» [33, арк. 7]. Одним із шляхів вирішення проблеми, на думку земства, було запровадження занять у дві зміни, що призводило фактично до збільшення навчального навантаження учителя удвічі без підвищення заробітної плати. Тому захід було визнано неефективним і широкого розповсюдження така практика не набула [34, арк. 1-77].

Говорячи про рівень життя земських учителів Харківщини, неможна оминати увагою їх житлові умови. Частина земських учителів працювала в своїх рідних селах, тому для них ця проблема гостро не стояла. Для решти педагогів ситуація була дещо складнішою: їх квартири могли розташовуватись безпосередньо в шкільних приміщеннях, або ж житло доводилось орендувати в місцевих жителів. У Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Охтирському й Сумському повітах місцеві земства з кінця 1870-х – початку 1880-х років почали виплачувати учителям «квартирні» гроші (30-40 карбованців на рік), або ж зобов'язували селян виконувати додаткову натуральну повинність – безкоштовно надавати учителю житло [35, с. 56-69]. До кінця XIX століття до подібної практики перейшли усі повітові земства губернії, до того ж більшість народних шкіл Харківщини (біля 80%) мали спеціальні учительські кімнати [36, с. 159], тому прикрі випадки, коли учителі були змушені ночувати просто в учбових приміщеннях відійшли у минуле.

Органи державної влади і земства намагались покращити життя працівників народної освіти шляхом надання їм низки пільг. Так, уже

1870 року, з ініціативи міністра народної освіти графа Д. А. Толстого, сільські педагоги були звільнені від рекрутської та інших натуральних повинностей [37, с. 562]. Однак відстрочку від призову до діючої армії під час першої світової війни земські вчителі отримали лише після лютневої революції [38, арк. 68]. Дії самоврядування були спрямовані на підвищення соціального статусу земських учителів: ним було створено пенсійну касу [39], здійснено асигнування на відкриття учительського санаторію [40], нерідко практикувалось преміювання найкращих педагогів (розмір премії міг дорівнювати річному окладу), учитель мав право у разі скрутного матеріально становища отримати раз на рік грошову допомогу від земства [41, арк. 31-32].

Невизначеність юридичного статусу могла створити чимало проблем для земського учителя. Незважаючи на те, що ця посада не давала жодних прав державної служби (лише у 1908 році педагоги, які мали дванадцятирічний стаж роботи у народній школі, дістали змогу отримати права чиновника 14 класу [42, с. 22]), Міністерство народної освіти і його представник на місцях – училищна інспекція, воліли ставитись до народних учителів як до підлеглих. Земства ж вважали початкову школу на селі своїм дітищем, матеріальний добробут учителів залежав саме від місцевого самоврядування. За словами М. Білоконя, стан справ у галузі початкової освіти характеризувався «латентним протистоянням» інспекторів і земства [43, с. 139], жертвами якого, у першу чергу, могли бути педагоги. Земський учитель, як правило, не був членом сільської громади, на території якої він проживав [44, с. 123], до того ж, члени волосного правління, сільські старости, зобов'язані надавати школі дрова, гас, забезпечувати своєчасне проведення ремонтних робіт тощо, у своїх зносинах з учителем нерідко любили «погратися у великих панів». П. Грабовським описано чимало випадків недопустимо зверхнього і неповажливого ставлення до жінок-педагогів [45, с. 16]. Нерозробленість трудового законодавства у Російській імперії ставила працівників освіти на селі у доволі складне становище. Так, для жінки вагітність та народження дитини могла означати втрату робочого місця бо надання декретної відпустки не була передбачалось, це питання вирішувалось у кожному випадку окремо училищним начальством.

Отже, розглянувши різні аспекти життя та діяльності земських учителів Харківської губернії можна зробити ряд висновків щодо рівня їх життя. Основним джерелом доходів більшості сільських педагогів була заробітна плата, середній розмір якої протягом другої половини XIX – початку XX століття збільшився більше ніж удвічі. Щоправда, не завжди зростання номінального вираження учительського окладу встигало за інфляцією. Значно покращити добробут могло споживання та продаж продуктів присадибного господарства, праця у канікулярний час теж іноді приносила істотний прибуток. До початку XX століття у Харківській губернії було практично вирішено питання забезпечення земських учителів житлом, поступово було розроблено та встановлено

норми професійного навантаження педагогів, які в більшості випадків виконувались. Проблеми, пов'язані з тим, що інтелігентна людина «з заїдало» [46, с. 33], були актуальними далеко не для усіх земських учителів Слобожанщини, так як більшість із них самі були вихідцями з села. Подвійна підпорядкованість педагогів земству та училищному начальству компенсувалась пільгами, якими користувались викладачі народних училищ, періодичні конфлікти вчителів із сільською «елітою» – з повагою та доброзичливим ставленням селян. Серед земського «третього елементу» учителі були представниками найменш вигідної у матеріальному відношенні професії, непрості умови праці призводили до плінності кадрів і впливали на соціально-демографічні характеристики сільського педагога (на початку ХХ століття більшість із них були молодими дівчатами із невеликим стажем роботи). Однак, усвідомлюючи важливість соціальної місії народного учителя, як місцеве самоврядування, так і уряд, хоч і не завжди систематично, спрямовували свою діяльність на підвищення рівня життя сільських педагогів. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що не варто ідеалізувати умови життя земських учителів, однак називати їх жебрацькими, особливо говорячи про кінець ХІХ – початок ХХ століття, теж не можна.

Література

1. *Социология труда: Теоретико-прикладной толковый словарь.* – СПб., 2006.
2. *Кравченко Т. М.* Розвиток початкової освіти на Харківщині в д. п. ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999.
3. *Аксёнов Г.* Дважды забытое земство / Г. Аксёнов // Отечественные записки. – 2007. – № 6.
4. *Гавриш Р. Л.* Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р. Л. Гавриш // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула 10-11 октября 2008 года. – Харьков, 2008.
5. *Сліпушенко Т. В.* Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у ХІХ – на початку ХХ сторіччя / Т. В. Сліпушенко // Шості Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди 14 квітня 2000 р. – Харків, 2001.
6. *Драч О. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / О. О. Драч. – Харків, 2002.
7. *Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год.* По земскому отделу и отделу народного призрения. – Харьков, 1879. – С. 47-56.
8. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 110.
9. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 158.

10. *Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год.* – Харьков, 1904.
11. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 10 июля.
12. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 14 марта.
13. *Харьковский* листок. – 1905. – 11 января.
14. *Проект* школьной сети Харьковской губернии.. – Харьков, 1908.
15. *Жаров Ф.* Материальное положение народного учителя в 40 земских губерниях земской России (По данным анкеты Ростовского земства на 1-е июля 1913 г.) / Ф. Жаров // Учитель и школа. – 1915. – № 5.
16. *Южный* край. – 1916. – 12 сентября.
17. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 67.
18. *Жильцов П. А. Величина В. М.* Учитель сельской школы: Учебное пособие / П. А. Жильцов В. М. Величина. – М., 1973. – Ч. 1.
19. *Трутовский В. Е.* Современное земство / В. Е. Трутовский. – Пг., 1915.
20. *Из быта* сельских учителей // Русский начальный учитель. – 1899. – № 2.
21. *Величина В. М.* Проблемы сельской школы и сельского учителя в прогрессивной русской педагогике / В. М. Величина // Вопросы педагогики высшей и средней школы: Сборник научных трудов. – М., 1975.
22. *Вахтерова Э.* Образование детей и самообразование учителя / Э. Вахтерова // Учитель и школа. – 1914. – № 3.
23. *Капралов Н.* Материальное положение народного учителя / Н. Капралов // Для народного учителя. – 1915. – № 8.
24. *Демков М. И.* История русской педагогики / М. И. Демков. – М., 1909 – Ч. 3.
25. *Харьковские* губернские ведомости. – 1889. – 20 марта.
26. *Харьковские* губернские ведомости. – 1897. – 19 ноября.
27. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 821.
28. *Доклады* Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год. По земскому отделу и отделу народного призрения. – Харьков, 1879.
29. *Поліщук Т.* Сільська освіта минулого століття / Т. Поліщук // Сільський журнал. – 1994. – № 2-3.
30. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 781.
31. *Харьковские* губернские ведомости. – 1888. – 22 марта.
32. *Свод* постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 год включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
33. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 827.
34. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 562.
35. *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за истекший 1880/1 год. По земскому и попечительскому отделу. – Харьков, 1881.
36. *Кравченко Т. М.* Розвиток освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: спеціальність № 07.00.01 «історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999.
37. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
38. *ДАХО.* – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 20.
39. *Харьковские* губернские ведомости. – 1896. – 9 марта.
40. *Центр.* – 1907. – 3 января.
41. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 793.
42. *Журнал* Министерства народного просвещения. – 1908. – № 1.

43. Білокінь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у д. п. XIX с. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження / М. В. Білокінь. – Харків, 2003.
44. Лаптева Л. Е. Об истории земских учреждений в России / Л. Е. Лаптева // Государство и право. – 1993. – № 8.
45. Грабовский П. А. О развитии школьного образования в Ахтырском уезде Харьковской губернии / П. А. Грабовский // Грабовський П. А. Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3.
46. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев, 1990.

© Жуков С.

Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр.

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр. Стаття присвячена особливостям міграційного процесу сільського населення до Харкова, розглядається інтенсивність міграції її вплив на зміни чисельності населення міста. На конкретному матеріалі показано, що найбільш інтенсивний відтік працездатного населення із сільської місцевості до Харкова відбувався з Харківської, Полтавської, Сумської та інших близьких до Харкова областей, це була переважно неорганізована міграція. З другої половини 1980-х років в результаті скорочення сільського населення, а також зміни економічної політики в роки перебудови, міграційний потік до Харкова поступово зменшувався. **Ключові слова:** міграція, трудові ресурси, агломерація, маятникова міграція.

Ivanov Stanislav. Rural population migration to Kharkiv in 1960–1980. The article is devoted to the peculiarities of rural population migration process to Kharkiv; intensity of migration, its influence upon the changes of the amount of the city population are discussed. The most intensive departure of employable population from

countryside to Kharkiv is shown on specific material to take place from Kharkiv, Poltava, Sumy and other neighbouring to Kharkiv regions, it was mainly spontaneous migration. From the second half of 1980 th migration flow to Kharkiv gradually decreased both as a result of the rural population decreased and a number of economic reforms. **Keywords:** migration, labor, agglomeration, pendulum migration.

Міграція є формою територіального перерозподілу населення, його переміщення між різними географічними районами, що сприяє усуненню диспропорцій в розміщенні трудових ресурсів. Міграції властиві людському суспільству з часів його зародження і супроводжують всю його історію. Особливо посилюються міграційні потоки в період індустріалізації, яка потребувала залучення до виробництва, що зосереджувалося у великих містах, значних трудових ресурсів в першу чергу з сільської місцевості.

В Україні в цілому, і по окремих її областях, міграція сільського населення до великих промислових центрів має значне поширення. Серед основних причин, що сприяли руху сільського населення у великі міста, в тому числі і до Харкова, є бажання поліпшити своє матеріальне становище, перспектива отримати вищу або середню спеціальну освіту, власне житло, залучитися до культурно-побутових умов міського життя, сімейні обставини тощо.

Вивченню питань міграції сільського населення до великих промислових міст в Україні довгий час не приділялося належної уваги. Лише у 1960 роки з'явилися праці, в яких в тій чи іншій мірі розглядалися окремі аспекти міграційних процесів «село-місто», «місто-село» [3; 5; 9; 11; 16].

Мета даної статті – показати особливості міграційного процесу харківської агломерації, зокрема, міграцію сільського населення до Харкова у 1960–1980-х роках, простежити її інтенсивність, вплив на зміни чисельності населення міста, процес адаптації мігрантів до міського життя.

1960–1980-ті роки важливий і суперечливий етап розвитку країни. Після звільнення у жовтні 1964 року М. С. Хрущова з керівних партійно-державних посад і призначення першим секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, розпочалася поступова зміна соціально-економічного і політичного курсу країни. Намагання державного керівництва провести в середині 1960-х років ряд господарських реформ, ігноруючи здійснення демократичних перетворень в державі, не дали бажаних результатів. У 1960 роки система адміністративно-командного управління економікою збереглася, а в 1970-х – першій половині 1980-х років навіть посилюлась. Водночас в ці роки спостерігалось нарощування базових і сировинних галузей, засобів виробництва. Протягом восьмої п'ятирічки (1960–1970 рр.) у республіці вступили в дію нові підприємства,

виробничі комплекси, нарощувались темпи машинобудівної промисловості.

Динамічно розвивався Харків міцно утримуючи репутацію одного з найбільших індустріальних центрів країни. Обсяг виробництва заводів і фабрик Харкова у перші роки восьмої п'ятирічки зріс порівняно з 1964-1965 роками на 13,6 % [6, с. 470]. На машинобудівних підприємствах міста було освоєно близько 500 нових видів продукції, введено в дію 287 комплексно-механізованих цехів і ділянок, 685 автоматичних, напівавтоматичних і механізованих поточних ліній. У 1968 році почалося будівництво Харківського метрополітену [14, с. 52-53]. Отже, потрібна була значна робоча сила, яка, здебільшого, поповнювалася за рахунок мешканців з сільської місцевості. Зауважимо, що серед них був значний відсоток механізаторів сільського господарства та працівників тваринництва. Мотиви відтоку зі села були переважно виробничого характеру: нерегламентований режим праці і відпочинку, відсутність належної матеріально-технічної бази для обслуговування і ремонту машин, а також мотиви соціального характеру.

Міграційний рух мешканців села слід розглядати як об'єктивно необхідний процес, притаманний всім економічно й індустріально розвинутим країнам. Масштаби і обсяги сільської міграції в умовах України досить значні. Основна її частина припадає на неорганізовану міграцію, а планова міграція становить лише 5-10 % загального обсягу сільської міграції [18, с. 80]. Однією з особливостей міграційних процесів в Україні серед сільського населення було переважання в їх загальному обсязі внутрішньореспубліканських переміщень. На активність міграційних потоків до Харкова значний вплив мали його тісні зв'язки з територією Лівобережжя: переважно Харківська, Сумська та Полтавська області, Донецько-Придніпровського промислового району – Донецька, Луганська і Запорізька області, а також південна частина Центрально-Черноземного економіко-географічного району та примикаючи до Харківської області районів Російської Федерації – Білгородської, Курської та Воронежської областей. Тобто в зону переважного міграційного тяжіння входила своя область і, як правило, прилеглі до неї області. Саме з цими районами пов'язано 2/3 всіх міграційних потоків до Харкова. Так, за період 1947-1950 рр. прибулі з цих районів, в тому числі і зі сільської місцевості, становили 56,5 %, за 1953-1961 років – 51,6 %, а лише у 1964 році – 57,4 %. Переважну більшість склали мігранти з Лівобережної України [8, с. 74]. Дослідник міграційних процесів в Україні В. І. Товкун зазначає, що Правобережна Україна перебувала під переважним міграційним впливом Києва, Лівобережжя в основному тяжіло до Харкова [12, с. 56]. Найбільшу частку міграційних потоків, близько 1/4 всіх прибулих до Харкова, склали мешканці сіл Харківської області, причому інтенсивність міграційних потоків збільшувалась за напрямом від периферії до центру області. Щодо приміської зони Харкова, то міграція мала форму маятникової. Особливо

висока питома вага мігрантів зі сільської місцевості до Харкова була серед чоловіків у працездатному віці. Так, у 1960 році серед прибулих до міста було 59,4 % чоловіків, а жінок 40,6 %, у 1970 році відповідно 58,3 % і 41,7 % жінок. Починаючи з 1980 року – відсоток чоловіків дещо зменшився до 48,8 %, а жінок збільшився до 51,2 %, однак така ситуація спостерігалась лише у 1981, 1983, 1984 та 1986 роках, а на 1990 рік чоловіків прибуло до Харкова 50,9 %, а жінок 49,1 %. Зауважимо, що і серед вибулих з міста в більшості переважали чоловіки [17]. На інтенсивність міграційного потоку з сільської місцевості до великих промислових центрів впливали рішення уряду середини 1950-1960 років про припинення нового промислового будівництва, у великих містах, отже зменшився попит на робочу силу і для Харкова. Наприклад, якщо прийняти сальдо міграції населення Харкова в 1953 році за 100 %, то в 1964 році воно становило 34,7 % [8, с. 71].

Зростала роль маятникових мігрантів до Харкова особливо після зростання в країні в 1960 році так званої великої демобілізації. Про зростання маятникових мігрантів до міста можна простежити співставляючи дані про населення Харкова і кількість працюючих. Так, у 1960 році населення міста у відсотках до 1959 року складало 126,9 %, а працюючі у місті 156,6 %, відповідно у 1961 році – 130,5 % і 165,6 %. В подальші роки також спостерігається різниця між цими показниками, зокрема у 1962 році населення Харкова складало 133,0 %, а працюючих було 172,0 %, у 1963 році відповідно 135,0 % і 178,0 %, а у 1964 році – 140,0 % і 182,0 % [8, с. 81]. Отже, з кожним роком відбувалось збільшення працюючого населення, потреба народного господарства в робочій силі зростала швидше ніж населення.

Зростання працюючих мігрантів, переважно за рахунок сільської місцевості у Харкові можна пояснити і тим, що в оточуючих Харків районах в ці роки, при поступовому зростанні населення, не з'являлися будь-які значні об'єкти промисловості чи інших галузей народного господарства, де б можна було застосувати робочу силу.

Надлишок населення агломерації покривав дефіцит трудових ресурсів Харкова. Щодня до Харкова у 60-х роках приїздило на роботу більше 106 тисяч маятникових мігрантів. Значна частина їх була зі сільської місцевості області [8, с. 87]. На початку 70-х років вони становили вже 120 тисяч [13, с. 274]. Зазначимо, що відтік маятникових мігрантів із ближніх до Харкова районів значно вищий ніж із віддалених. Наприклад, якщо із Харківського району мігрантів було 23,2 %, із Дергачівського – 26,7 %, то з Чугуївського району вони склали 12,2 %, дещо менше із Зміївського – 11,6 %. Значно менше маятникових мігрантів з села працювало у Харкові із більш віддалених районів області Нововодолазького – 8,5 %, Валківського – 5,9 %, Золочівського – 7,3 % та Балаклійського – 6 % районів. В цілому маятникові мігранти з вказаних районів склали близько 15 % всього населення району виходу і більше 38 % зайнятого населення в цих районах. Подібне становище

спостерігалось і в подальші роки. Трудові зв'язки з Харковом більш активні були у міського населення оточуючих Харків міст та поселень міського типу, на початку 60-х років вони становили понад 70 % всіх маятникових мігрантів [8, с. 88-89]. Відзначимо, що переважна більшість маятникових мігрантів, як із поселень міського типу, так і сільської місцевості, – це молодь віком 20-30 років. Зокрема, якщо у 1960-х роках серед працюючих мешканців Харкова у віці 20-24 років було 17,2 %, то серед маятникових мігрантів – 22,5 %. Питома вага працюючих у віці до 30 років складала 38,4 % загальної їх кількості, а аналогічний показник для маятникових мігрантів – 51 %. Аналіз віково-статевої структури працюючих у Харкові мешканців міста і маятникових мігрантів свідчить, що серед вікових груп 20-24 роки і 25-29 років переважали жінки маятнкової міграції. Зокрема, якщо мешканці міста у віці 20-24 років складала 18,6 %, то мігранти – 32,7 %, а у віці 25-29 років – відповідно 14,2 % і 15,4 %. У віковій групі жінок 30-49 років і старше переважали мешканки Харкова. Серед чоловіків працюючих у Харкові також переважали маятникові мігранти, особливо у вікових групах 25-29 і 30-49 років. Так, у віці 25-29 років чоловіки що мешкали у Харкові складала 14,2 %, а маятникові мігранти 17,3 %, у групі 30-49 років відповідно 44,8 % і 46,8 %. Щодо вікової групи 50 років і більше, то серед маятникових мігрантів їх було значно менше. Це можна пояснити тим, що рухливість літніх людей, особливо жінок, значно менша ніж у молоді. У віці 60 і старше років вони складала лише 0,2 % [8, с. 91-92]. Звертає на себе увагу доля маятникових мігрантів, як суттєвої частини трудових ресурсів у загальній чисельності зайнятих в Харкові. Найвищий відсоток маятникових мігрантів в загальній чисельності зайнятих у віці до 20 років, чоловіки і жінки складала 26 %, а їх доля серед робітників становила 29 %. При чому у першому випадку жінки складала 32 %, а в другому 35 %, а чоловіки відповідно 22 % і 23 %. В наступних вікових групах 20-29 років, і до 60 і старше років спостерігається зменшення маятникових мігрантів особливо з віддалених сіл. Наприклад, у віці 20-29 років в загальній чисельності зайнятих обох статей було 21 %, а серед робітників 25 %, у віці 30-49 років відповідно 16 % і 23 %, у віці 50-59 років 12 % і 18 %, 60 і більше років – 8 % і 14 % [8, с. 93]. Отже, маятникові мігранти в значній мірі впливають на контингент населення міста і його демографічні проблеми.

В Харкові, як великому промисловому і культурному місті, у 1960-1980-х рр. було в достатній мірі кадрів з відносно високою кваліфікацією, а виробництво потребувало значної некваліфікованої робочої сили, представниками якої була молодь зі сільської місцевості. До того ж ще залишався низький рівень механізації виробництва, особливо допоміжних процесів, майже кожний третій працюючий був зайнятий ручною працею – це переважно мешканці із сіл [4, с. 103].

Аналіз розподілу працюючих в Харкові мешканців міста і маятникових мігрантів по групах занять свідчить, що серед зайнятих

робітників переважають маятникові мігранти 76,3 % проти 60,3 % мешканців міста. Маятникові мігранти переважали серед металістів, ливарників – 34,8 %, проти 24,7 % робітників мешканців міста, серед текстильників, чинбарів, взуттєвників – 9,1 % проти 4,3 %, деревообробників – 2,8 % проти 1,6 %. Переважали сільські мешканці серед залізничників та будівельників [8, с. 94]. Проте серед службовців, особливо працівників науки, культури, медицини, інженерно-технічного персоналу, маятникових мігрантів було менше порівняно з мешканцями міста. Так, серед інженерно-технічних робітників мешканці Харкова становили 11,5 %, а маятникові мігранти – 4 %, робітники науки і культури відповідно 5,1 % і 0,9 %, медичні працівники 3 % і 2,4 %. Між тим серед робітників торгівлі, громадського харчування, зв'язку переважали маятникові мігранти [8, с. 95]. Отже, мешканці сільської місцевості, що прибули на роботу до Харкова, в тому числі і маятникові мігранти, не лише заповнювали дефіцит в робочій силі міста, а й поповнювали групи робітників з відносно меншою кваліфікацією, стаючи органічно злитим елементом економічно-активної частини населення міста у вирішенні його народногосподарських завдань. В свою чергу Харків як центр агломерації, помітно впливав на молодь зі села в зміні структури їх занять, умов праці, побуту і всього способу життя.

На зміну чисельності населення Харкова впливає також і сезонна міграція, короточасне перебування в місті. Це в основному, студенти вузів, технікумів, ПТУ, навчання на короточасних курсах підвищення кваліфікації, підготовка кадрів новим спеціальностям тощо.

Аналіз сезонних коливань числа прибулих до Харкова і вибулих із нього свідчать про те, що основний потік прибулих до Харкова із сільської місцевості відбувався восени та у зимові місяці. Вибували із міста в більшості у літні місяці, що можна пояснити від'їздом студентів, які закінчили навчання, на канікули, різні практики, у відпустку, на сільськогосподарські літні роботи.

Протягом 60-80-х років ХХ століття приплив населення, в тому числі і зі сільської місцевості до Харкова, коливався від 57,8 % середньорічного показника за 1961-1965 роки, до 77,2 % за 1971-1975 роки і 48,5 % за 1986-1990 роки. Подібна ситуація була і серед вибулих із міста за ці роки. Так, за 1961-1965 роки їх було 45 %, за 1971-1975 роки 58 % і за 1986-1990 роки 40,1 % [17].

Середньорічні показники міграції населення до Харкова у 1961-1991 рр.

[Підраховано автором на основі даних ЦСУ УРСР в Харківській області.]

Показник	1961–1965	1966–1970	Відсоток до попереднього періоду	1971–1975	Відсоток до попереднього періоду
Прибуло до Харкова	57,8	69,2	119,7	77,2	111,5
Вибуло із Харкова	45	50,3	111,8	58	115,3
Сальдо міграції	12,8	18,9	147,6	19,2	101,6
Об'єм міграції	102,8	119,5	116,2	135,2	113,1

Показник	1976-1980	Відсоток до попереднь 1981-1985	Відсоток до попереднь 1986-1990	Відсоток до попереднь 1991	Відсоток до попереднь			
Прибуло до Харкова	7,3	87,2	7,7	85,7	8,5	84	2	65,9
Вибуло із Харкова	1,9	89,5	7,2	90,9	0,1	84,9	3,9	84,5
Сальдо міграції	5,4	80,2	0,5	68,2	0,4	80	-1,9	22,6
Об'єм міграції	19,2	88,2	4,9	88	8,6	84,5	5,9	74,4

Зауважимо, що друга половина 80-х років ознаменувалася політикою «перебудови» проведенням ряду економічних реформ спрямованих на розвиток державного підприємництва, орендних відносин в країні, що зрештою призвело до утворення прошарку приватних і кооперативних підприємств, осіб зайнятих в невиробничій сфері. Все це негативно впливало на міграційні потоки до Харкова, в тому числі і «село-місто». Так, якщо у 1981 році до Харкова прибуло 57301 осіб, або 48,1 %, то у 1985 році спостерігається зменшення мігрантів до 50086 чоловік, або 45,2 %, а у 1990 році їх було лише 41884 чоловік або 43,1 %. В подальші роки, аж до 2000 року тенденція зменшення мігрантів до Харкова, в тому числі і зі сільської місцевості залишалась [17].

Чисельність прибулих, вибулих та механічний приріст населення Харкова 1981-1990 роках.

Показник	1981		1985		1990	
	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%
Чисельність прибулих	57301	48,1	50086	45,2	41884	43,1
Чисельність вибулих	45286	42,6	413347	41,6	39251	44,8
Механічний приріст	12015	94,5	8739	77,8	2633	27,3

Інтенсивний відтік сільського населення в міста, на наш погляд, не можна вважати позитивним явищем. Між тим, в умовах існуючої різниці між містом і селом, коли рівень оплати праці, культурно-побутове обслуговування в сільській місцевості нижче ніж в місті, можливості соціального забезпечення в селі більш обмежені, а в містах потрібна робоча сила, то відтік сільських мешканців у великі міста неминучий. В значній мірі це стосується випускників сільських середніх шкіл, тому що рівень розвитку сільськогосподарського виробництва їх не зацікавлює ні змістом праці, ні оплатою праці.

Соціологічні дослідження, що були проведенні шляхом анкетного опитування серед випускників 8-10 класів одинадцяти сільських районів Харківської області з метою вивчення причин міграції молоді з села в місто свідчать, що однією з причин є бажання продовжувати навчання в тому числі у вузах, та інших спеціальних навчальних закладах. Так, із 3092 учнів 1106 чоловік, або 36 %, виявили бажання продовжувати навчання у 9 класі, 1023 чоловік, або 33,5 %, загальної кількості анкетуємих, бажають навчатись у вузах і технікумах у тому числі 110 чоловік навчатися в сільськогосподарських навчальних закладах, 319 чоловік, або 10,3%, поступати в СПТУ [7, с. 115].

В 60-80-ті роки значна кількість молоді з сільської місцевості навчалась в вузах Харкова. В перші повоєнні роки їх кількість була незначною. Причиною цього був низький життєвий рівень колгоспників,

оплата за навчання у старших класах середньої школи та ВНЗ, що існувала до 1948 року, а також недостатній рівень знань більшості випускників сільських шкіл. Наприклад, у 1953 році серед зарахованих до Харківського університету абітурієнтів було лише 106 колгоспників та дітей колгоспників, що становило 10,2 % від загальної кількості першокурсників [15, с. 437]. У 1960-1989 значна кількість студентів із сільської місцевості навчалися в Харківському державному університеті. Так, за 1981-1989 роках до університету вступило 636 осіб з року в рік кількість сільської молоді, які стали студентами університету, коливалась від 79 осіб у 1982 році до 45 чоловік у 1987 році [1, с. 23-25] і 59 чоловік у 1989 році [2, с. 72]. Дані анкетного опитування випускників історичного факультету ХНУ 1960-1989 роках свідчать про те, що студенти із сільської місцевості становили понад 50 % [10].

Кількість студентів зі сільської місцевості, які навчалися в Харківському університеті на історичному факультеті у 1960–1989 роках.

[Підраховано автором на основі результатів анкетування випускників історичного факультету 19.04.2008 року.]

Роки навчання	Кількість анкетованих	Визначили відсоток студентів зі села	
		кількість осіб	відсоток
1960-1969	37	18	> 50%
		10	50-80%
		8	> 40%
		1	«багато»
1970-1979	97	33	> 50%
		26	40-50%
		36	30-40%
		2	40-60%
1980-1989	113	41	40-50%
		19	30-40%
		31	50-60%
		22	40-60%

Отже, в 60-ті – 80-ті роки, в умовах нарощування труднощів і застійних явищ в суспільстві і водночас інтенсивного протікання індустріалізації сільського господарства і урбанізації, прогресивна в цілому тенденція міграції сільського населення в міста мала негативний характер, порушувала баланс трудових ресурсів країни. Значний відтік населення з села у великі міста, в тому числі і до Харкова, обумовили несприятливу віково-статеву структуру сільського населення, яка в свою чергу негативно вплинула на розвиток сільськогосподарського виробництва. Тенденція зменшення притоку сільського населення до Харкова, що спостерігалась до середини 1960-х років, змінилась на

поступове підвищення. Найбільш інтенсивний відтік зі сільської місцевості працездатного населення до Харкова був із Харківської, Полтавської, Сумської, Белгородської областей, це була переважно неорганізована міграція. Особливо висока питома вага мігрантів серед чоловіків у працездатному віці. Зростала роль м'ягткової міграції. З початку 1960-х і до 1991 року спостерігалось поступове зменшення кількості сільського населення в Україні і збільшення міського, що вплинуло на інтенсивність міграції. З другої половини 1980-х років в результаті скорочення чисельності сільського населення, а також зміни соціально-економічної ситуації в країні міграційний потік до Харкова, в тому числі і зі сільської місцевості, поступово зменшувався.

Література

1. Архів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 2792. – Оп. 24. – Спр. 899. – С. 23.–25.
2. Архів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 2792. – Оп. 225. – Спр. 899. – С. 7.
3. Вишневский А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения. – К., 1966.
4. Данилевич В. Г. Некоторые проблемы трудовых ресурсов на современном этапе развития народного хозяйства СССР / В. Г. Данилевич, В. П. Редін, О. Д. Якушев // Вестник Харьковского университета. – Х. – 1978. – №173., Вип. 9.
5. Заріхта Т. Р. До питання про міграцію сільської молоді. / Т. Р. Заріхта // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2.
6. Історія міста Харкова ХХ століття. – Харків, 2004.
7. Квартенко Г. А. Территориальное размещение и использование трудовых ресурсов сельского хозяйства Донецко-Приднепровского экономического района. / Г. А. Квартенко, Я. О. Лимарь, Ю. М. Мандрикин // Вестник Харьковского университета № 173. геология и география Левобережной Украины. – Х., 1978. – Вип. 9.
8. Курман М. В. Население большого социалистического города. / М. В. Курман, И. В. Лебединский – М., 1968.
9. Лимарь Я. О. Міграція сільської молоді і деякі шляхи її закріплення в сільському господарстві. / Я. О. Лимарь, Г. А. Квартенко // Вістник Харківського університету. – 1978. – №172. – Вип. 14.
10. Результати анкетування випускників Харківського університету, що навчалися на історичному факультеті у 1960-1989 рр. проведеного 19. 04. 2008р.
11. Тимченко С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40 – 80 – х років ХХ ст. / С. М. Тимченко, М. В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1997. – Вип. 2.
12. Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4.
13. Украинская ССР. Экономические районы. – М., 1972.
14. Харьковская краткая справочная книга. – Харків, 1976.
15. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків, 2004.
16. Хорев Б. С. Житель села – работник город. / Б. С. Хорев, В. Н. Лиходед. – М., 1982.

17. ЦСУ Української РСР при Раді Міністрів УРСР. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства. – К., 1991.
18. Якуба Е. Миграция сельского населения УРСР и ее регулирование / Е. Якуба // Экономика Советской Украины. – 1978. – №8.

© Іванов С.

Вірменська еліта міста Харкова (II пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)

Кочарян Сурен

Кочарян Сурен. Вірменська еліта міста Харкова (II пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Стаття присвячена історії харківської вірменської еліти в II пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Її представники зробили великий внесок у розвиток міста в цей період. Найвідомішими харківськими вірменами на поч. XX ст. були статський радник, суддя Григорій Давтянц та надвірний радник, поштово-телеграфний чиновник Трдат Тер-Нішаніанц. Найбільш чисельною групою вірменської еліти впродовж всього періоду були лікарі, серед них три доктора медичних наук. У її склад також входили суспільно-політичні та церковні діячі, юристи, викладачі та інженери. **Ключові слова:** історія, Харків, вірмени, еліта.

Kocharyan Suren. The Armenian elite of city of Kharkov (II half of XIX – 30th years of XX). The paper deals with the history of the Kharkov Armenian elite at the second half of XIX century – 1930th years. Its representatives have brought the huge contribution to development of the city in this period. One of the well-known Kharkov Armenians was judge Gregory Davtyants. The most numeral group of the Armenian elite during all of period was doctors, among them three doctors of medical sciences. The social-political and church figures, lawyers, teachers and engineers, were also included in its composition. **Keywords:** history, Kharkiv, Armenians elite.

Харків завжди був багатонаціональним та багатоконфесійним містом. Вірменська громада проживає тут починаючи з кінця XVIII ст., а її найкращі представники зробили величезний

внесок у духовний, економічний і суспільно-політичний розвиток міста. Стаття присвячена історії вірменської еліти міста Харкова в II пол. XIX ст. – 1930-х рр. Дана проблематика в історіографії досліджена недостатньо, а період до 1917 р. залишається поза увагою істориків. Все це говорить щодо актуальності вивчення історії вірменської еліти Харкова.

Основними джерелами, які використовувалися автором при написанні цієї статті, є періодичні видання «Харківський календар», «Весь Харків», а також архівні документи.

Мета статті – проаналізувати історію вірменської еліти Харкова у II пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., її склад та розвиток у зазначений період.

Представники вірменської еліти Російської імперії жили та працювали в Харкові ще в той період, коли вірменська громада в місті була нечисленною. Так, з осені 1854 р. по літо 1855 р. у Харкові жив великий художник Ованес Айвазян, всесвітньо відомий як Іван Айвазовський. Він оселився на вулиці Катерінославській (нині – Полтавський шлях) у будинку статського радника Калініченка. Там же розмістилася і майстерня Айвазовського, в якій художника відвідали великі князі Микола та Михайло Романови. У січні 1855 р. у приміщенні Харківського імператорського університету (ХІУ) відкрилася виставка картин Айвазовського [22, с. 403].

З квітня 1879 р. по лютий 1880 р. харківським генерал-губернатором та командувачем військами Харківського військового округу був вірменський князь та російський граф Михайло Тарієлович Лоріс-Меліков (1824–1888). Він народився 21 жовтня 1824 р. у місті Тіфліс. Предок його, Мелік-Нубар, ще в XVI ст., отримав за особливі заслуги від персидського шаха Аббаса дарчий фірман на стародавнє вірменське місто Лорі. Так його нащадки стали меліками-правителями цього міста та Лорійського повіту [21]. М. Т. Лоріс-Меліков навчався в Лазаревському інституті східних мов, потім у школі гвардійських підпрапорщиків і юнкерів. Як видатний полководець, він прославився під час східної війни 1853–1856 рр. У 1852 р. його призначили начальником Терської області. У війні з Туреччиною 1877–1878 рр. Лоріс-Меліков, у чині генерала від кавалерії та званні генерал-ад'ютанта, командував окремим корпусом. У 1878 р. він отримав титул графа [20]. У січні – квітні 1879 р. займав посаду астраханського, саратовського та самарського генерал-губернатора, а з квітня 1879 р. – харківського генерал-губернатора. Основною метою його діяльності у Харкові була боротьба з революційною загрозою. [12, с. 207]. 12 лютого 1880 р., після вибуху в Зимовому палаці, М. Т. Лоріс-Мелікова призначили головним начальником Верховної розпорядчої комісії. 3 серпня 1880 р. по травень 1881 р. він був міністром внутрішніх справ Російської імперії. Останні роки життя Лоріс-Меліков провів за кордоном та помер у Ніцці [21].

Першим домовласником серед харківських вірмен був Трдат Тер-Нішаніанц. У 1895 р. йому належав будинок на Франківській вул., 8, а в 1901 р. він проживав там разом зі своєю дочкою Міріам [25; 26]. З 1897 р.

Трдат Тер-Нішаніанц працював поштово-телеграфним чиновником IV розряду в Харківській центральній поштово-телеграфній конторі. Він зробив успішну кар'єру: в 1907 р. він досяг III розряду, в 1910 р. – II, а в 1916 р. – I розряду [31; 35; 1; 10]. Відповідно до швидкого кар'єрного зростання, ріс і його чин як державного службовця: у 1897 р. – колезький секретар, у 1904 р. – колезький асесор, а в 1910 р. – надвірний радник [31; 34; 1].

Одним з найвідоміших харківських вірмен на початку XX ст. в Харкові був суддя Григорій Давтянц. У 1903 р. він працював у Харківському окружному суді, а в 1913 р. – в Харківській судовій палаті (I цивільний департамент). За ці роки його чин виріс з колезького радника до статського радника [33; 8].

Найчисленнішу частину харківської вірменської інтелігенції склали лікарі. У кінці XIX – на поч. XX ст. відомо про 13 харківських вірменських лікарів, з яких 11 працювали на факультетських клініках при XIV. Першим вірменським лікарем, який згадується в джерелах у 1892 р., був Сфрем Вартапетов [28]. У 1895 р. асистентом кафедри акушерства та жіночих хвороб медичного факультету XIV та лікарем у Харківському земському повивальному училищі працював Іван Аветісов, а ординатором хірургічної клініки XIV – Арам Тер-Аветісов [29].

З 1907 року ординатором терапевтичної клініки XIV працював Кегам Папянц [35]. У 1914 р. він вже мав чин колезького асесора [9]. На 1925 р. К. Папянц обіймав посаду головного лікаря туберкульозного диспансеру [2]. Григорій Оганесянц у 1910–1916 рр. був лаборантом, а з 1917 р. – молодшим асистентом хірургічної клініки XIV [1; 7; 8; 9; 10; 11].

Про долю лікаря Ованеса Тер-Мікаелянца свідчать ряд архівних документів. До 1 вересня 1898 року він жив на Єпархіяльній вул., 22, а потім до 1 квітня 1899 р. – на Ільмецькій, 72. Потім переїхав до Макіївки (область війська Донського), де працював епідемічним лікарем на Сталеливарному заводі Генерального товариства [15, арк. 2]. У травні 1899 р. він був прийнятий на роботу в Олександрівську лікарню як ординатор. У березні 1900 р. його призначили ординатором хірургічної госпітальної клініки XIV, а в лютому 1901 р. – лікарем-розпорядником Харківської міської амбулаторної дитячої та гінекологічної лікарні. До червня 1903 р. Ованес Тер-Мікаелянц суміщав обидві ці посади [15, арк. 3]. На 1904 р. він значився приватним лікарем, що спеціалізується на хірургічних хворобах [34]. Піку своєї кар'єри Ованес Тер-Мікаелянц досяг в 1920-ті рр. На 1925 р. він був членом бюро Губернського бюро лікарської експертизи, а в 1929 р. – окружним інспектором інспектури позалікарняної медичної допомоги Окружного відділу охорони здоров'я [2; 4].

У Харкові працював видатний лікар Степан Сурукчі (1862–1932), який під час візитів Шаляпіна до Харкова спостерігав та лікував видатного співака [23, с. 396]. Степан Сурукчі народився в 1862 р. в Молдавії. Він закінчив медичний факультет XIV і працював ординатором терапевтичної клініки [13, с. 231]. На 1902 р. був лікарем Харківської міської лікарні та мешкав на Театральній вул., 3 [32].

У довідкових книгах «Весь Харків» (1914, 1916) значився як приватний лікар, що проживає на Садовій вул., 5 [9; 10]. Потім виїхав за кордон для стажування в найкращих клініках. Після повернення до Харкова працював за фахом оториноларинголог. У 1922 р. за його ініціативою була відрита кафедра оториноларингології Харківського медичного інституту (ХМІ), завідувачем якої він був до 1930 р. У 1924 р. захистив докторську дисертацію. Він очолював першу на Україні ЛОР-клініку та є одним з організаторів Науково-дослідного інституту оториноларингології, який відкрили в 1930 р. у Харкові [13, с. 231]. Степан Сурукчі був нагороджений Почесною грамотою Ради народних комісарів України [13, с. 232].

Одним із засновників радянської рентгенології і онкології був Гурген Хармандар'ян (1893–1940). Він народився 15 березня 1893 р. в місті Ахал-Калкі Тіфліської губернії. В 1910–1914 рр. навчався у Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії та на медичному факультеті Петербурського університету. В 1914 р. призвали на військову службу звичайним лікарем. У 1917 р. склав державні іспити та отримав диплом лікаря. З 1918 р. працював під керівництвом видатного українського рентгенолога С. П. Григор'єва. В 1921 р. його призначили начальником відділу шляхів сполучення системи охорони здоров'я України, а в 1923 р. – директором Українського рентгенологічного інституту. У 1925 р. Г. Хармандар'яна обрали членом правління видавництва «Наукова думка». З 1928 р. працював завідувачем кафедри рентгенології ХМІ та головою Наукової асоціації Медсантруд [13, с. 261; 4]. У цьому ж році, завдяки його ініціативі, в Харкові вийшов перший номер журналу «Питання онкології», редактором якого Хармандар'ян був майже 10 років. У 1928 р. його вибрали головою Українського товариства рентгенологів та радіологів. У 1929 р. Гургена Хармандар'яна призначили членом колегії, в 1930 р. – керівником сектора кадрів і відділу транспортної медицини, а в 1932 р. – заступником народного комісара охорони здоров'я та головним санітарним інспектором УРСР. У 1937 р. він переїхав до Москви, де суміщав посади директора Московського інституту рентгенології і радіології та заступника головного санітарного інспектора СРСР. У цьому ж році його арештували, а в 1940 р. – розстріляли [13, с. 261].

На 1925 р. секретарем Харківського губернського відділу Медсантруда був Карен Мазманянц, науковим лаборантом кафедри гістології ХМІ – Р. С. Айрапетов, старшим асистентом госпітальної терапевтичної клініки – А. А. Мелік-Адамов [2]. Головним лікарем 7-ої Робочої поліклініки на 1929 р. працював Г. І. Хачатуров, а лікарем хірургічного кабінету Бюро медичної допомоги Харківського окружного комітету Червоного Хреста – Тер-Меркал'ян [4]. На 1930 р. завідувачем Туберкульозного диспансеру Центральної робочої поліклініки південних доріг був М. К. Азіз'ян, а завідувачем амбулаторії І зубної поліклініки –

А. О. Петроян [5]. Відомо, що на 1937 рік в Харкові працювало більше 14 вірмен-лікарів, серед яких 6 терапевтів, 3 хірурга та 2 фізіологи [6].

У 1937–1944 рр. директором (ректором) 1-го ХМІ був Ашот Гаспарян (1902–1970) – доктор медичних наук, професор. Він народився в 1902 р. в місті Баку. Після закінчення в 1926 р. 2-го Московського медичного інституту працював там же як ординатор, а з 1929 р. – асистент. У 1932 р. отримав звання приват-доцента, а в 1935 р. захистив кандидатську дисертацію. 3 лютого 1936 р. Ашот Гаспарян очолює кафедру урології 1-го Московського медичного інституту, а в жовтні 1937 р. призначається директором 1-го ХМІ. У 1938 р. він заснував кафедру урології. У 1939 р. захистив докторську дисертацію та отримав вчене звання професора. А. Гаспарян вів активну суспільну діяльність. Він був членом президії Всесоюзного та Українського товариств урологів, а також членом президії Харківського наукового медичного товариства. У роки війни ХМІ і всі його клініки були евакуйовані в місто Чкалів (Оренбург). Ашот Гаспарян був членом госпітальної ради Південно-уральського військового округу. Після повернення інституту до Харкова в 1944 р. його призначили директором Одеського медичного інституту. Ашот Гаспарян був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани» та багатьма медалями [13, с. 122].

Окрім лікарів є відомості і про інших представників харківської вірменської інтелігенції. На 1917 р. помічниками присяжного повіреного працювали Вард Тігранянц і Рафаель Саркісов, а журналістом, співробітником газети «Південний Край» – Гаспар Гаспарян [11]. У 1925 р. викладачем на факультеті кіно Харківського музично-драматичного інституту був Ваграм Папазян [2]. На 1929 р. історію України в Харківському інституті народної освіти викладав Н. Ю. Мірза-Авакянц [4]. На 1937 р. завідувачем учбовою частиною при Харківському торгово-механічному технікумі був Варздат Бараз'ян [6]. Вірменську мову в Харківському енергомеханічного технікумі викладав Яків Авдалян (1887–1937), який закінчив у 1910 р. Паризький інститут східних мов [24, с. 135]. У Харкові мешкали також і вірмени-інженери Аршак Амбарцумов, М. Хандамар'ян, Р. Ярамиш'ян і А. Саркісов [11; 3; 4].

Активну роль в суспільному житті міста та захисті інтересів вірменської громади після лютневої революції 1917 р. грав Рубен Юзбашян – активний діяч партії Дашнакцутюн та консул Вірменії в Україні (1918). У 1917–1918 рр. він очолював Національну вірменську революційну раду Харкова [24, с. 121].

У період з 1914 р. по 1928 р. на Україні існувала широка мережа партійних осередків вірменської національної партії «Дашнакцутюн» з центром у місті Харкові. У 1924 р. місцевий осередок очолювали Григор Тер-Айрапетян, Арменак Джрагаубаян, Григор Хакат'ян, Геворг Ерпеч'ян [24, с. 126].

У 1920-х – 1930-х рр. серед харківських вірмен були особи, що посідали високі посади в партійних і державних органах. Так, наприклад,

членом Оргбюро ЦК КП(б)У був Хахач'ян, завідувачим вірменським відділом Харківського губернского партійного комітету та головою Комітету у справах вірмен в Україні – Тігран Суджян, головою Секції народної освіти при Харківській міській раді – Р. Р. Шахоянц, завідувачем вірменської секції Губернского комітету народної освіти – А. І. Гарібян, завідувачем окружного відділу охорони здоров'я – С. А. Сагатіков [5; 24, с. 51, с. 81; 6].

У 1927–1928 рр. депутатом Харківської міської ради був Сероп Пачаджі (1895–1937) [24, с. 136]. Відомо, що у 1913–1916 рр. йому належала булочна на Зміївській вулиці [8; 10]. З 1914 р. С. Пачаджі приймав активну участь в організації вірменських національних об'єднань на Україні. У 1917–1918 рр. він був секретарем та скарбником Харківської вірменської національної революційної ради [24, с. 121]. Потім тривалий час входив до складу правління Харківської вірменської колонії та був членом Харківського комітету допомоги Вірменії. На час свого арешту в 1937 р., він працював старшим бухгалтером в Харківському тресті проектування промислового будівництва. У вересні 1937 р. Серопа Пачаджі визнали винним у «націоналістичній антирадянській діяльності» та засудили до вищої міри покарання [24, с. 135, с. 136].

Важливу роль в житті вірменської громади Харкова відгравала Вірмено-Григоріанська церква. Протягом чверті століття, з 1901 р. по 1926 р., харківським приходським священиком був Срапіон Самуелян [16, арк. 1; 24, с. 159]. У 1912–1917 рр. при Вірмено-григоріанській церкві діяла Опікунська рада, до якої входили найвідоміші на той час вірмени Харкова. Постійними членами Ради були надвірний радник Трдат Тер-Нішаніанц та статський радник Григорій Давтянц (з 1913) [7; 8; 9; 10; 11].

У 1926–1936 рр. настоятелем церкви, а з 1935 р. також головою вірмено-григоріанської церкви на Україні був Григорій Абгарян (1885–1938). Він народився 11 лютого 1885 р. в місті Гюмрі (Вірменія). Закінчив Ечміадзінську духовну академію. У 1902 р. вступив в партію Дашнакцутюн і був активним її членом. У 1917 р. входив у дашнакський комітет та обіймав посаду віце-консула вірменського уряду у Феодосії. У Харкові він також очолював місцевий партійний комітет, за що в 1928 р. його арештували, але через 2 роки звільнили. 6 лютого 1938 р. Григорія Абгаряна знову заарештували по звинуваченню в контрреволюційній терористичній діяльності як «керівника всеукраїнського комітету партії Дашнакцутюн». 21 жовтня 1938 р. Григорія Абгаряна засудили до вищої міри покарання [24, с. 159, с. 160].

Харківська громада вірмен-католиків діяла при католицькому костелі. У 1923 р. вона отримала власного приходського священика, яким став Карапет Еганян (1880–1938). Він був родом з Західної Вірменії. Під час геноциду вірмен в Османській імперії (1915–1923) був змушений тікати з Ерзрума до Грузії. В 1917 р. опинився у місті Ахалцих, а в 1918 р. – у Тифлісі [27]. На 1928 р. він мешкав на Чернишевський вул., 9 [14, арк. 56]. У 1927 році Карапет Еганян, щоб

мати можливість продовжувати свою службу харківським вірменам-католикам, прийняв громадянство СРСР (до 1927 р. – підданий Туреччини) [18]. 14 лютого 1938 р. його заарештували по звинуваченню в участі в контрреволюційній націонал-шпигунській організації, а 19 квітня 1938 р. засуджено до розстрілу [19].

Таким чином, вірменська еліта зробила великий внесок до розвитку Харкова в другій половині XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Найбільш чисельною групою вірменської еліти впродовж всього даного періоду були лікарі, серед яких – три доктора медичних наук. У її склад також входили суспільно-політичні та церковні діячі, юристи, викладачі та інженери. На початку XX ст. серед її представників були статський радник, надвірний радник та колезький асесор. У 1920-ті-30-ті рр. істотно посилювалися позиції вірменської еліти в управлінській ієрархії.

Література

1. *Адресная и справочная книга «Адресь Харькова»*. – Харьков, 1910.
2. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1925 рік»*. – Харків, 1925.
3. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1927 рік»*. – Харків, 1927.
4. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1929 рік»*. – Харків, 1929.
5. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1930 рік»*. – Харків, 1930.
6. *Адресно-довідкова книга «Весь Харків на 1937 рік»*. – Харків, 1937.
7. *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1912»*. – Харьков, 1912.
8. *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1913»*. – Харьков, 1913.
9. *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1914»*. – Харьков, 1914.
10. *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1916»*. – Харьков, 1916.
11. *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1917»*. – Харьков, 1917.
12. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков, 1993.
13. *Вчені Харківського державного медичного університету / За ред. академіка А. Я. Циганенка*. – Харків, 2005.
14. *ДАХО*. – Р. 845. – Оп. 2. – Спр. 1078.
15. *ДАХО*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2488.
16. *ДАХО*. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2851.
17. *ДАХО*. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 540.
18. *«Крестный путь» харьковского римско-католического прихода*. Запущение // [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://slovosnami.narod.ru/historyEmpty.htm>]. Доступ – 03.04.2008.
19. *«Крестный путь» харьковского римско-католического прихода*. Разгар репрессий // [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://slovosnami.narod.ru/historyRepress.htm>]. Доступ – 03.04.2008.
20. *Лорис-Меликов Михаил Тариелович* // [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.rulex.ru/01120346.htm>]. Доступ – 29.10.2007.
21. *Михаил Лорис-Меликов* // [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://forum.haylife.ru/showthread.php?t=718>]. Доступ – 29.10.2007.
22. *Можейко И.* Харьковский год Ивана Айвазовского // Кеворкян К. Э. Первая столица. – Харьков, 2007.

23. *Оноприенко Т.* Из истории харьковских армян // Кеворкян К. Э. Первая столица. – Харьков, 2007.
24. *Пивоварська К. Б.* Вірменська національна меншина в Україні у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття. – Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2003.
25. *Список домовладельцев города Харькова*. – Харьков, 1895.
26. *Список домовладельцев города Харькова*. – Харьков, 1901.
27. *Тихонова И.* Дай руку, брат! О том, Как Харьков приютил армянских беженцев // [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.izv.kharkov.ua/index.php?editionID=202&menuID=1953&newsID=5299>]. Доступ – 30.04.2009.
28. *Харьковский календарь на 1892 год*. – 1891. – Год 19.
29. *Харьковский календарь на 1895 год*. – 1894. – Год 22.
30. *Харьковский календарь на 1896 год*. – 1895. – Год 23.
31. *Харьковский календарь на 1897 год*. – 1896. – Год 24.
32. *Харьковский календарь на 1902 год*. – 1901. – Год 29.
33. *Харьковский календарь на 1903 год*. – 1902. – Год 30.
34. *Харьковский календарь на 1904 год*. – 1903. – Год 31.
35. *Харьковский календарь на 1907 год*. – 1906. – Год 34.

© Кочарян С.

Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924–1928 рр.)

Онацький Максим

Онацький Максим. Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924–1928 рр.). В статті проаналізовано основні етапи та напрямки розвитку приватної підприємницької діяльності у Харкові в роки непу. Висвітлені методи і масштаби приватного торговельного підприємництва. Здійснена спроба дослідити форми і методи державного регулювання приватної торгівлі та висвітлено їхній вплив на розвиток останньої. **Ключові слова:** торгівля, підприємницька діяльність.

Onatskiy Maksym. Private commercial business activity in Kharkov (1924–1928). In the article the basis stages and directions of private business activity development in Kharkov in the period of New Economic Policy is investigated. The methods and scales of private auction enterprise lighted up. Realizable attempt to explore form and

methods of state regulation of private trade. Activity of private employers is reflected. *Keywords:* marketing, entrepreneurship.

В сучасних умовах, коли в Україні відбувається непростий процес розвитку приватного підприємництва, актуального значення набуває вивчення та критичне переосмислення історії підприємництва на різних етапах його існування. Особливий інтерес в цьому сенсі становить вивчення приватнопідприємницької діяльності у торговельній галузі в роки непу – періоду, який багато в чому нагадує ситуацію, що склалася в нашій країні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Хронологічні межі дослідження: 1924–1928 рр., тобто з часу переходу радянської держави у наступ на приватноторговий капітал і до періоду впровадження державою надзвичайних методів управління економікою.

Означена тема є недостатньо розробленою у вітчизняній історіографії, хоча окремі її аспекти знайшли епізодичне відображення у дослідженнях Ф. Свицова [20], С. Мінца [13], І. Кондурушкіна [9], В. Архипова [1], Л. Морозова [1, 14], О. Кучера [11], Ю. Кунаха [10], В. Лантуха [12], М. Олійника [16], Ю. Волосника [3], О. Пиріг [18].

Однак спеціальних робіт, які були б присвячені дослідженню проблеми розвитку приватної торгівлі у Харкові у 1920-ті рр., не з'явилося. Заповнити певною мірою існуючу історіографічну прогалину автор намагається у даній статті.

Мета роботи – висвітлити розвиток приватної торгівлі у Харкові у середині – наприкінці 1920-х рр.

При написанні статті автором були використані опубліковані та неопубліковані джерела.

Починаючи з весни 1924 р., радянська держава здійснює наступ на приватний капітал, що мало на меті витіснення останнього, передусім, з оптової торгівлі, де роль приватних підприємців визнавалася державою як спекулятивна та шкідлива, у виробничу сферу. Наступ на приватний капітал мав на меті також зміцнити економічні позиції державної та кооперативної торгівлі. Цей наступ продовжувався до кінця 1924 р. і призвів до різкого скорочення приватноторгівельної мережі Харкова. Перестали функціонувати 25% підприємств, що торгували цукром. Торгівля молочною продукцією скоротилася на 34%, мануфактурою на 70%, а питома вага участі приватного капіталу в обігу Харківської Товарної Біржі скоротилася з 4% у березні до 1,7% у вересні (тобто зменшилась у 2,4 рази) [4, арк. 2].

За даними експертів губфінвідділу, основними причинами закриття торгівельних закладів були:

по-перше, скорочення державного кредитування (зокрема – припинення товарного та грошового кредитування), наслідком чого стало зменшення обігових коштів у приватних підприємств;

по-друге, повне припинення відпускання товарів державними трестами та синдикатами приватним торговцям, що призвело до припинення діяльності останніх;

по-третє, суттєве ускладнення діяльності приватних торговців обумовлювалося примусовою вибіркою облігацій держпозики, що негативно відбилось на фінансовому стані приватних підприємств;

по-четверте, у приватника в адміністративно-примусовому порядку відбирали торгові приміщення і передавали їх кооперативним торговельним підприємствам [4, арк. 4].

Державна та кооперативна торгівля, однак, не змогла компенсувати скорочення приватної торговельної мережі, що негативно відбилось на якості торгового обслуговування населення, його постачанні товарами широкого вжитку.

Тому невдовзі наступ на приватний капітал у галузі торгівлі було припинено. Державна промисловість ще досить відчутно потребувала функціонування приватної торгівлі для збуту власної продукції. Внаслідок цього держава була змушена змінити економічний курс щодо приватної торгівлі. Вже з кінця 1924 р. починається проведення так званої « нової торгової практики », що передбачала використання приватної торгової мережі для збуту продукції державної та кооперативної промисловості [12, с. 103, 148].

Ці зміни проявилися і в діяльності місцевої влади. Так, Харківський окрвиконком (кінець 1924 р.) вважав за доцільне надавати приватним торговцям короткострокові кредити (терміном на 45–60 днів), що були достатніми для приватної торгівлі, а також приймати до обліку та обігу векселі від приватних осіб [17, с. 98]. Своєю таємною постановою (листопад 1924 р.) Харківський губернський відділ місцевої промисловості навіть рекомендував державним підприємствам надавати приватним торговцям знижки у випадку купівлі останніми товарів у даного державного підприємства за готівковий розрахунок [5, арк. 80].

Збереженню торговельної мережі чималою мірою сприяв також товарний голод (тобто дефіцит промислового краму), що спостерігався з кінця 1924 р., який спричинив підвищення цін і створив ажіотаж на багато видів краму, що в свою чергу сприяло активізації приватника і обумовило надходження приватних капіталів у сферу торгівлі. Як наслідок цього процесу збільшився приватний товарообіг. Так, якщо у першому півріччі 1924–25 (господарського) року частка приватного торговельного обігу сягала 85,7% усього товарообігу Харкова, а у другому півріччі того ж року знизилася до 81%, то вже у першому півріччі наступного 1925–26 року вона зросла і складала 87% [17, с. 98].

Тож 1925–26 р. був періодом, коли приватноторговий апарат використовувався державою найбільш активно. В цей час держорганами було розширене постачання крамарів дефіцитними товарами, у 2,5–3 рази (у середньому) збільшилось державне кредитування приватної

торгівлі, а також відбулось надання певних податкових пільг, котрими скористались дрібні торговці [3, арк. 127; 21, ст. 213].

Та незважаючи на офіційне проголошення «нової торгової практики» (весна 1925 р.), місцева влада і в цей час ще продовжувала чинити на приватних торговців чималий адміністративний тиск. В цей час за рахунок приватника забезпечувались інтереси не лише державної промисловості, але й кооперативної торгівлі. Так, навесні 1925 р. Харківський окрвиконком лише для Харківського центрального робітничого кооперативу (ХЦПК) та «Ларька» (також великої кооперативної торговельної організації) в короткий термін було надано більш ніж 200 найкращих торговельних приміщень за рахунок примусового виселення приватних торговців, які їх орендували [6, арк. 17].

Незважаючи на це, заявки на виділення приміщень, вже зайнятих приватними торговцями, продовжували, як і раніше, надходити від державних установ та кооперації, причому у такій кількості, що у разі задоволення всіх їхніх претензій приватні торговці були б виселені з усіх приміщень, які вони займали у центрі міста. Використання подібних методів було явним порушенням вказівок з боку керівних органів торгівлі і промисловості, в тому числі Губернського комітету внутрішньої торгівлі про недопущення витіснення приватного капіталу лише адміністративними засобами. Дане порушення відбулось з ініціативи іншої державної структури – управління міського комунального господарства [6, арк. 17].

Однак вже з 1926 р. після переходу радянської влади до політики індустріалізації відбувається новий наступ на приватний капітал. Держава для проведення форсованої індустріалізації намагається сконцентрувати у своїх руках всі наявні ресурси та обмежити доступ до них приватних підприємств. Відтак державні органи обмежують діяльність приватних торговців передусім – на ринках сільськогосподарської сировини (хлібному, тютюновому, шкіряному, м'ясному тощо), в тому числі репресивними методами, згортають постачання торговців дефіцитними товарами, а з лютого 1927 р. значно посилюють адміністративне регулювання цін. Зокрема в лютому 1927 р. для приватної міської роздрібною торгівлі була встановлена межа на накидки та ціни на окремі групи промислових товарів, які приватник отримував у держпідприємств [19, с. 575–585].

Відтепер підвищення цін каралося кримінальною відповідальністю. Так, у справі харківських «спекулянтів–мануфактурників» (1927 р.) до суду було притягнуто 20 осіб, які звинувачувались у спекуляції мануфактурою (тобто тканинами) з надбавками у 50%, яка до споживача доходила вже з накрутками у 200% [2]. Загалом же економічне управління ДПУ УСРР у 1927 р. «провело» 310 справ за порушення встановленого державою рівня, з яких на приватника припала 101 справа (або третина) [8, с. 92].

Ці заходи дозволили уряду УСРР знизити ціни на приватному ринку майже на 10% [3, с. 141].

Окрім цього істотно збільшився також податковий тиск на приватника. Так, наприклад, за даними Харківської міськради, лише за одним прибутковим податком вилучення складало до 54% прибутку підприємця, тоді як з місцевими надбавками воно досягло 67% з їхнього доходу.

Всі вище зазначені чинники призвели до того, що приватний капітал почав вдаватися до нелегальних чи напівлегальних форм підприємницької діяльності – фіктивних акцій та лжекооперацій. Відтак держоргани посилюють боротьбу з цим явищем. Так, за даними Робітничо-Селянської інспекції по м. Харкову за лжекооперацію у 1927/28 рр. було ліквідовано 32% псевдо кооперативів, а за перше півріччя 1929 р. – ще 5 «лжекооперативних акцій та 36 лжекооперативів» [7, арк. 90].

Одночасно посилюється державний контроль за підприємцями. Так, у серпні 1928 р. Харківський окрвідділ ДПУ повідомляв окрфінвідділ про 11 підприємців-нелегалів (М. Богданова, А. Мардера, А. Нирко, М. Фрідмана та ін.), що займалися нелегальним скуповуванням і перепродажем дефіцитного краму та про їхні прибутки [7, Оп. 19, Спр. 69, арк. 74–75]. У грудні 1928 р. окрвідділ ДПУ повідомив податківців ще про 44 підприємців, що нелегально скуповували та перепродавали збіжжя [7, Оп. 19, Спр. 95, арк. 93]. 3 червня 1928 р. Наркомфін УСРР встановив відповідальність власників підприємств, що торгували крамом не за обраним ними патентом [13, с. 3].

Після переходу радянської держави наприкінці 1927 р. – на початку 1928 р. до надзвичайних методів управління народним господарством почався процес руйнації ринкових відносин та ліквідації приватного підприємництва, що найбільш сильно вдарило по приватній торгівлі, оскільки саме в діяльності приватних торговців радянсько-партійне керівництво вбачало основну причину виникнення хлібозаготівельної кризи. Відтак, вжиті державою заходи вели до ліквідації приватного торговельного підприємництва. В цей час держава в особі місцевих органів влади Харкова, активно застосовуючи позаекономічні та адміністративно-репресивні засоби, що доповнювалися методами економічного удушення, почали активно руйнувати ринкову економіку, завдаючи нищівного удару по приватній торгівлі.

Таким чином, протягом 1924–1928 рр. у розвитку приватноторгового підприємництва в Харкові можна виділити кілька етапів.

Перший етап: весна – осінь 1924 р. – наступ держави на приватноторговий капітал з метою його витіснення зі сфери торгівлі. У тогочасній столиці УСРР цей процес призвів до скорочення та певного здрібніння приватної торгівлі, певним посиленням позицій базарної (архаїчної за формами) торгівлі.

Другий етап: 1925 р. – весна 1926 р. – період впровадження «нової торгової практики», що позначився суттєвим поживленням приватної торгівлі.

Третій етап: весна 1926 р. – кінець 1927 р. – новий наступ на приватноторговий капітал у зв'язку з курсом радянської держави на форсовану індустріалізацію.

Четвертий етап: кінець 1927 р. – 1928 р. – перехід влади до надзвичайних методів управління, що супроводжувався ліквідацією приватного торгового підприємництва. У Харкові цей процес відбувся навіть більш високими темпами, ніж в інших регіонах УСРР.

Література

1. *Архипов В. А., Морозов Л. Ф.* Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М., 1978.
2. *Вісті ВУЦВК.* – 1927. – 9 січня.
3. *Волосник Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Ю. П. Волосник. – Харків, 2004.
4. *ДАХО.* – Ф. Р. – 823. – Оп. 4. – Спр. 25.
5. *ДАХО.* – Ф. Р. – 833. – Оп. 2. – Спр. 3.
6. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 327.
7. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1179. – Оп. 18. – Спр. 16.
8. *Золотарев В.* ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: Люди та долі: 1919–1941 рр. / В. Золотарев. – Харків, 2003.
9. *Кондурушкин И. С.* Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным ревизионным делам. 1918–1926 / И. С. Кондурушкин. – М.; Л., 1927.
10. *Кунах Ю. І.* До питання про виникнення та діяльність українських філій змішаних акціонерних підприємств у 1923–1925 рр. / Ю. І. Кунах // Український історичний журнал. – 1971. – № 3.
11. *Кучер А. Е.* Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР / А. Е. Кучер // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32.
12. *Лантух В. В.* Качество обслуживания в частной и обобщественной торговле Украины в 20-е годы / В. В. Лантух // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362: История. – Вып. 24.
13. *Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР.* – 1928. – № 70 (166). – 28 червня.
14. *Морозов Л. Ф.* Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией. (Из истории ликвидации капиталистических элементов города. 1926–1929 гг.) / Л. Ф. Морозов. – М., 1960.
15. *Матеріали* до звіту Харківської міськради XI скликання за 1926–27 і 1927–28 рр. – Харків, б.р.
16. *Олійник М. М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М. М. Олійник. – Харків, 1998.

17. *Отчет* Харьковского окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов III-му съезду Советов Харьковского округа. – Харьков, 1926.
18. *Пиріг О. А.* Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К., 1996.
19. *Решения* партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 15 т. – Т. 1. 1921–1928. – М., 1967.
20. *Свищев Ф.* Развитие торговли Украины в связи с качеством обслуживания ею населения / Ф. Свищев // Плановое хозяйство. – 1929. – № 6.
21. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – 1925. – № 32.

© Онацький М.

Вермахт та «остаточне вирішення єврейського питання» на Харківщині

Радченко Юрій

Радченко Юрій. Вермахт та «остаточне вирішення єврейського питання» на Харківщині. У статті досліджується роль солдат та офіцерів Вермахту в нацистській політиці «остаточного вирішення єврейського питання» на території Харківської області. Показано рівень нацифікації Вермахту перед початком конфлікту гітлерівської Німеччини з СРСР, участь військовослужбовців збройних сил Третього Райху у злочинах проти цивільного єврейського населення області та військовополонених єврейського походження. Досліджується феномен «інших німців». *Ключові слова:* Вермахт, Голокост, нацисти, євреї, айнзатцгрупа, гетто, Дробицький яр.

Radchenko Yuriy. The Wehrmacht and "the final solution of the Jewish question Kharkiv region. Author tried to study the role of soldiers and officers of the Wehrmacht in the Nazi policy of "the final solution of the Jewish question" on Kharkiv region. In the research was showed level of the Nazification of the Wehrmacht on the eve of the conflict between Nazi Germany and USSR, the participation soldiers Nazi army in crimes against the civil Jewish population and

POWs of the Jewish origin. On the other hand author tried to describe the phenomenon of “another Germans”. **Keywords:** Wehrmacht, the Holocaust, Nazis, Jews, aynzattshrupa, ghetto Drobytskyu ravine.

Питання про участь Вермахту в злочинах націонал-соціалізму почалися ставитися ще до завершення війни проти гітлерівської Німеччини. У Харкові в грудні 1943 р. пройшов судовий процес проти трьох німецьких військовополонених, винних у вбивствах та катуваннях цивільного населення СРСР та військовополонених РСЧА [26]. Післявоєнні процеси, які проводилися у Нюрнберзі, Києві, Мінську та інших міста, підтвердили факти тісної співпраці Вермахту з айнзатцгрупами та скоєння багатьох інших злочинів солдатами збройних сил гітлерівської Німеччини. У ФРН у 1950-80-ті роки домінувала теза про непричетність Вермахту до злочинів проти цивільного населення (перш за все проти місцевих євреїв) та військовополонених під час війни проти СРСР. Політики, юстиція, мемуаристи та історики сформували міф про «чистий Вермахт», звалюючи всі злочини націонал-соціалізму на Гітлера, Гімлера з його СС, «фанатиків наці» тощо [14; 15]. Починаючи з 1960-тих років з'являються перші роботи, в яких висвітлюється проблематика злочинів німецьких солдат проти євреїв, українців та інших народів на території окупованого Радянського Союзу [37; 39]. Але легенда про «чистий Вермахт» мала сильну підтримку до початку 1990-тих. Саме з часу об'єднання Німеччини з'явилися фундаментальні дослідження, присвячені тематиці злочинів Вермахту на території СРСР [3; 18; 19; 33; 36; 38]. Хоча зараз позиція про «чистий Вермахт» витіснена на маргінес в академічних школах у ФРН (та Заході взагалі) й знаходить собі притулок все частіше у псевдоісторичних ревізійністських колах, тим не менше існують причини і далі її спростовувати. Достатньо згадати вихід у друк роботи німецького історика Й. Хоффмана «Сталінська війна на знищення», яка нещодавно вийшла навіть у російськомовному перекладі. В цій книжці автор спробував підтвердити стару легенду про «чистий Вермахт», часто перекожуючи факти та приходячи до нелогічних висновків [8]. Не дивлячись на наявність якісних досліджень з проблематики Голокосту на території Східної України [2; 20; 21; 24], на даний момент відсутнє комплексне дослідження, присвячене вивченню ролі солдат Вермахту у процесі знищення євреїв Харківської області в період нацистської окупації. З іншого боку, у вітчизняній історіографії не має дослідження, яке було б присвячене вивченню феномену «інших німців» та різних моделей поведінки німецьких солдат по відношенню до населення окупованої України (в т.ч. до євреїв). Написання цієї статті є спробою заповнити вищезгадані прогалини в історіографії. Метою статті є вивчення рівня нацифікації Вермахту перед початком конфлікту гітлерівської Німеччини з СРСР, описання участі військовослужбовців збройних сил Третього Райху у злочинах проти цивільного єврейського

населення Харківської області та військовополонених єврейського походження, а також дослідження феномену «інших німців».

Джерельну базу дослідження складають матеріали судових процесів проти нацистських злочинців та колабораціоністів [1; 16; 27], усні спогади учасників та свідків подій [11; 17; 25; 31], матеріали НДК [9; 10; 13; 22], діловодна документація різних структур Третього Райху (Вермахту, айнзатцгруп) [23; 29; 20; 35; 40].

Гітлер розглядав конфлікт проти Радянського Союзу як війну на тотальне знищення і протистояння рас та антагоністичних ідеологій німецького націонал-соціалізму і радянського більшовизму. Більшовизм в нацистській ідеології ототожнювався з єврейством.

Під час наради 30 березня 1941 року Ф. Гальдер записав такі слова фюрера перед німецькими генералами про війну на Сході: «Боротьба двох ідеологій: Смертельний вирок більшовизму не означає соціального злочину. Величезна небезпека комунізму у майбутньому. Ми повинні виходити з принципу солдатської товарищескості. Комуніст ніколи не був і не стане нашим товаришем. Мова йде про боротьбу на знищення. Якщо ми не будемо так дивитися, то, хоча ми й розіб'ємо ворога, через 30 років знову з'явиться комуністична загроза. Ми ведемо війну не для того, щоб законсервувати свого противника... Комісари та особи, що належать до ГПУ, є злочинцями, і з ними треба чинити як зі злочинцями... Ця війна буде різко відрізнятися від війни на Заході. На Сході сама жорстокість – благо для майбутнього» [6, с. 430-431; 35, с. 291-192].

Навесні 1941 року між шефом Головного управління імперської безпеки (РСХА) обергрупенфюрером Р. Гейдріхом та генерал-лейтенантом Е. Вагнером було домовлено про розмежування компетенцій та співробітництво збройних сил з айнзатцгрупами у майбутній війні проти СРСР. 28 квітня ця домовленість знайшла втілення у наказі Браухіча «Про регулювання використання поліції безпеки та СД у з'єднаннях сухопутних військ». У наказі говорилося, що оперативному просторі сухопутних військ для здійснення «спеціальних задач» будуть задіяні «зондеркоманди поліції безпеки» [3].

На світогляд солдат Вермахту впливала нацистська пропаганда, яка намагалася сформувати непереможного німецького лицаря, який бореться за свою країну та Європу проти єврейсько-азіатського режиму. Так, наприклад, у інструкції Головнокомандувача Сухопутними військами від 7 жовтня 1940 року про ідеологічну підготовку німецької армії до війни проти СРСР наголошувалося на важливості націонал-соціалістичного виховання солдата Вермахту. Солдатам німецьких збройних сил читалися лекції приблизно такого змісту: «Тема 1: Німецький народ.

Головні пункти: Чиста раса. Здорові та щасливі жінки. Багато дітей...

Тема 2. Німецький Райх.

Головні пункти: Побудова Райху. **Партія та Вермахт як стовпи держави** (виділення наше – Ю. Р.). Держава фюрера (Führerstaat)».

При цьому солдати Вермахту мали вивчати головну книгу А. Гітлера «Моя боротьба», роботи з расології Г. Гюнтера тощо. [35, s. 241-243]. У наказі шефа ОКВ від 19 травня 1941 року говорилося, що «більшовизм є смертельним ворогом націонал-соціалістичного німецького народу (sic!). З цим руйнівним світоглядом та його носіями Німеччина має боротися» і що ця боротьба передбачає знищення всіх більшовицьких підбурювачів, бандитів, саботажників та євреїв для придушення будь-якого активного або пасивного опору [Ebenda, s. 318]. Нацифікація Вермахту посилювалася протягом війни. Наприклад, у спеціальному виданні «Націонал-соціалістичні політичні заняття у військах» за квітень 1943 року говорилося: «НСДАП є організацією політичного керівництва німецького народу... Завданням партії є виховання та направлення народу на шлях націонал-соціалістичного світогляду» [29, арк. 8].

З нападом на СРСР всі ці накази та ідеологічні настанови дали про себе знати. Пізніше, у вересні-жовтні 1942 року, співробітник СД у Києві писав своїй дружині: «Оскільки ця війна, з нашої точки зору, є єврейською війною, то вони це відчують першими. Тому в Росії, там де з'являється німецький солдат, євреїв більше не існує» [4, с. 124]. Дослідник М. Дін констатує: «Не можна сумніватися, що у тилкових районах загопи Вермахту брали участь у каральних акціях проти цивільного населення, включаючи прийняття участь у масових розстрілах євреїв. Але тим не менше пропорція членів Вермахту, які були задіяні у Голокості радянських євреїв була порівняно нижча, аніж поліції безпеки, поліції порядку або місцевих колаборантів» [34, Р. 59].

У наказі начальника тилу групи армій «Південь» Карла фон Рока від 1 вересня 1941 року говорилося, що «екзекуції проти певних прошарків населення (особливо євреїв) повністю покладені на вище керівництво СС та поліцію, особливо у районах, які вже замирені. Самі війська ліквідують на місцях лише таких місцевих мешканців, які демонструють своє вороже ставлення або здаються підозрілими. Це робиться лише за наказом офіцерів. При цьому масові каральні заходи може проводити офіцер чином не нижче ніж командир батальйону» [27, с. 288].

10 жовтня 1941 року командувач 6-ї армією генерал-фельдмаршал В. Райхенау, який за словами Г. Кноппа «займав рішучу націонал-соціалістичну, антислов'янську та антисемітську позицію» [18, с. 119], видав наказ, що фактично був програмою дій Вермахту на Харківщині. Там зокрема говорилося: «Солдат на Сході не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам („artverwandtem Volkstum“). Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої розплати єврейських недолодків...» [4, с. 122]. Цей наказ А. Гітлер визнав як зразковий. Такі дії Райхенау викликали появу подібних наказів серед різних військових частин Вермахту. Наприклад, 1 грудня 1941 року вийшов наказ командування 167 піхотної дивізії «Про поведження військ на Сході», де говорилося:

«Командування 2-ю танковою армією повідомляє: найважливішою ціллю нашої боротьби проти єврейсько-більшовицької системи є її повний розгром та викоринення азійського впливу на європейське культурне співтовариство. Тому солдат повинен мати повне розуміння про необхідність жорстокого, але справедливого розрахунку з євреями, людьми нижчої породи» [30, арк. 37].

Трагедія харківських євреїв почалася у перші дні окупації. 17 жовтня вийшов наказ Райхенау, в якому вимагалася «колективної помсти в першу чергу євреїв та більшовиків. Саботажників та партизан, які чинять збройний опір слід публічно вішати». Щоб змусити населення приймати участь у розмінуванні, окупантами бралися заручники (здебільшого з євреїв та комуністів) [33, s. 286]. Для виконання цього наказу 57-ма піхотна дивізія (командир – генерал-майор Антон Достлер), яка в числі інших підрозділів була призначена для охорони міста, вже до кінця жовтня розстріляла штатських, що захищали місто, трьох політкомісарів та для залякування населення публічно повісила сімох саботажників, в тому числі одну жінку. 4 листопада на нараді у фельдкомендатурі № 787 (комендант – полковник Лауденбах), яка керувала містом, констатовалося: «Акція по зачистці продовжується, але робота дуже гальмується, бо на відміну від інших міст в Харкові ніякий матеріал і ніякі списки не були знайдені... Викликають підозру перш за все євреї, які дуже часто залишені у якості зв'язкових. Через те, що євреї у своїй більшості ще переховуються, акція проти євреїв передбачена лише через деякий час. Перш за все наказ головному рабину місцевих євреїв для «збереження» єврейського майна здати всі гроші та валюту» [20, С. 193].

Події, що відбулися в Харкові 14 листопада стали приводом для посилення репресій. Того дня рано вранці за допомогою радіоміни (сигнал був направлений з Воронежа) було підірвано приміщення, в якому розміщувався штаб 68-ї піхотної дивізії. Тоді загинули командир дивізії генерал-лейтенант Георг Браун, начальник штабу дивізії, начальник оперативного відділу та 4 писарі. Протягом того ж дня було підірвано ще чотири будівлі. У якості репресалій було розстріляно 200 «комуністів» та взято 1000 заручників. Під час облави 15 листопада 57-ма піхотна дивізія заарештувала ще 500 заручників, 20 з яких були повішені на приміщенні штабу саперного полку, а 16 листопада ще «50 більшовиків були повішені на балконах головної вулиці». 28 листопада з «концтабору» для заручників було взято 400 осіб (з них 300 євреї) та ліквідовані [Там же].

У перші дні окупації Харкова німецькі солдати приймали участь у виявленні місцевих євреїв. Свідок тих подій Богданов І. Ф. пригадував: «Перше знайомство з німцями, коли чотири чоловіки заходять до квартири, питають зброю. Зброї у мене не було. Друге питання:

-Юде?

- Ні.» [11, арк.30].

Подібні пошуки продовжувалися вже після знищення харківського гетто. Солонінкіна К. М., втікачка з гетто, переховувалася у двох жінок. Одного вечора німецький солдат постукався в дім, де переховувалася Кира Миколаївна, та попрохав гарячої води, щоб поголитися. Він помітив дівчинку Кіру, зовнішність якої частково вказувала наявність у її роді ашкеназьких предків. Солдат закричав: «Юдін!». І тільки заступництво двох жінок, у яких переховувалася Кира, врятувала дівчинку від смерті [25].

Ще до створення гетто на території бараків ХТЗ командування Вермахту в Харкові часто ініціювало виселення євреїв з їхніх квартир з метою їх заняття. Як свідчив на судовому процесі у 1949 році колишній двірник дому за адресою вул. 8-го з'їзду Рад №3 Себко Н. І., їхній кербуд «Чалий отримав завдання від німців звільнити частину дому для німецького штабу». В результаті 28 мешканців будинку були насильно переселені у підвал та перебували там п'ять днів. Німці заборонили давати воду цим нещасним. Після цього всі вони пішли у бараки Тракторного заводу [1, арк. 29-33].

Командування 6-ї армії активно співробітничало із зондеркомандою 4а, яка займалася знищенням єврейського населення міста. В одному зі звітів СД про події в СРСР говорилося: «Єврейське питання у Харкові. До цього питання приводять роздуми про по-можливості всебічне охоплення всіх євреїв. Відповідно до накопленого досвіду зв'язків з саботажниками та партизанами в першу чергу яких підтримує єврейське населення Харкова. Захоплення всіх євреїв допоможе ліквідувати партизанські безчинства на цій території. За узгодженням з компетентним штабом корпусу та фельдкомендатурою зондеркоманда 4а почне підготовчу роботу для великої єврейської акції як тільки будуть завершені роботи по оснащенню місць розміщення команди» [23, с. 109]. Хоча за розстріли харківських євреїв у Дробицькому яру у грудні 1941 – січні 1942 рр. несуть відповідальність зондеркоманда 4а та 314-й батальйон поліції безпеки [38, р. 37; 24, с. 74-76; 22, с. 176], солдати Вермахту (польова жандармерія) разом з українським шуцманшафтом охороняли харківське гетто [17, с. 127; 27]. У повідомленні «Про події в СРСР» № 164 від 4.02.1942 говорилося «Був вибраний район, де євреї могли бути розмішені в бараках заводського поселення. Після цього 14.12 1941 р. з'явилася об'ява міського коменданта до євреїв Харкова. У ній євреїв закликали до 16.12 включно переселитися у вказане в об'яві поселення... Підрахунок євреїв вже початий. Одночасно йде підготовка до розстрілу євреїв. 305 євреїв, які розповсюджували ганебні чутки про Вермахт, були одразу розстріляні» [40, Р. 289].

У червні 1942 року до Богодухова прибув новий комендант Браун. Він заявив, що не прийме місто до тих пір, поки не будуть розстріляні всі євреї. Саме за його наказом 23 червня 1942 року місцева українська поліція розстріляла 35 богодухівських євреїв [9, арк. 5-6]. У селі Дмитрівка Богодухівського району німецькі солдати з початком окупації

протягом 3-4 днів зібрали євреїв з найближчих сіл. Їх тримали у сараї та щодня виводили на важкі роботи. Дівчат німецькі солдати гвалтували. Через деякий час всіх їх (приблизно 40 осіб) розстріляли. У селі Данилівка того ж району у 1941 році всіх місцевих євреїв загнали до однієї хати. Двох молодих дівчат забрали до свого помешкання німецькі солдати та декілька днів гвалтували. Все закінчилося розстрілом нещасних. При тому двох грудних дітей вбили, ударивши головою об косяк хати. У селі Семенівка Дергачівського району у 1941 році 24 євреї були зібрані в одному місці та розстріляні з автомата. Їх хати були пограбовані. Окупанти вбили також п'ятьох односельців, які переховували євреїв [12, с. 54-55].

У Чугуєві у 1942 році за наказом обер-лейтенанта Гериха, який був комендантом міста, було розстріляно 12 місцевих євреїв [10, арк. 3].

На території Харківщини виконувався сумнозвісний «наказ про комісарів», виданий 6 червня 1941 року. Активно знищувалися радянські військовополонені єврейського походження. Жертвами наказу про комісарів, який за словами В. Герліца перевернув «верх дном надбання вікових воїнських традицій» [7, с. 310], стала велика кількість політпрацівників Червоної армії. У селі Андріївка знаходився шталаг. Керівник польової жандармерії при 44-тій дивізії Еміль Кноль неодноразово брав участь у знищенні політичних комісарів та євреїв, що знаходилися у цьому таборі. Перший раз Кноль поїхав за наказом свого начальника майора Реншгаузена у місцевий госпіталь для полонених. Там він знайшов потрібну особу та спитав: «Ви комісар?». Нещасний відповів: «Так». Кноль свідчив на Київському процесі: «Підійшовши ближче, я помітив на його руках радянські червоні зірки. Тоді я взяв цього комісара, вивів його та розстріляв власними руками». Іншого разу Кнолю наказали розстріляти єврея-військовополоненого з того ж табору [16, с. 48-49].

Позицію Вермахту по відношенню до «остаточного вирішення єврейського питання» досить добре демонструє рапорт генерал-лейтенанта фон Лейкауфа інспектору озброєння головного штабу німецької армії генералу Томасу від 2 грудня 1941 року. У документі констатувалося, що взагалі на території райхскомісаріату «Україна» на той час (тобто до початку грудня 1941 року) було знищено від 150 000 до 200 000 євреїв. У документі констатувалося, що «...євреї виконували практично всі ремісничі роботи, а також складали частину робочої сили на дрібних та середніх промислових підприємствах... Таким чином, усунення євреїв вплинуло б на воєнну економіку (постачання військ)...

Перший час після завершення бойових дій єврейське населення ніхто не чіпав. Тільки через декілька тижнів, а в окремих випадках навіть місяців, почалися систематичні розстріли євреїв, які проводилися підрозділами поліції порядку... Ці акції розповсюджувалися в основному зі сходу на захід та проводилися повністю відкрито, у співробітництві з українською поліцією; у багатьох випадках, на жаль, за добровільної

участі службовців Вермахту». Фон Лейкауф бачив два негативних аспекти у знищенні українського єврейства. По-перше, це підривало економічну стабільність: «Якщо ми розстріляємо євреїв, уб'ємо військовополонених, доведемо до голодної смерті мешканців великих міст та частину сільського населення, то залишиться без відповіді питання: хто, власне кажучи, буде займатися виробництвом?» [3; 28, с. 173-174]. Тут можна побачити відверте визнання генерал-лейтенантом збройних сил Німеччини єдності Вермахту та нацистського режиму. Лейкауф говорить прямо: «ми» – Вермахт та СС, несемо повну відповідальність за вбивства євреїв та військовополонених за голодну смерть багатьох мешканців України. Другий аспект, який не сподобався Лейкауфу, це був «негативний вплив на мораль солдат, непрямо пов'язаних з акціями знищення» [28, с. 174]. Тобто, генерал-лейтенанта обурював не сам факт знищення сотень тисяч невинних жінок та дітей у тилу Вермахту, а участь у цих акціях солдат збройних сил Німеччини.

Одночасно з цим існують приклади гуманного ставлення вояків Вермахту до місцевих євреїв. Це були ті люди, яких Г. Кноп назвав «невідомими героями злочинної війни» [18, с. 13]. Ці люди були або з самого початку налаштовані проти ідеології гітлеризму (наприклад, комуністи, релігійні католики) або ті, що перейшли в опозицію до режиму під впливом фронтових подій. Проф. Щербина Е. Г. свідчила в жовтні 1943 року: «Останній раз привезли мені з Константинограду від родичів посылку два німці. Так вони вже не хвалили, а, наприклад, один з них сказав мені: У Гітлера в голові солома» [11, арк. 16-16 зв.]. Існує багато прикладів, коли солдати Вермахту рятували євреїв від вірної смерті чи принаймні намагалися попередити трагедію. У Харкові двох єврейських дітей переховавав кухар німецької частини, розквартированої на вулиці Кузнечній. За свідченнями врятованих, його звали Курт Крігер [5].

Ілля Флінкер пригадував, як наприкінці жовтня 1941 року разом з матір'ю повертався з базару. Їх зупинив німецький офіцер. Каліченою російською мовою він спитав, як пройти на вулицю Гоголя. Мати Іллі відповіла німецькою. Німець здивувався, почувши рідну мову. Потім по-німецьки поцікавився, чи не є ця жінка єврейкою. Коли отримав стверджувальну відповідь, сказав: «Я Вам раджу негайно з усією родиною залишити місто. Їдьте до якогось глухого села. Тут євреям незабаром буде дуже погано...» [29, с. 108-109].

Харків'янка О. Щербова пригадувала, як до їхньої квартири прийшли три німці – один офіцер та два солдати. «Офіцер побачив на столі для письма ріхтерську готовальню та поцікавився, як нею користуватися. Мій батько знав німецьку мову та почав розмовляти з офіцером, пояснюючи, що працював інженером-хіміком і навіть на початку 30-тих був на стажуванні у Німеччині. Офіцер спитав у тата, хіба він не знає, що чекає на нашу родину як євреїв, і чи не могли б ми куди-небудь від'їхати» [13, с. 519; 31].

Бували навіть випадки, коли офіцери Вермахту рятували євреїв від місцевих колабораціоністів. І. Флінкер розповідає, як він заблукав в одне з сіл Харківської області на початку квітня 1942 року. Там він зустрів жінку-єврейку, яка там проживала з двома маленькими дітками. Німецький офіцер взяв її собі кухаркою. Цей офіцер дозволив Іллі жити у цієї жінки. Але одного дня до кімнати без стуку зайшли денщик Генріх та якийсь поліцай. Останній побачивши жінку і дітей вимовив: «Це, звичайно, жида. Правильно нам сказали». Німецький офіцер зробив вигляд, що не знав про те, що мешканці цього флігеля євреї. Він дав наказ Генріху відвести в ліс та розстріляти жінку та дітей, не дозволивши поліцаю супроводжувати їх. Як свідчить Флінкер: «Офіцер та поліцай дивилися їм у слід, а потім пішли в хату. Генріх привів їх до копиці сіна і змусив їх туди залізти.

- Сидіти, доки не прийду! – наказав і дав кілька черг із автомату в повітря.

Генріх прийшов до них, коли п'яного поліцай повіз до району німецький мотоцикліст» [32, с. 122-123]. Так було врятовано життя жінки та двох її дітей.

У Константинограді у перші місяці окупації склалася цікава ситуація. Проф. Щербина свідчила: «Але й були приклади ліберального ставлення з боку німців до євреїв. В Константинограді тривалий час залишалися євреї. До мене приїхали приятелі, привезли дещо поїсти. Я питаю про одну мою ученицю, жінку лікаря, кажу:

- Невже вона розділила долю інших?

Вони говорять:

- Ні, в нас всі євреї живі, навіть в нашого гауптмана шофер єврей. Потім цей гауптман був усунений, прийшов наступний володар німецької землі. Цей гауптман зараз же всіх знищив, в тому числі і цього лікаря Грінберга, чудового хірурга» [11, арк. 17зв.].

Отже, на основі вищезгаданого можна підвести деякі підсумки. З самого початку війна нацистської Німеччини проти СРСР планувалася як війна на знищення. Вермахт, як збройні сили Третього Райху, у цьому процесі мав відігравати ключову роль. Напередодні і після 22 червня 1941 року Вермахт піддавався нацифікації зі сторони керівництва Німеччини. Це в свою чергу дало свої жахливі результати. Командування 6-ої армії активно співробітничало з зондеркомандою 4а у процесі знищення Харківських євреїв у Дробицькому яру в грудні 1941-січні 1942 рр. Солдати та офіцери Вермахту брали участь у знищенні, пограбуванні, звалтуванні, моральному приниженні цивільного єврейського населення та військовополонених-євреїв на території Харківської області. На основі наявних джерел можна прослідкувати іншу модель поведінки солдат та офіцерів Вермахту, коли окупанти рятували євреїв від загибелі. Але таке ставлення до євреїв було не домінуючим, а виступало скоріше як виключення з безжальних та жорстоких правил війни на території окупованого Сходу.

Література

1. *Архів* Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). – Спр. 035616
2. *Бриман С.* Уничтожение еврейского населения Харькова в годы немецко-фашистской оккупации (1941-1942 гг.) / С. Бриман // *Война и город*. – Х., 1993.
3. *Ветте В.* Война на уничтожение: вермахт и Холокост [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/VEHRMACHT.HTM>]. Доступ – 22.05.2008.
4. *Война* Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин, 1992.
5. *Воловик Л.* Предательство и благородство. Взаимоотношения евреев и нееврейского населения в годы Катастрофы. По воспоминаниям очевидцев, документам, собранным автором [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/Number45>]. Доступ – 22.05.2008.
6. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Т. 2. (1.7 1940 – 21.6 1941) / Ф. Гальдер. – М., 1969.
7. *Герлиц В.* Обвинение // Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. Победы и поражения вермахта. 1938-1945 гг. / Пер. с англ. П. Ю. Никишова. – М., 2004.
8. *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение: планирование, осуществление, документы / И. Гофман. – М., 2006.
9. *ДАХО*. – Ф П-2 – Оп. 14. – Спр. 101. – Материалы о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков по угону населения Чугуевского р-на Харьковской области в немецкое рабство.
10. *ДАХО*. – Ф Р-3746. – Оп. 1. – Спр. 30. – Хронологическая справка о важных событиях, происходивших в период немецкой оккупации на территории Чугуевского района 1941-1943 гг.
11. *Державний архів* Харківської області (ДАХО). – Ф. П-2. – Оп. 31 – Спр.17. – Материалы про окупаційний режим в Харкові в період временной оккупации немцами (стенограммы бесед).
12. *Документы* обвинения. Холокост: свидетельство Красной Армии / Сост. Ф. Д. Сердлов. – М., 1996.
13. *Жизнь и смерть* в эпоху Холокоста. Свидетельства очевидцев. Книга 3 п-я / редактор-составитель, автор предисловия и комментариев Б. Забарко. – К., 2007.
14. *Итоги* второй мировой войны. – М., 1957.
15. *Карель П.* Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941–1943. / П. Карель – М., 2004.
16. *Київський процес.* Документи та матеріали \ Упор. Л. М. Абраменко. – К., 1995.
17. *Книга* пам'яті Дробицького яру: Спогади. Нариси. Документи. – Х., 2004.
18. *Кноп Г.* История вермахта. Итоги / Г. Кноп – Спб, 2009.
19. *Кноп Г.* Холокост. Неизвестные страницы истории / Г. Кноп. – Х., 2006.
20. *Круглов А.* Потери евреев Украины в 1941-1944 гг. / А. Круглов. – Х., 2005.
21. *Ляховицкий Ю.* Попранная мезуза («Книга Дробицького яру»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения города Харькова в период оккупации. 1941-1942 / Ю. Ляховицкий. – Х., 1991.
22. *Неизвестная* черная книга. Свидетельства очевидцев о катастрофе советских евреев (1941-1944). – Иерусалим, Москва, 1993.
23. *Сборник* документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины 1941-1944 годах / сост. А. Круглов. – К., 2002.
24. *Скоробогатов А. В.* Харків роки німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків, 2004.
25. *Солоникина К. Н.* Устное интервью 20.02.2008.
26. *Судебный* процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории города Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – ОГИЗ, 1943.
27. *Судебный* процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта. Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенный в Нюрнберге 28 октября 1948 г. – М., 1964.
28. *Уничтожение* евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944) / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1991.
29. *Центральный* державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 2453. – Оп.1. – Спр. 298.
30. *Центральный* Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 24.
31. *Щербова Е. И.* Устное интервью 03.06.2009.
32. *Яковлев Л.* Голокост і доля людини / Л. Яковлев. – Х., 2003.
33. *Boll B., Safrian H.* Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941-42 // Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2 Auflage – Hamburg: Hamburger Ed., 1995. – S. 260-296.
34. *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-1944. – New York, 2000.
35. *Fall Barbarossa.* Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940-41) / Ausgewählt und eingeleitet von Erhard Moritz. – Berlin, 1970.
36. *Geßner K.* Geheime Feldpolizei die Gestapo der Wehrmacht// Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2 Auflage – Hamburg, 1995.
37. *Jacobsen H. A.* Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener// Anatomie des SS Staates von Buckheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen und Helmut Krausnick. – München, 1994.
38. *Pohl D.* The Murder of Ukrainian's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine// The Shoa in Ukraine: history, testimony, memorialization. – Bloomington, 2008.
39. *Streit K.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. – Bonn, 1997.
40. *The Einsatzgruppen* Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941 – January 1943. Edited by Arad Y., Krakowski S., Spector S. – New York, 1989.
41. *Vernichtungskrieg:* Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2 Auflage – Hamburg: Hamburger Ed., 1995.

© Радченко Ю.

Педагогическая деятельность С. И. Сидельникова в Харьковском университете

Сайпанова Алла

Сайпанова Алла. Педагогічна діяльність С. І. Сидельнікова у Харківському університеті. У статті розглядається педагогічна діяльність професора Степана Івановича Сидельнікова у Харківському державному університеті, де він працював з 1956 по 1977 рр. Головна увага приділяється особливостям викладання навчальних курсів, методиці побудови та читання лекцій, тематиці лекційних курсів, спецкурсів і практичних занять, роботі вченого зі студентами та аспірантами, підготовці професором майбутніх фахівців-істориків. **Ключові слова:** педагогічна діяльність, Харківський університет, історія південних та західних слов'ян, нова та новітня історія.

Saipanova Alla. Pedagogical Activity of S. I. Sidelnikov in Kharkov University. The article is connected with the pedagogical activity of the professor Stepan Ivanovich Sidelnikov in Kharkov State University, where he worked since 1956 to 1977. The main attention is given to the theme of his lectures, special courses and seminars, the scientist's work with students and postgraduates, the preparation a lot of historians specializing in history of Bulgaria, history of the south and west Slavs and modern and contemporary history as a whole. **Key words:** pedagogical activity, Kharkov University, history of the south and west Slavs, modern and contemporary history.

Степан Іванович Сидельников (1916–1977) прийшов у Харківський університет уже сформованим істориком. За його плечами були учеба на історичному факультеті Ленінградського університету (1934–1939 гг.), робота старшим преподавателем, а затем и исполняющим обязанности заведующего кафедрой новой истории Сталинградского педагогического института (1939 – 1942 гг.), участие в боях на фронтах Великой Отечественной войны, тяжелое ранение во время Дукельской операции при освобождении Чехословакии, длительное лечение в госпиталях Львова, Волыни и Харькова, работа в Харьковском педагогическом институте в качестве сначала старшего преподавателя, затем доцента, заведующего кафедрой всеобщей истории, декана историко-филологического факультета (1945–

1956 гг.), защита кандидатской диссертации на тему «Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии (1878–1886 гг.)» (1947 г.). В 1956 г. в связи с объединением исторического отделения педагогического института и исторического факультета университета С. И. Сидельников перешел на постоянную работу в Харьковский государственный университет. С этого времени и до конца жизни он работал на кафедре новой и новейшей истории. Здесь он подготовил и 21 мая 1963 г. защитил в Отделении общественных наук АН УССР докторскую диссертацию на тему «Создание и деятельность первого Болгарского революционного центрального комитета (1868–1873 гг.)». В октябре 1963 г. Степан Иванович был избран деканом исторического факультета и занимал эту должность на протяжении 13 лет. С 1964 до 1977 гг. он также возглавлял кафедру новой и новейшей истории [19, л. 1, 5–6; 21].

Творческая деятельность С. И. Сидельникова была многогранной. Условно ее можно разделить на два направления: педагогическое и научно-исследовательское. Научное творчество ученого неоднократно было объектом историографических исследований. В работах Г. И. Чернявского [37], в том числе опубликованных в соавторстве с В. П. Чорнием [39] и А. А. Чувпило [40; 41], а также в статьях Н. И. Самойленко [26; 27], Е. П. Пугача [25], П. С. Соханя [28] и Н. Червенкова [36] определен круг научных интересов историка, его вклад в разработку проблем истории и историографии Болгарии, русско-болгарских революционных связей, в советскую историко-славистическую науку в целом. Однако его педагогическая деятельность, в частности в Харьковском университете, не стала предметом специального изучения. Отдельные факты преподавательской деятельности Степана Ивановича нашли место в некоторых работах исследователей, которые обращались к его научному наследию. Так, Г. И. Чернявский [37] обратил внимание на активное участие ученого в формировании научных кадров высшей квалификации, написании глав по истории Болгарии с древнейших времен до 1878 г. и югославянских земель до 1918 г. в учебнике истории южных и западных славян, постановке вопроса о качестве и нерешенных проблемах преподавания истории южных и западных славян [37, с. 92]. Подготовка С. И. Сидельниковым кадров историков-славистов рассматривается в статьях, посвященных как развитию болгаристики в Харькове [22, с. 17–18], так и изучению новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете [20, с. 91–92]. Интерес представляют публикации Е. П. Пугача [23; 25], где впервые Степан Иванович представлен не только как выдающийся ученый, но и талантливый педагог. Автор в общих чертах раскрыл деятельность Сидельникова как лектора, заведующего кафедрой новой и новейшей истории, декана исторического факультета, а также и соавтора учебников по истории южных и западных славян, показал его работу со студентами и аспирантами, рассмотрел особенности его методики преподавания, осветил вклад ученого в формирование харьковской школы исторической болгаристики [23, с. 100–102; 25, с. 279–281].

В данной статье делается попытка рассмотреть педагогическую деятельность профессора С. И. Сидельникова в Харьковском университете, охарактеризовать его методику преподавания истории, показать уровень лекций ученого, осветить тематику лекционных курсов, спецкурсов, семинаров и практических занятий, проанализировать работу историка со студентами и аспирантами. Основными источниками послужили протоколы заседаний кафедры новой и новейшей истории и Ученого совета исторического факультета Харьковского государственного университета по организационным вопросам за 1956–1977 гг., рабочие планы лекционных курсов, спецкурсов и практических занятий, методические разработки лекций, воспоминания учеников.

Еще работая в Харьковском педагогическом институте, С. И. Сидельников одновременно по совместительству читал лекции студентам исторического факультета Харьковского университета. Все годы работы в университете Степан Иванович был ведущим лектором на факультете. Он читал лекционные курсы по новой и новейшей истории стран Европы и Америки, истории южных и западных славян. В 1962/1963 учебном году в курс новейшей истории им впервые были внесены темы по истории стран Латинской Америки [5, л. 2], а в 1971/1972 гг. в рабочий план данного курса были добавлены еще две новые темы: Канада и Австралия с 1917 по 1971 гг. [14, л. 44].

Большое внимание С. И. Сидельников уделял методике построения и чтения лекционных курсов. В своем выступлении на заседании кафедры истории нового времени 24 января 1963 г. при обсуждении взаимопосещения лекций он высказал свои соображения о характере лекции [5, л. 17-18]. По его мнению, основная задача лекции должна сводиться к помощи «студентам самостоятельно изучать тот или иной читаемый курс» [5, л. 17]. Мотивировал он это тем, что наличие учебников дает право преподавателю не излагать курс систематически, сокращать материал с помощью опущения отдельных подробностей, мелких и второстепенных тем, а сконцентрировать внимание студентов на главном, разъяснить наиболее важные и сложные вопросы [5, л. 17-18]. С данной точкой зрения ученого соглашался и заведующий кафедры профессор А. П. Ковалевский в своих «Замечаниях к вопросу о том, какой должна быть университетская лекция», помеченные датой 15 января 1964 г. [7, л. 25].

Лекционный курс С. И. Сидельников всегда начинал со вступительной лекции, которую он считал «центральной лекцией, определяющей весь курс» [14, л. 60-61]. С его точки зрения в вводной лекции по новой истории стран Европы и Америки должны освещаться следующие вопросы: проблема периодизации новой и новейшей истории, общая характеристика и основные проблемы новой истории, характеристика основной литературы и источников [13, л. 2]. При посещении 8 февраля 1974 г. вступительной лекции по новой истории (второй период), которую читал преподаватель В. Ф. Пахомов, С. И. Сидельников предложил включить в нее и вопрос об основных чертах экономического и

политического развития капиталистических стран [16, л. 43]. По его мнению, раскрытие этого вопроса дает студентам возможность иметь «четкое представление о втором периоде новой истории» [16, л. 43]. Экономическое развитие и политические изменения стран Западной Европы и Америки в «эпоху империализма», как тогда характеризовался конец XIX – начало XX в., находим и в конспекте вступительной лекции к данному курсу у самого С. И. Сидельникова [33].

Что же касается вводной лекции по новейшей истории стран Европы и Америки, то в ней Степан Иванович рассматривал такие вопросы: обзор и характеристика основной литературы и источников по курсу, значение трудов классиков марксизма-ленинизма, программных документов коммунистических и рабочих партий и работ их руководителей для изучения новейшей истории, подробная характеристика учебной литературы и учебников, их достоинства и недостатки [9, л. 2; 13, л. 2].

Тщательно профессор подходил к структуре каждой читаемой им лекции. Так, лекцию он начинал со знакомства студентов с планом и подробной историографией темы, при этом указывая, на каких страницах характеризуются отдельные проблемы [5, л. 17-18]. Затем в логической последовательности излагал основные вопросы лекции. При завершении раскрытия того или иного вопроса подводил краткий итог [8, л. 24-25; 9, л. 34-35; 15, л. 55-56].

Как вспоминают его ученики, Степан Иванович всегда готовился к лекциям и читал их на высоком уровне [23, с. 102]. Его лекции отличались «четкой структурой, фактологической насыщенностью, изложением авторской точки зрения на дискуссионные вопросы, оригинальной формулировкой выводов» [25, с. 279-280]. Высокий научный и методический уровень лекций ученого отмечали и его коллеги. На заседании кафедры новой и новейшей истории при обсуждении лекций С. И. Сидельникова отмечали, что их несомненным достоинством является историографический анализ, обстоятельность раскрытия проблемы, свободное владение материалом, доходчивое и последовательное изложение, привлечение фактического материала, применение карты и других иллюстративных материалов [8, л. 24-25; 9, л. 34-35; 15, л. 55-56]. К числу недостатков относили лишь некоторое увлечение цифровым материалом [8, л. 24-25].

С. И. Сидельникову принадлежат методические разработки спецкурсов «Революционное движение болгарского народа в 60–70-х гг. XIX в.», «Строительство социализма в европейских странах народной демократии», «Борьба народов Европы за свободу и независимость в период Второй мировой войны», «Развитие науки и культуры в новейшее время в странах Западной Европы и Америки».

Спецкурс «Революционное движение болгарского народа в 60–70-х гг. XIX в.» читался студентам 5 курса, начиная с 1957/1958 учебного

года [1, л. 34-35]. Этот курс практически охватывал новую историю Болгарии до освобождения ее от османского господства [1, л. 46-47].

На спецкурсе «Строительство социализма в европейских странах народной демократии» рассматривались исторические предпосылки победы народной демократии, борьба в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в годы Второй мировой войны, развитие народно-демократической революции в европейских странах народной демократии, а также строительство социализма в Албании, Болгарии, Венгрии, Польши, Румынии и Чехословакии [4, л. 1; 30, л. 1]. Данный спецкурс был введен в 1960/1961 учебном году вместо курса по истории социалистической мысли и читался студентам 3 курса дневного отделения и на 4 курсе заочного [3, л. 1, 20].

В настоящее время на 3 курсе дневного отделения Е. П. Пугач читает аналогичный спецкурс. Он называется «Установление тоталитарных режимов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы» [24]. Сравнивая его со спецкурсом С. И. Сидельникова, следует отметить, что Евгений Петрович, также как и Степан Иванович, раскрывает предпосылки установления социализма советского образца в странах данного региона после Второй мировой войны, отмечает основные черты политических режимов в этих государствах, анализирует особенности установления власти коммунистов в Польше, Болгарии, Албании, Румынии, Венгрии, Чехословакии, а также, в отличие от Сидельникова, и в Югославии, и Восточной Германии. Однако, безусловно, оценка этих событий претерпела существенные изменения.

Студентам 3 курса дневного отделения читался и специальный курс «Борьба народов Европы за свободу и независимость в период Второй мировой войны» [6, л. 1]. Степан Иванович предлагал для изучения следующие проблемы: происхождение и характер Второй мировой войны, общие закономерности и специфика борьбы народов Европы за свободу и независимость, а также подробно рассматривал движение Сопrotивления в Чехословакии, Польше, Албании, Болгарии, Румынии, Югославии Венгрии, Франции и Италии [6, л. 1-2].

В 1975/1976 учебном году С. И. Сидельников впервые прочитал студентам 5 курса дневного отделения спецкурс «Развитие науки и культуры в новейшее время в странах Западной Европы и Америки», где рассмотрел развитие науки, техники, литературы, музыки, изобразительного искусства, архитектуры, театра, кино и просвещения с 1917 по 1975 гг. [33].

Важное место в системе университетского образования Степан Иванович отводил всем видам практических занятий. Так, в 1959/1960 учебном году введенные впервые практические занятия по курсу истории южных и западных славян на 3 курсе дневного отделения, по его мнению, «вполне себя оправдали, принесли определенную пользу» [2, л. 37]. Своими размышлениями о целях семинаров и методике их проведения профессор делился со своими коллегами на заседаниях кафедры новой и новейшей истории и Ученого совета исторического факультета.

Он выделял три варианта методики проведения практических занятий. Первый – общая тема для всех, т. е. когда студенты готовят весь материал и отвечают на поставленные вопросы, при этом он не исключал дискуссии и споры [11, л. 11; 12, л. 7-8]. Второй – индивидуальные доклады студентов, т. е. когда студентам заранее даются темы докладов, которые они готовят и затем эти доклады обсуждаются [11, л. 11; 12, л. 7-8]. И третий – комбинированный метод [12, л. 7-8].

Сидельников рекомендовал выносить на практические занятия узловые вопросы. Так, на семинары по новейшей истории стран Западной Европы и Америки (первый период) им была предложена тема «Международное рабочее и демократическое движение на первом этапе общего кризиса капитализма» [31, л. 1]. Данная тема охватывала следующие вопросы: образование Коминтерна, развитие международного рабочего движения в 20–30-х гг. XX ст., Испанская революция и национально-революционная война испанского народа, Народный фронт во Франции [31, л. 1-5]. Только изучение литературы и источников по крупным проблемам могло, по его убеждению, «научить студентов самостоятельно мыслить и излагать важные события, внося в ответы некоторые элементы дискуссии» [14, л. 23]. Он предлагал на практических занятиях досконально разрабатывать каждый вопрос, спрашивать студента «по-настоящему» и заставлять работать, считая, что главное для преподавателя – это повышение требовательности [10, л. 13].

Важным звеном в системе подготовки будущего специалиста Степан Иванович считал самостоятельную работу студента. В докладе «Об организации самостоятельной работы студентов на историческом факультете» на заседании Ученого совета Харьковского государственного университета 26 февраля 1965 г. были высказаны его соображения по этому вопросу [29, л. 1]. Под самостоятельной работой он подразумевал «весь комплекс мероприятий, которые дают возможность научиться студентам слушать лекции, правильно записывать их, готовиться к практическим и семинарским занятиям, грамотно и сознательно выступать на них, писать курсовые и дипломные работы, вести преподавательскую работу в школе» [32, л. 1-4]. Целью данной формы обучения является, по его мнению, подготовка «всесторонне образованного историка, преподавателя и научного работника, способного самостоятельно мыслить и свободно ориентироваться во всей литературе вопроса» [32, л. 1]. Считая, что организация самостоятельной работы студентов, наряду с другими формами учебного процесса, такими как лекция, семинары, аттестация, зачеты и экзамены, имеет большое значение для глубокого творческого усвоения учебного материала студентами, повышения их успеваемости, выработки элементарных навыков для научно-исследовательской работы, он предлагал преподавателям на заседании кафедры новой и новейшей истории 14 февраля 1975 г. усилить руководство самостоятельной работой студентов, учить их работать над книгой, вести конспектирование, работать со справочным аппаратом [17, л. 44-47]. Формы контроля за самостоятельной работой студентов выделялись в

проведении коллоквиумов, собеседований по отдельным темам курса, различных письменных работах, проверке конспектов, выполненным по отдельным монографиям, являвшиеся, по его убеждению, действительными средствами для повышения качества подготовки и усвоения материала студентами, а также и проверки их знаний [17, л. 44-47; 32, л. 6]. Понимая важность и актуальность этой формы обучения, в первые дни учебы первокурсникам Сидельников читал лекцию на тему «Основные принципы самостоятельной работы студентов на истфаке» [32, л. 5].

Следует отметить и работу Степана Ивановича со студентами и аспирантами. Понимая, что неотъемлемой частью процесса обучения является научно-исследовательская деятельность как аспирантов, так и студентов, он тщательно подходил к утверждению тем научных докладов, курсовых и дипломных работ, заботясь об их актуальности и доступности источников. Темы работ он ставил так, чтобы их подготовка сочеталась с проявлением элементов научного исследования [18, л. 20]. Студенты, по его мнению, должны показать умение глубокого анализа исторических явлений и способность работы с разнообразными источниками [18, л. 20; 38, с. 429]. При этом учитывались научные и учебные интересы своих подопечных [13, л. 18-19]. Особое внимание уделялось историографическому обзору и источниковой части работы [14, л. 20; 18, л. 48]. Придирчиво относился Сидельников к стилю изложения материала, правильному и грамотному оформлению научно-справочного аппарата и сносок [18, л. 48; 25, с. 280]. При этом он напоминал, что цитирование источников необходимо брать из подлинников, а не из книг, где они встречаются [18, л. 48].

Под его руководством было подготовлено более 80 дипломных работ. Их тематика достаточно разнообразная. Среди них по истории Болгарии – 13, по истории Чехословакии и Франции – по 7, по истории Польши, Югославии, Германии, США и Бразилии – по 6, по истории Кубы – 5, по истории Англии – 4, по истории Румынии и Мексики – по 3, по истории Словакии и Венесуэлы – по 2, по истории Албании, Греции, Италии, Финляндии, Чили, Колумбии и Перу – по 1 [Подсчитано по: Протоколы заседаний кафедры новой и новейшей истории Харьковского государственного университета за 1956 – 1977 гг.].

Постоянную заботу профессор проявлял о подготовке кадров историков. Он подготовил 13 кандидатов исторических наук. Среди них специалисты по истории Болгарии – П. Т. Рущенко, Н. П. Подлесный, Н. И. Туривненко и Л. А. Пашковский, по истории Чехословакии – В. В. Сухарев и Е. П. Пугач, по истории Югославии и общеполитической проблематике – В. В. Зайцев, В. Н. Кабачек, В. Н. Казак и С. Л. Каиров, по истории Англии – А. И. Черноскутов; по истории Индии – А. А. Чувпило; по истории Чили – В. Ф. Пахомов. Своей научной работой и подготовкой целой когорты молодых исследователей по истории Болгарии он способствовал созданию харьковской школы болгаристики.

За многолетнюю плодотворную научно-педагогическую деятельность по подготовке высококвалифицированных специалистов и научных

кадров приказом Министерства высшего и специального среднего образования СССР от 7 мая 1976 г. Степан Иванович был награжден нагрудным значком «За отличные успехи в работе» [19, л. 55].

Таким образом, преподавательская деятельность Степана Ивановича Сидельникова оставила заметный след в истории Харьковского университета. В основном его методика преподавания истории не потеряла своей актуальности по настоящее время. Конечно, оценки событий прошлого претерпели существенные изменения под влиянием кардинальных перемен как в мире, так и в системе науки. Тем не менее педагогические наработки харьковского профессора сохранили свою ценность и в современных условиях.

Литература

1. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 1433.
2. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 1789.
3. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 1957.
4. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 1961.
5. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 2266.
6. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 7. – Ед. хр. 2269.
7. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 19. – Ед. хр. 2049.
8. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 19. – Ед. хр. 2379.
9. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 19. – Ед. хр. 2695.
10. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Ед. хр. 1593.
11. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Ед. хр. 2485.
12. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Ед. хр. 2500.
13. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Ед. хр. 3573.
14. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Ед. хр. 4124.
15. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 21. – Ед. хр. 708.
16. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 21. – Ед. хр. 1108.
17. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 21. – Ед. хр. 1536.
18. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 21. – Ед. хр. 2516.
19. ГАХО. – Ф. Р-2792. – Оп. 21. – Ед. хр. 2766.
20. Козлитин В. Д., Кунденко С. П., Пахомов В. Ф., Страшнюк С. Ю., Чувпило А. А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) / В. Д. Козлитин, С. П. Кунденко, В. Ф. Пахомов, С. Ю. Страшнюк, А. А. Чувпило // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – Вып. 24.
21. Музей истории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. – Фонд проф. С. И. Сидельникова. – Ф. 8. – Оп. 15. – П. 5.
22. Пугач Е. П. Развитие советской болгаристики в Харькове / Е. П. Пугач // Харьков и Болгария: Материалы научной конференции, Москва, 14–15 ноября 1990 г. – М., 1991.
23. Пугач Е. П. Слово про вчителя / Е. П. Пугач // Историчний факультет: від покоління до покоління / Уклад. В. М. Духопельников, С. М. Куделко. – Х., 2004.
24. Пугач Е. П. Встановлення тоталітарних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: Навчально-методичний посібник / Е. П. Пугач. – Харків, 2008.

25. Пугач Е. П. Профессор С. И. Сидельников – выдающийся педагог и организатор науки / Е. П. Пугач // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія, 2008. – Т. II.
26. Самойленко Н. И. Болгарское национально-освободительное движение в исследованиях С. И. Сидельникова / Н. И. Самойленко // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа, Одеса, 29 – 31 жовтня 1998 року. – Одеса, 1999.
27. Самойленко Н. И. Творческое наследие С. И. Сидельникова и современная историческая наука / Н. И. Самойленко // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія, 2008. – Т. II.
28. Сохань П. С. Слово про Степана Івановича Сідельникова – видатного вченого-болгариста, мужню і прекрасну людину / П. С. Сохань // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія, 2008. – Т. II.
29. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 34.
30. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 90.
31. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 103.
32. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 416.
33. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 681.
34. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 692.
35. Центр болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова. – Личный фонд профессора С. И. Сидельникова. – Оп. 1. – Д. 810.
36. Червенков Н. С. И. Сидельников – исследователь болгарского Возрождения / Н. С. Червенков // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія, 2008. – Т. II.
37. Чернявский Г. И. Исследования С. И. Сидельникова по проблеме национально-освободительного движения болгарского народа / Г. И. Чернявский // Советское славяноведение. – 1980. – № 2.
38. Чернявский Г. И. Запоздалые заметки о Степане Ивановиче Сидельникове / Г. И. Чернявский // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія, 2008. – Т. III.
39. Чернявський Г. Й., Чорній В. П. Розробка проблеми болгарського національно-визвольного руху в працях С. І. Сідельнікова / Г. Й. Чернявський, В. П. Чорній // Проблеми слов'язнознавства. – 1979. – Вип. 20.
40. Чернявский Г. И., Чувпило А. А. Разработка проблем национально-освободительного движения болгарского народа в трудах профессора С. И. Сидельникова / Г. И. Чернявский, А. А. Чувпило // Вопросы новой и новейшей истории. – 1979. – Вып. 25.
41. Чернявський Г. Й., Чувпило А. А. Научное наследие профессора С. И. Сидельникова / Г. Й. Чернявський, А. А. Чувпило // Історичний факультет: від покоління до покоління / Уклад. В. М. Духопельников, С. М. Куделко.– Харків, 2004.

**Історіографія та
джерелознавство**

Історіографічна проблематика у наукових працях В. Ф. Циха

Кісельова Юлія

Кісельова Юлія. Історіографічна проблематика у наукових працях В. Ф. Циха. В статті розглядаються історіографічні погляди вихованця та викладача Харківського університету В. Ф. Циха. Інтерес до творчості істориків з'явився у молодого вченого ще в роки навчання. У своїй магістерській дисертації Цих застосував елементи історіографічного аналізу до вирішення проблем теорії та методики викладання історичної науки. В цій роботі була зроблена спроба дати визначення історії, окреслені основні напрями в історичній науці, порушені питання історіографії стародавніх народів та осмислено взаємозв'язок рівня розвитку науки і рівня її викладання. Серед викладачів Харківського університету саме В. Ф. Циху належить честь першого звернення до питань історії історичної науки. **Ключові слова:** Харківський університет, історична наука, історіографія.

Kiseleva Yuliya. The Historiographic problems in scientific works of V. F. Tsykh. The article considers historiographic views of student and lecturer of Kharkiv University V. F. Tsykh. The historical works interested him during his training in university. In his master dissertation Tsykh applied the historiographic analysis to problems of theory and methodology of teaching of history. There was had made the attempt to define the history, listed basic directions in history, put questions of historiography of Ancients and considered of interrelation between level of development of science and level of its teaching. Among lecturers of Kharkiv University he had a honour to be the first historian who paid attention to the questions of historical science. **Keywords:** Kharkiv University, historical science, historiography.

Період 20-30 років XIX сторіччя в історії історичної науки характеризується загостренням інтересу до теоретичних проблем історії, що пов'язується з потребами розвитку самої історичної науки, впливом європейської історичної думки і навіть інколи вважається проявом прихованої політичної боротьби [2, с. 5]. Розробка теоретичних питань науки супроводжувалась вивченням її історії, тому зазначений період прийнято вважати початком процесу перетворення

історіографічних знань у спеціальну галузь наукових досліджень [10, с. 143]. Виразніше зрозуміти цей процес дозволить аналіз особливостей звернень окремих дослідників до історіографічної проблематики.

Володимир Францевич Цих вважається одним із засновників «харківської школи» істориків, характерною особливістю якої С. П. Стельмах вважає розробку теоретичних проблем історії [12, с. 22]. Проте історіографічні погляди вченого ще не стали предметом спеціального дослідження.

В. Ф. Цих народився у 1805 році в Харківській губернії. По закінченні Катеринославської гімназії він з 1822 по 1825 рік навчався на словесному факультеті Харківського університету, який закінчив зі ступенню кандидата. Після відмови молодого вченого вступити до Професорського інституту у Дерпті, його призначили вчителем Харківського інституту шляхетних дівчат, але вже у 1831 році запросили до університету викладати всесвітню історію. Після захисту у 1833 році магістерської дисертації, Цих отримав звання ад'юнкта, а в 1834 році він був запрошений до новоствореного Київського університету, де отримав звання екстраординарного професора, а згодом став ректором цього університету. В 1837 році В. Ф. Цих передчасно помер у віці 32 років [13, с. 724].

В. Ф. Цих визнали першим видатним представником кафедри всесвітньої історії в Харківському університеті [5, с. 258]. Вихованець університету, Цих ще під час навчання звернув на себе увагу. В «Українському журналі» було надруковано його переклад уривку із твору Тита Лівія, яким молодий вчений намагався підкреслити свою високу оцінку майстерності римського історика. На основі аналізу позитивних якостей роботи Тита Лівія і порівняння з іншими істориками античності він назвав його «найвидатнішим із істориків» [15, с. 225-226]. Будучи вже професором Київського університету, В. Ф. Цих залишився вірним інтересу до творчості істориків. Його слухачі згадують, що у викладача не було улюблених історичних подій або особистостей, «він виражав співчуття не до історичних діячів, але до їх істориків, яких він полюбляв за те, що вони написали історію» [17, с. 128]. Цікаво зауважити, що В. Я. Шульгін, який приводить ці спогади в своїй книзі, виданій у 1860 р., що особливість професора розцінював майже як недолік.

Роботою, що принесла В. Ф. Циху визнання і визначила його запрошення до Київського університету, стала його магістерська дисертація «Вирішення питання з причини постійного збільшення маси історичних відомостей і розширення обсягу історії, чи не потрібно змінити звичайний спосіб викладання цієї науки і яким він потрібен бути, як взагалі, так і особливо в університетах?» (1833). А. С. Іванов зазначає, що в ті часи кандидатам заборонялося вільно обирати теми своїх магістерських дисертацій, вони призначалися факультетом [7, с. 136]. Тема молодого вченого перекликала з темою магістерської дисертації харківського професора російської історії П. П. Гулака-Артемовського, який захистив у 1821 році роботу «Про користь історії взагалі і переважно вітчизняної і про

засіб викладання останньої» [3, с. 320]. Дослідження, які були присвячені питанням теорії і методики викладання історії, захищалися в той час і у Московському університеті. Учні професора М. Т. Каченовського – С. Строев і В. Шеншин, наприклад, розглядали питання «про користь вивчення російської історії у зв'язку із всесвітньою». Але вказані автори висловлювали та розвивали положення свого вчителя «шановного професора» [16, с. 142], тоді як у Харківському університеті за нашими спостереженнями подібні теми були вибрані в якості дисертацій не під впливом конкретного вченого, а як наслідок прагнення університетського керівництва підготувати кваліфіковані викладацькі кадри. Самостійні дослідження складних теоретичних питань історичної науки, вкупі з роздумами про зміни в методах викладання історії якомога краще відповідали меті підготовки для університету майбутніх самостійних вчених, здатних передавати свої знання в процесі навчання. У подальшому, звертаючись до теоретичних проблем «поневолі», В. Ф. Цих зміг реалізувати свої знання і довести рівень свого викладання «по глибині знань і майстерному викладанню лекцій», як признавали його слухачі, до рівня європейського професора [6, с. 143].

Молодий вчений широко зрозумів поставлену перед ним в дисертації задачу. Вирішенню основних питань дисертації передуює вступ, що дорівнює третині загального обсягу його великої, за мірками того часу, роботи, присвяченій роздумам про сутність історії як науки. Щоб окреслити зміст науки автор вводить поняття ідеальної історії як частини загального знання [14, с. 5]. В зіткненні цього ідеалу з наявними матеріалами історії і можливостями людського пізнання стають більш виразними рубезі, задачі, труднощі реальної історії, доступної людському розуму. Реальна історія уявляється «знанням неповним, невизначеним, якому дати об'єм і єдність по одній загальній ідеї не можливо» [14, с. 14]. Проте, автор пропонує свій варіант визначення, який ним висловлюється у формі переліку складових предмету історії і фактів, якими оперує історія [14, с. 15]. Елементи обох груп перекликаються і фактично представляють собою осмислення автором питань предметного поля, дослідницьких засобів і задач історичної науки.

На доказ невизначеності історії Цих наводив тези про різницю в поглядах на науку і в способах обробки її матеріалів протягом всього існування історичної науки [14, с. 14]. Огляду цих способів, що складають різні напрямки, присвятив автор заключну частину свого вступу. Але перш за все він вирішив питання про час виникнення історії як науки. Відмовляючи диким народам Африки і народам Азії у володінні історією «в істинному розумінні цього слова» [14, с. 18], автор пов'язував її появу з діяльністю логографів і Геродота, що втілили в своїх працях елементи історичної критики, і прагнули досягнення істини [14, с. 20]. Основою для виділення напрямків стали: суб'єктивні цілі авторів – «риторичний», «еклектичний напрямок» [14, с. 21-22], особливості матеріалів – «дослідницький напрямок» [14, с. 27], і нові

ідеї, що прийшли з інших наук – «філософський напрямок» [14, с. 29]. Вчений не ставив за мету уявити ці напрямки як послідовні етапи розвитку історичної науки, хоч при характеристиці кожного конкретного напрямку він називає його творця, простежує розвиток напрямку в історичній науці нового часу та сучасності. Та тільки останній напрямок – «новітній» – вносить в перелік елемент хронологічного упорядкування [14, с. 32]. Виділення цього напрямку зроблено Цихом під враженням зміни погляду на історію середніх віків та успішної розробки її проблем в дослідженнях ряду французьких авторів.

У іншого вченого Харківського університету – М. М. Луніна – перше звернення до історіографічної тематики також було пов'язано з розумінням значення нових досліджень в галузі історії середніх віків [11]. В цих дослідженнях харківські вчені вбачали вдалу спробу прикладання ідей філософії історії до конкретних історичних досліджень, в результаті чого було досягнуто безумовне визнання своєрідності окремих історичних епох, вироблено органічний погляд на історію як на безперервний процес, що дозволяло говорити про новий етап розвитку історичної науки. Усвідомлюючи важливість цього повороту в науці, вчені в ситуації, коли «в Росії ледь тільки носяться чутки про нову історичну науку» [14, с. 105], розуміли і важливість популяризації та засвоєння нових знань російською історичною думкою.

Основне питання дисертації В. Ф. Циха припадає на область методики викладання, але головну увагу в роботі звернуто на теоретичну частину – огляд причин зростання маси історичних відомостей та розширення обсягу історії. Автор вбачав причини цього в «історичному житті роду людського» [14, с. 39], «археолого-історичних дослідженнях і відкриттях» [14, с. 48], «розповсюдженні нових ідей в історії» [14, с. 63]. Фактично перша частина дисертації присвячена проблемам створення і накопичення джерел та питанням розширення предметного поля історії. При їх вирішенні вчений, використовуючи ретроспективний метод, торкався питань історіографії стародавніх народів. Він відзначав недостатність знань доступних для складання історії давніми вченими [14, с. 41-42], вказував на складності одержання ними відомостей про минуле [14, с. 49], звертав увагу на особливості історичного мислення стародавніх народів [14, с. 56, 58]. До того ж в дисертації В. Ф. Циха присутній і стислий огляд новітньої літератури з історії окремих народів. Він називав авторів, що досліджували індійську, аравійську, мексиканську, перуанську, єгипетську історії, вказуючи якими питаннями вони займалися, іноді давав їх дослідженням коротку характеристику [14, с. 55]. Кажучи про поширення нових ідей в історії, автор спочатку визначав основні принципи і зміст історичних творів античності, давав висновок про так званій «матеріальний обсяг історичних творів давнини» [14, с. 68]. Цей «матеріальний обсяг», що панував в історичній науці до другої половини XVIII сторіччя, змінився під впливом філософії історії зацікавленістю до вивчення внутрішньої

історії [14, с. 74]. В якості прикладів нової точки зору на вивчення історії, молодий вчений вказував на твори Гізо, Герена, Флассана, присвячені дослідженню елементів внутрішньої історії [14, с. 76].

По темі дисертації Циха не була історіографічною, але за методами вирішення головних теоретичних питань вона без сумніву належить до однієї з яскравих сторінок становлення вітчизняної історіографії.

У другій частині дисертації В. Ф. Цих розпочинає аналіз методу викладання історії і необхідності його зміни у зв'язку з розглянутими причинами накопичення історичних матеріалів. Окремо він розглянув необхідні зміни в змісті викладання всесвітньої історії, вважаючи необхідним поповнювати етнографічний обсяг стародавньої історії за рахунок народів Азії [14, с. 82]. Запропонував Цих і нову систему поділу всесвітньої історії [14, с. 89], яка, як зауважив В. П. Бузескул, була співзвучна ідеям видатних істориків кінця XIX ст. [4, с. 6]. Далі автор перейшов до питання про спосіб викладання для кращого засвоєння всієї маси історичного матеріалу. Всі способи викладання він зводив до двох головних: німецького, що характеризувався систематичністю, і французького, орієнтованого на зацікавленість [14, с. 92], вважаючи другий з цих способів кращим для середньої освіти, а перший – для університетської [14, с. 98]. Цікаво, що вчений рекомендував і підручники для університетського викладання, ретельно їх аналізуючи [14, с. 99]. На закінчення Цих розглядає необхідність зміни способу викладання внутрішньої історії. Харківський вчений виробив принципи викладання внутрішньої історії і запропонував в якості прикладу план викладання історії одного із її елементів – релігії. Розпочинаючи міркування відносно методики викладання історії автор окремо зазначав, що він буде торкатися способу викладання всесвітньої історії, який існує в Росії [14, с. 78]. Це дозволяє нам скласти уявлення про особливості традиційного способу вітчизняного викладання історії того часу і з'ясувати відношення до нього вченого-початківця. Згідно з Цихом університетська освіта була призначена для ознайомлення з систематичною частиною науки, по її закінченні залишається тільки продовжувати здобувати наукові знання, слідуючи за подальшим вдосконаленням і розвитком науки [14, с. 99]. Тому він негативно відносився до захоплення прийомами історичної критики в процесі викладання, коли «зупиняючись на окремому факті, годинами розглядають його достовірність» [14, с. 105]. Вчений дійшов висновку, що в Росії немає «загального нового способу викладання історії, відповідного тій ступені розвитку, якого досягла ця наука» [14, с. 106]. При цьому для Циха було очевидним, що зміна наукового образу історії повинна була вносити корективи і в процес її викладання. Але відповідальними за зміни цього способу він вважав кожного окремого університетського викладача, відмічаючи, що викладач в тій же мірі змінює систему викладання, в якій він змінює саму науку, або приймає зміни зроблені іншими [14, с. 104]. За глибоким переконанням

В. Ф. Циха, викладач історії в університеті повинен обіймати та викладати свою науку органічно, гармонійно, володіти сам та знайомити слухачів зі всіма першоджерелами, бути цілком сучасним провідником всіх нових поглядів та відкриттів в науці [13, с. 726]. Університетський викладач історії повинен бути знайомим не тільки з кращими вітчизняними, але й з іноземними творами, при цьому знати стан кожної галузі науки, кожного її предмету, повинен скористатися всяким новим кроком в науці, замінюючи всі хибні погляди, що належать до пройдешого періоду її розвитку [14, с. 116].

Саме таким самостійним дослідником та викладачем намагався стати в своїй практичній педагогічній діяльності В. Ф. Цих. В. П. Бузескул, проаналізувавши конспекти його лекцій, що збереглися, дійшов висновку, що «вчений намагався викладати історичні факти по найновіших монографіях, перевіряючи їх по джерелам першої руки» [4, с. 2]. Перед кожною новою темою він вказував «джерела і субсидії» (тобто джерела і літературу) [4, с. 4], а загальний курс по стародавній історії розпочинав загальними зауваженнями про історію, проясняв етимологію цього слова та давав уявлення про предмет історії [4, с. 6]. Його слухачі пізніше згадували, що тільки зі вступом на кафедру Циха зрозуміли вони справжнє наукове значення історії. «Обдарований професор, захоплюючи слухачів своїми лекціями, знайомив нас з працями і дослідженнями сучасних письменників Геєрена, Гердера, Нібура, Галлама, Тьєрі, Гізо та інших» [8, с. 101].

Після переходу В. Ф. Циха до Київського університету підняту ним високу планку викладання всесвітньої історії підтримав у Харківському університеті М. М. Лунін. Саме з його іменем пов'язують поглиблення інтересу до історіографії в Харківському університеті [9, с. 131; 1, с. 120]. Але все таки честь першого звернення до питань історії історичної науки належить В. Ф. Циху. Саме в його праці була зроблена спроба дати визначення історії, були окреслені основні напрями існуючі в історичній науці протягом всього її існування, порушені питання початку наукової історії і особливостей історичного мислення стародавніх народів та представлено осмислення взаємозв'язку рівня розвитку науки і рівня її викладання.

Прагнення В. Ф. Циха стати самостійним вченим і викладачем примусило його пильно стежити за розвитком історичної літератури. Звернення до творчості істориків склало основу його широкої історичної ерудиції. Розуміння важливості змін в історичній науці його часу примусило вченого звернутися до питань історіографії у своїй науковій діяльності та внести елементи історіографічних знань до своїх лекційних курсів.

Література

1. Аленов С. Г., Матвеева М. С., Чесноков В. И. К вопросу о преподавании историографии в университетах дореволюционной России / С. Г. Аленов,

- М. С. Матвеева, В. И. Чесноков // Проблемы истории отечественной исторической науки. – Воронеж, 1981. – С. 117-135.
2. *Афонюшкина А. В.* О правительственной политике России 20-40-х годов XIX века в области университетского образования / А. В. Афонюшкина // Российские университеты в XIX – начале XX века. Сб. ст. – Воронеж, 1993. – С. 3 – 17.
 3. *Багалея Д. И.* Гулак-Артемовский Петр Петрович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 2007. – С. 319-326.
 4. *Бузескул В. П.* О лекциях В. Ф. Цыха профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века / В. П. Бузескул. – Х., 1910.
 5. *Вязигин А. С.* Цых Владимир Францевич // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 2007. – С. 257-259.
 6. *Геевский С. Л.* Из автобиографии (1813-1862) / С. Л. геевский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Х., 2008. – С. 136-156.
 7. *Иванов А. Е.* Ученые степени в Российской империи XVIII – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994.
 8. Из воспоминаний студента Н. // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Х., 2008. – С. 99-130.
 9. *Каплин А. Д., Куделко С. М., Шерман И. Л.* Историографические и источниковедческие исследования в Харьковском университете / А. Д. Каплин, С. М. Куделко, И. Л. Шерман // ВХУ. Историческая наука в Харьковском университете. – Вып. 24. – 1991. – № 357. – С. 131-136
 10. *Колесник И. И.* Когда зародились историографические знания в России. Пути исследования проблемы / И. И. Колесник // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 136-151.
 11. *Лунин М. М.* О влиянии Вальтер-Скотта на новейшие изыскания по части средней истории / М. М. Лунин // Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, 30 августа 1836. – Х., 1836.
 12. *Стельмах С. П.* Исторична думка в Україні XIX – початку XX ст. / С. П. Стельмах. – К., 1997.
 13. *Фортинский Ф. Я.* Цых Владимир Францевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884 – С. 724-728.
 14. *Цых В. Ф.* Решение вопроса: по причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? Рассуждение, написанное для получения степени магистра по части исторических наук / В. Ф. Цых. – Х., 1833.
 15. *Цых В. Ф.* Тит Ливий с присовокуплением отрывка из его истории / В. Ф. Цых // Украинский журнал. – 1824. – № 11. – С. 224-234.
 16. *Шенин В.* О пользе изучения российской истории со всеобщего / В. О. Шенин // Телескоп. – 1834. – Ч. 20. – С. 125-144.
 17. *Шульгин В. Я.* История университета Св. Владимира. – СПб., 1860.

© Кисельова Ю.

Аркадій Жуковський як редактор видань НТШ в Європі

Корнійчук Любов

Корнійчук Любов. Аркадій Жуковський як редактор видань НТШ в Європі. У статті характеризується один із напрямків праці відомого українського історика Аркадія Жуковського в НТШ в Європі. Зокрема, йдеться про його роботу як редактора і члена редколегії таких видань Товариства, як «Вісті НТШ в Європі», «Енциклопедія українознавства-2», «Антологія української літератури XI-XX ст.». **Ключові слова:** НТШ в Європі, А. Жуковський.

Korniychuk Lubov. Arkadij Zhukovsky's work in Shevchenko Scientific Society in Europe as an editor. The work of famous Ukrainian historian Arkadij Zhukovsky in the NTSh in Europe is being characterized in the article. Particularly, the article is about his work as an editor and editorial board member of such publications as «News NTSh in Europe», «Encyclopedia of Ukrainian Studies-2», and «The Anthology of Literature of the XI-iXX centuries». **Keywords:** Shevchenko Scientific Society in Europe, A. Zhukovskiy.

Одним із важливих завдань історіографії є вивчення діяльності українських істориків, що живуть і працюють за кордоном, адже постає необхідність включення їх наукового доробку до загального процесу розвитку української історичної науки. Серед українських дослідників за кордоном важливе місце в організації наукового життя належить іноземному членові НАН України, дійсному членові Української вільної академії наук у США, в минулому – голові НТШ в Європі, професору Аркадію Іларіоновичу Жуковському, дослідження діяльності якого сприяє відтворенню цілісної картини розвитку української історіографії.

Мета даної статті – висвітлити редакторську діяльність А. Жуковського у НТШ в Європі, розкрити його взаємини із окремими співробітниками, визначити особистий внесок вченого у розробку та публікацію видань Товариства, а також їх популяризацію в Україні та діаспорі, і відповідно встановити значення праці історика для розвитку української зарубіжної історіографії. Джерелами для написання статті

стали безпосередньо «ЕУ-2», «Вісті НТШ в Європі», а також матеріали, які пов'язані з роботою історика в цих та інших виданнях.

На сьогодні відсутні публікації, які б давали повну характеристику діяльності науковця як редактора. Серед досліджень, які частково висвітлюють роботу вченого в цьому напрямку варто згадати статтю Л. Винара та А. Атаманенко «Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист» [1], а також публікацію автора «Праця Аркадія Жуковського над «Енциклопедією українознавства» [6]. Однак висвітлення роботи А. Жуковського як редактора і визначення його внеску у видавничу діяльність НТШ в Європі вимагає поглибленої характеристики, тому дана робота зберігає актуальність.

Життєвий шлях А. Жуковського нерозривно пов'язаний з НТШ в Європі. Саме тут він розпочав активну науково-дослідницьку роботу. Зокрема, у 1959 – 1963 рр. при Товаристві діяла фінансово-видавничка комісія, секретарем якої був обраний, а також став членом управи Установи [6, с. 21]. На шостих Загальних зборах НТШ в Європі, що проходили 6 липня 1968 р., вченого обрано генеральним секретарем Товариства [6, с. 26]. У 1972 р. він став дійсним членом НТШ в Європі та 6 травня цього ж року – членом Історично-філософської секції НТШ, а 28 березня 1973 р. був обраний її секретарем. 2 листопада 1985 р. помер тодішній голова НТШ в Європі В. Кубійович, і розпочався період розподілу його функцій. Насамперед йшлося про працю НТШ та про видання «ЕУ-2» [6, с. 39]. 25 квітня 1987 р. відбулись XII Загальні збори НТШ в Європі, на яких уже головував А. Жуковський. З цього часу вже безпосередньо під керівництвом вченого починається діяльність членів Товариства в напрямку налагодження його ефективного функціонування.

Праця науковця в НТШ в Європі здійснювалась в кількох напрямках, зокрема, це налагодження співробітництва з іншими науковими установами за кордоном, організація виставок, конференцій, конгресів тощо, налагодження українсько-французьких культурних зв'язків, адміністративна робота і, звичайно, редакторська діяльність. Остання була одним із найбільш плідних напрямків роботи історика, але водночас і дуже складних. Труднощі в її здійсненні були пов'язані з необхідністю розв'язання фінансових проблем, разом з тим робота над усіма видавничими проектами забирала багато часу та енергії. Робота в цьому напрямку була перш за все безпосередньо пов'язана з виданням «ЕУ-2» та «Вістей НТШ в Європі».

Майже від початку діяльності НТШ в Європі його головним науково-видавничим проектом була «Енциклопедія українознавства». В травні 1952 р. був закінчений друк першої загальної частини енциклопедії і розпочалась робота над другою – словниковою. Варто зазначити, що А. Жуковський почав працювати саме в колективі творців «ЕУ-2» спочатку як картограф, з 1971 р. – як член редколегії, з 1985 р. – фактично як головний редактор.

Історик вже мав досвід редакторської роботи, адже брав участь у редагуванні журналу «Розбудова держави», на сторінках якого друкували свої праці молоді дослідники, що були членами Українського студентського академічного товариства національного солідаризму «Зарево», яке було створене у 1949 р. в Мюнхені. Перші числа «Розбудови держави» виходили за редакцією М. Антоновича, а з 1954 р. журнал редагувала колегія на чолі з Б. Винаром і до складу якої входив А. Жуковський.

Варто підкреслити, що однією з причин появи «ЕУ-2» була необхідність уточнення, поглиблення та доповнення матеріалів першої частини. В «ЕУ-2» застосовано регіональний підхід, тут подано дані про окремі історичні природно-географічні регіони з своїми відмінностями, а також інформацію про українську діаспору та про зв'язки різних країн з Україною [2, с. 2].

Важливу роль для початку співпраці А. Жуковського з редакцією енциклопедії відіграло його знайомство і співпраця з В. Кубійовичем. Це значною мірою вплинуло і посприяло початку праці першого як енциклопедиста, про що він пише в статтях «В. Кубійович – людина і енциклопедист» (опублікована в книзі О. Шаблія «Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення» [11]) та «Діяльність В. Кубійовича на відтинку «Енциклопедії українознавства» [4]. Познайомився А. Жуковський з В. Кубійовичем влітку 1943 р. у Львові, а в 1953 р. вони зустрілися вдруге вже в Сарселі. На початку 50-х років А. Жуковський займався написанням історії Буковини та висвітленням інших аспектів життя цього краю. Він звернувся до професора В. Кубійовича з пропозицією написати розвідку «Географічні краї Буковини», на що той погодився і допоміг у складанні карти Буковини. Пізніше В. Кубійович запропонував А. Жуковському виготовляти карти для «ЕУ-2», і з цього часу почалась праця вченого на енциклопедичній ниві.

Таким чином, одним із напрямків співпраці науковців під час видання енциклопедії була картографічна діяльність. Процедура картографії виглядала так: В. Кубійович брав якусь попередню основу, на якій зазначав новий зміст, окремо подавав написи, які хотів вмістити якнайбільше, хоча Аркадій Іларіонович вважав, що це зайве, бо карти розраховані на простих читачів. В. Кубійович окреслив межі України до Каспійського моря, А. Жуковський звужував простір України по східній межі Слобожанщини і Кубані [5, с. 8]. Їхня картографічна співпраця завершилась виданням великої топографічної карти України, над якою А. Жуковський працював 4 роки. В 1978 р. вона була видана Інститутом «Енциклопедії українознавства» в українській і англійській редакціях.

Як бачимо, робота Аркадія Іларіоновича в редакції спочатку була суто картографічною, але згодом він долучився до написання статей до енциклопедії, що було пов'язано з отриманням ним історичної освіти і захистом дисертації під керівництвом Н. Полонської-Василенко [1, с. 399]. Першим етапом роботи над енциклопедією було створення

картотеки статей за алфавітом і за змістом, що мали бути згодом опрацьовані. Джерелом для укладання цієї картотеки були українознавчі статті в «Українській загальній енциклопедії», а також в радянських і польських енциклопедіях, матеріали першої частини «Енциклопедії українознавства», підручники з українознавства тощо. На першій стадії 20 тис. зібраних гасел було поділено за розміром, в процесі роботи допрацьовувались нові статті. До головної редакції статті приходили в незавершеній формі, а тому потребували доопрацювання і перевірки матеріалу, що вимагало значних зусиль [11, с. 613]. На головну редакцію в Сарселі покладалась така завдання: редакційне опрацювання статей, доповнення і перевірка отриманого матеріалу, відправлення матеріалу рецензентам, літературне оформлення, технічна підготовка, добір ілюстрацій, картографічне оформлення.

Після виходу в світ перших томів енциклопедії, щоб збільшити темпи праці, змінено хід опрацювання статей. Раніше їх опрацьовували від літери до літери, а потім почали опрацьовувати статті, яких не вистачало за окремими темами. Це сприяло тому, що працівники могли використати для написання відразу всі наявні в них матеріали з даної теми, а не повертатися до них через певний час [9, с. 2].

Згодом до 10-томної «ЕУ-2» було додано одинадцятий том, в якому подано доповнюючі статті, «Еггата» – виправлення знайдених у 10-томнику помилок чи неточностей, також додано список фундаторів, які в 1954 – 1991 рр. пожертвували на видання близько 3 млн. доларів. У виготовленні 11 тому допомагали фахівці з України, зокрема, представники Комітету науки і культури при НАН України, в тому числі його секретар М. Железняк.

Для поширення знань про Україну виникла потреба видати енциклопедію іншими мовами, насамперед англійською. До цього видання теж долучився А. Жуковський. В 1958 р. було вирішено, що англійське видання буде цілковитою переробкою українського і першу частину енциклопедії буде видано в двох томах. Восени 1963 р. у видавництві Торонтського університету вийшов 1-й том енциклопедії, а навесні 1971 р. – 2-й том з оновленням і доповненням найновішого фактажу до 1968 р. З переробкою першого тому було відносно мало праці, найбільших змін зазнали статті з історії України ХХ ст. Після появи англійського варіанту першої частини енциклопедії виникло питання про перевидання англійською мовою «ЕУ-2». В 1975 р. був опрацьований план видання «АЕУ-2», який обговорювався на наукових конференціях, у жовтні 1975 р. в Торонто і в грудні того ж року в Нью-Йорку.

Першим етапом роботи було впорядкування і класифікація понад 15 тис. статей та поділ їх за змістом і величиною. Перший том «АЕУ-2» з'явився у жовтні 1984 р. [13, с. 7]. До нього було додано докладну карту України В. Кубійовича і А. Жуковського. Працю над другим томом розпочато 1982 р., а до 1993 р. видано було останній (п'ятий) том. В 1994 р. відбулась презентація цього видання у Києві. До цього

відбувались презентації окремих томів, зокрема, 27 жовтня 1984 р. в Торонто відбулось урочисте зібрання, на якому представлено перший том «АЕУ-2» (головну редакцію представляли В. Кубійович і А. Жуковський), також в листопаді 1984 р. в Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі відбулась презентація цього тому [8, с. 52].

Треба згадати і той факт, що українському читачеві в радянські часи ознайомитися з енциклопедією було досить важко, а тому постало питання про видання тут оновленої «Енциклопедії українознавства». На першій науковій сесії відновленого НТШ у Львові у березні 1990 р. А. Жуковський представив план доповненого і оновленого другого видання «ЕУ-2». Однак ініціатори створення нової енциклопедії зіткнулись зі значними труднощами, пов'язаними з браком коштів та зайнятістю науковців, відповідальних за проект, тому було вирішено негайно приступити до репринтного перевидання енциклопедії в Україні. Пізніше стало зрозуміло, що необхідно осучаснити видання, а це вимагало праці в Києві, де зосереджені центральні державні та наукові організації, а також архіви. Ідею енциклопедії підтримала Президія НАН України. Співголовою головної редакційної колегії було запрошено І. Дзюбу, а також голову НТШ у Львові О. Романіва і голову НТШ в Європі А. Жуковського. З кінця 1995 р. НАН України стала разом з НТШ співвидавцем енциклопедії. В процесі роботи над нею робилися різні уточнення і зміни. Назва була змінена з «Енциклопедії українознавства-3» на «Енциклопедію сучасної України». Після цього почались розмови про встановлення хронологічної межі висвітлення матеріалу. Остаточно прийнято рішення, щоб обмежити видання до періоду ХХ ст.

Роль Аркадія Жуковського у виданні «ЕУ-2» була значною, адже він не лише був автором окремих статей, а й членом редакційної колегії, а пізніше фактично виконував обов'язки головного редактора енциклопедії. Він опрацьовував значну кількість матеріалу не лише в процесі написання своїх, а й в процесі редагування і уточнення статей інших авторів. Також як учасник з'їздів і конференцій, присвячених енциклопедії, він зробив внесок у розвиток українознавства в Європі. Незмінний помічник В. Кубійовича на початкових етапах видання «Енциклопедії українознавства» вчений сприяв поширенню знань і досліджень з окремих ділянок історії України.

Паралельно з роботою в редакційній колегії англійського варіанту «Енциклопедії українознавства» науковець також долучався до інших видавничих проектів НТШ в Європі. Так, офіційним органом Товариства були «Вісті НТШ в Європі», що виходили з 1952 р. і подавали офіційні повідомлення, звіти, інформували про діяльність НТШ, про конференції, видання, доповіді. Фактично вони підтримували зв'язок між управою та членами, служили джерелом для важливих повідомлень. Першопочатково було передбачено, що «Вісті НТШ в Європі» мали стати періодичним виданням, яке мало з'являтися як кварталник, але згодом через фінансові труднощі стали звітним

інформаційним виданням, що виходило перед кожними загальними зборами Товариства [6, с. 82]. Редактором 1-18 частин був В. Янів, а 19–26 – А. Жуковський та І. Попович. В монографії А. Жуковського «Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка в Європі» [6] здійснено стислий виклад змісту 1-26 частини цього видання. Зрозуміло, що редагування такого роду видання вимагало значних зусиль, адже необхідно було зібрати інформацію про діяльність Товариства за звітний період, систематизувати її відповідно до окремих рубрик, окреслити всі труднощі і здобутки за відповідний період діяльності.

Одним із видавничих проектів НТШ в Європі при співпраці французьких науковців було видання франкомовної антології української літератури «Antologie de la littérature ukrainienne du XIe au XXe siècle» («Антологія української літератури XI – XX ст.»), що з'явилася в 2004 р. [12]. Концепцію праці подав А. Жуковський. Над книгою Товариство працювало шість років і вона з'явилася за редакцією голови Французької асоціації українських студій Мішеля Кадо, українського мовознавця і перекладача Віктора Коптілова, професора Державного інституту східних мов і цивілізацій Еміля Круби та А. Жуковського. Біо-бібліографічні нотатки про авторів готували В. Коптілов, А. Жуковський, Е. Круба. В кінці книги подано короткі дані про перекладачів творів, розміщених в антології (список підготував А. Жуковський). Технічним редактором книги стала Ірина Попович.

Книга складається з чотирьох розділів: давня література (XI – XV ст.), відродження і бароко (XVI – XVII ст.), національне відродження (XIX ст.) і сучасний період (XX ст.). До чотирьох додано ще один розділ, присвячений літературній критиці. Варто зазначити, що планувалось також видання доповненого варіанту антології французькою, англійською та німецькою мовами. Зокрема, в серпні 2004 р. А. Жуковський як голова НТШ в Європі зустрівся у справі доповненого перевидання з надзвичайним і повноважним послом Франції в Україні Філіпом де Стременом, який схвалив поглиблення культурних зв'язків між Францією й Україною, наголошуючи на активній потребі таких видань. 14 жовтня 2004 р. А. Жуковський разом з представником України при ЮНЕСКО Ю. Сергєєвим та В. Коптіловим взяв участь у презентації книги в Культурному центрі Посольства України в Франції, а 10 листопада цього ж року взяв участь у презентації цього видання в Французькому культурному центрі в Києві [10, с. 9].

В цілому одним із найбільш плідних напрямків діяльності А. Жуковського в НТШ в Європі була редакторська праця. Зокрема, дослідник входив до редакційних колегій «ЕУ-2», «АЕУ-2» та «Енциклопедії сучасної України». Праця на енциклопедичній ниві полягала спочатку в картографуванні, а пізніше сконцентрована була на редагуванні статей інших авторів та написанні власних. Варто зазначити, що важливим аспектом роботи в редакційній колегії енциклопедії було вирішення фінансових проблем, оскільки фінансове забезпечення видання викликало

постійну стурбованість. Відтак з метою пошуку та залучення коштів, а також з метою популяризації видання А. Жуковський неодноразово брав участь у презентаціях окремих томів енциклопедії, звертався до світової громадськості з проханням про співпрацю. Працюючи над енциклопедією, вчений редагував також «Вісті НТШ в Європі», що вимагало величезних зусиль, оскільки фактично необхідно було контролювати і опрацювати значну кількість матеріалу, адже дане видання стало друкувати звіти з діяльності Товариства. Не менш важливим за значенням ніж видання енциклопедії було видання франкомовної «Антології української літератури XI – XX ст.». Аркадій Іларіонович є одним із редакторів даного видання і укладачів біобібліографічних і критичних довідок, укладених для кожного письменника. Загалом можна ствердити, що робота над усіма вказаними видавничими проектами НТШ в Європі, до редколегії яких належав Аркадій Жуковський, була пов'язана з їх популяризацією в Україні та за кордоном, а також з вирішенням ряду проблем, пов'язаних з їх виданням, в тому числі і фінансових. Та головне те, що ці видання спрямовані на поширення знань про Україну в світі, популяризацію її історії, на творення її позитивного іміджу, а це було одним з основних прагнень Аркадія Іларіоновича протягом його багатолітньої праці.

Література

1. *Винар Л., Атаманенко А.* Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист / Л. Винар, А. Атаманенко // Український історик. – 2003. – № 1–5 (156–160). – С. 397–408.
2. *Добрянський М.* Візитна картка нації / М. Добрянський // Вісті із Сарселю. – 1975. – Ч. 17. – С. 1–3.
3. *Драган А.* Англійська Енциклопедія українознавства, її підготовка й публікація / А. Драган // Вісті із Сарселю. – 1985. – Ч. 27. – С. 3–5; 10, 12.
4. *Жуковський А.* Діяльність В. Кубійовича на відтинку Енциклопедії українознавства / А. Жуковський // Український історик. – 1986. – № 3–4. – С. 15–22.
5. *Жуковський А.* Карта України / А. Жуковський // Вісті із Сарселю. – 1979. – Ч. 21. – С. 8–11.
6. *Жуковський А.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі / А. Жуковський. – К., 2000.
7. *Корнійчук Л.* Праця Аркадія Жуковського над «Енциклопедією українознавства» / Л. Корнійчук // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 8. – С. 128–139.
8. *Маслов М.* Поява першого тому АЕУ-2 / М. Маслов // Вісті із Сарселю. – 1985. – Ч. 27. – С. 52–60.
9. *Фіголь А.* Завершено передостанній етап праці видання ЕУ-2 / А. Фіголь // Вісті із Сарселю. – 1979. – Ч. 21. – С. 1–2.
10. *Хроніка важніших подій НТШ в Європі між XVI і XVII Загальними Зборами (9 вересня 2000 – 27 січня 2005) // Вісті Наукового товариства імені Шевченка в Європі. – 2005. – Ч. 28. – С. 5–10.*

11. Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Париж; Львів, 1996.
12. Antologie de la littérature ukrainienne du XIe au XXe siècle / Comite de Redaction M. Cadot, A. Joukovsky, V. Koptilov, É. Kruba, I. Popowycz. – К., 2004.
13. Zhukovsky A. Poiava anhlomovnoi entshyklopedii Ukrainy. Tomy III; IV; V / A. Zhukovsky // Visnyk NTSN. – 1994. – № 8–9. – С. 7, 15.

© Корнійчук Л.

Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму)

Попов Олексій

Попов Олексій. Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму). Охарактеризовано походження, типологію та зміст документів місцевих архівів, зокрема Державного архіву в Автономній Республіці Крим, пов'язаних з подорожами радянських туристів за кордон у 1950–1980-ті рр. Визначено джерелознавче значення цих документів для вивчення історії радянського виїзного (зарубіжного) туризму на регіональному рівні. **Ключові слова:** архів, виїзний туризм, туристська подорож, Крим.

Popov Oleksiy. The sources of archives relating to history of departure tourism in the USSR (on the example of the Crimea). The origin, typology and contents of the documents of the local archives, in the first instance the documents of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea, related to the traveling of soviet tourists abroad in 1950–1980, is described. The value of these documents as sources on history of soviet departure tourism at the regional level is determined. **Keywords:** archive, departure tourism, tourist, traveling, the Crimea.

Питання організації туристських подорожей радянських громадян за кордон практично не знайшли свого відображення в історичній літературі. У монографії Г. П. Долженка «История туризма в дореволюционной России и СССР» обсяг параграфа «Советские

туристы за рубежом» становить менше двох сторінок тексту [3, с. 154–155]. Ще менше уваги цьому питанню приділяється у праці вітчизняних авторів «Історія туризму в Україні» [6, с. 88–89]. Останнім часом було опубліковано декілька робіт українських [2] і російських [1; 7] істориків, що характеризують подорожі за кордон мешканців окремих областей Радянського Союзу. Проте в них також відсутня змістовна характеристика використаної джерельної бази. Низка публікацій з історії зарубіжного (виїзного) туризму в СРСР належить авторові даної статті [4; 5], проте і в них також відсутній системний аналіз комплексу архівних джерел, які можуть бути використані для подальших досліджень у цьому напрямі.

Мета дослідження – охарактеризувати походження, типологію і зміст архівних документів з історії виїзного туризму 1950–1980-х рр., виявлених автором у Державному архіві в Автономній Республіці Крим та Об'єднаному відомчому архіві Федерації незалежних професійних спілок Криму. В першу чергу, це документи фондів П-1 (Кримський обласний комітет КПУ) і Р-3776 (Кримоблпрофрада). При цьому в радянський період більшість документів, що характеризуються нижче, мала гриф «Таємно» [21, арк. 41–45], який згодом було скасовано.

Основними групами архівних джерел, що відображають розвиток радянського виїзного туризму на обласному рівні, є:

1. Розпорядчі документи з організації виїзного туризму.
2. Програми туристських подорожей радянських громадян за кордон.
3. Документи відділів іноземного туризму (згодом – відділів радянського туризму за кордон) при обласних рада профспілок щодо виїзду туристських груп.
4. Документи Комісії з питань виїзду при обласних комітетах КПУ.
5. Звіти керівників туристських груп.
6. Річні звіти, довідки, інформаційні повідомлення з організації туристських подорожей за кордон.

Робота з організації виїзного туризму в Криму проводилася Кримоблпрофрадою, при якій діяв Відділ іноземного туризму (згодом він був перейменований на Відділ радянського туризму за кордон). Тому, розпорядчі документи (постанови, інструкції) з питань організації виїзного туризму надходили від Президії або Секретаріату ВЦРПС, ЦРТЕ, Укрпрофради. Постановами Президії Укрпрофради затверджувалися, зокрема, плани виїзду за кордон радянських туристів з Української РСР (з розподілом по областях) [16, арк. 7]. Сама Кримоблпрофрада у межах своєї компетенції також приймала розпорядження з питань виїзного туризму. Наприклад, 31 серпня 1960 р. її Президією було прийнято постанову «Про недоліки в роботі профспілкових організацій області щодо комплектування туристських груп, які виїжджають у зарубіжні країни». У цій постанові було вказано на необхідність підвищити відповідальність профспілкових комітетів за об'єктивність характеристик-рекомендацій на осіб, що виїжджали у закордонні подорожі. Окрім того, у цьому документі було рекомендовано профспілковим організаціям і керівникам

підприємств надавати в необхідних випадках матеріальну допомогу кращим працівникам, передовикам виробництва для виїзду за туристськими путівками за кордон [20, арк. 10].

Матеріально-технічна робота щодо організації подорожей радянських туристів за кордон здійснювалася Всесоюзним акціонерним товариством з іноземного туризму в СРСР «Інтурист». Саме це товариство надавало місцевим профспілковим організаціям програми туристських поїздок за кордон, в яких можна знайти докладну інформацію про маршрут кожної подорожі, основні об'єкти показу, тривалість і вартість поїздки, різні митні формальності. В деяких випадках потенційний вояжер міг вибрати один з декількох класів обслуговування, що істотно впливало на вартість туристичної путівки. Особливо це було характерно для закордонних мандрівок-круїзів на радянських теплоходах, коли ціна тура залежала від розташування, місткості, обладнання кают. Так, у середині 1960-х рр. вартість 26-денного круїзу до берегів Західної Африки на теплоході «Башкирія» коливалася від 603 до 827 крб., тоді як ціна туристської путівки в будь-яку з європейських країн «соціалістичного табору» становила від 80 до 150 крб. [11, арк. 3-4].

Отримавши інформацію про кількість виділених за планом путівок, їх ціну і пропонувані маршрути подорожей, Відділ радянського туризму за кордон Кримооблпрофради розподіляв путівки за галузевими радами профспілок області. Ті, у свою чергу, передавали цю інформацію безпосередньо на підприємства і установи, де здійснювався процес попереднього відбору претендентів. Кожен кандидат на участь у туристській подорожі за кордон обов'язково мав отримати характеристику-рекомендацію з місця роботи, підписану керівником установи або підприємства. Відповідно до затвердженої у 1967 р. «Інструкції про порядок оформлення документів, пов'язаних з виїздом радянських туристів», характеристика-рекомендація мала відображати політичні та моральні якості кандидата на здійснення поїздки, його ставлення до праці, участь у суспільному житті, взаємостосунки з трудовим колективом [21, арк. 5-6].

Окрім характеристики-рекомендації, на кожного претендента подавалися анкета встановленого зразка, медична довідка, фотокартки. Форма анкети дещо відрізнялася для осіб, що виїжджали в капіталістичні або соціалістичні країни, проте в обох випадках вона містила питання про партійність, наявність судимостей, знання іноземних мов, перебування у минулому за межами СРСР та на окупованих територіях, а також про родичів, що мешкають за кордоном [10, арк. 9-10].

Обов'язковою процедурою було узгодження кандидатур потенційних туристів з партійними функціонерами. Малодослідженими джерелами з історії виїзного туризму радянської епохи залишаються звітні документи Комісії з питань виїзду за кордон Кримського обкому КПУ. Такі комісії, згідно з рішенням Секретаріату ЦК КПРС від 10 липня 1975 р. діяли у всіх областях країни. Саме цей орган остаточно давав дозвіл на виїзд з Радянського Союзу, у тому числі в туристські подорожі. Наприклад, у

1972 р. Комісією з питань виїзду Кримського обкому КПУ було розглянуто документи 2609 потенційних туристів по лінії Кримооблпрофради, з яких 26 особам виїзд не було дозволено [8, арк. 1-2]. Підставою для відмови могла стати компрометуюча інформація про претендента, одержана по лінії Комітету державної безпеки або правоохоронних органів. Не схвалювалися повторні подорожі за короткий період. Відмова у виїзді могла бути також пов'язана з порушенням процедури оформлення виїзних документів. Втім, у своєму прагненні посилати за кордон лише найкращих представників країни радянські можновладці дійшли до вражаючого цинізму. В інструктивному листі з питань організації зарубіжного туризму зразка 1958 р. рекомендувалося «не допускати до поїздки за кордон осіб з наявністю зовнішніх фізичних вад» [18, арк. 13]. Лише у 1988 році, на хвилі лібералізації суспільно-політичного життя епохи «перебудови», у «Положення про Комісію з питань виїзду за кордон при обкомах, крайкомах та ЦК Компартії республік» було внесено зміни, що спрощували процедуру виїзду радянських громадян за кордон [9, арк. 4-5].

Безпосередньо перед поїздкою за рубіж радянський громадянин підписував особливий документ, в якому брав на себе зобов'язання під час перебування за кордоном «неухильно дотримуватися інтересів Радянської держави, суворо берегти державну таємницю, бути бездоганим у своїй особистій поведінці, високо нести честь і гідність громадянина СРСР» [22, арк. 94].

Важливим джерелом з історії виїзного туризму в СРСР є звіти керівників туристських груп. Слід зазначити, що керівники для кожної групи призначалися партійними і профспілковими органами. Серед їхніх обов'язків було написання змістовного звіту про поїздку, який подавався в обласну раду профспілок (копії – в ЦПТЕ і «Інтурист»). В інструктивному листі 1967 року з методики оформлення таких звітів підкреслювалося, що в них необхідно детально характеризувати обслуговування туристів під час подорожі, включаючи розміщення, харчування, транспортне й екскурсійне обслуговування, роботу іноземних гідів-перекладачів [12, арк. 50]. Крім того, у звітах керівників туристських груп можна знайти унікальні відомості про вчинки та настрої радянських туристів під час перебування за кордоном, їх спілкування між собою, а також з іноземцями. Наприклад, після поїздки до Австрії один з керівників у своєму звіті рекомендував не посилати більше за кордон туристку Р., яка «не стежить за своїми словами» і «багато захоплюється побаченим у капіталістичній країні» [15, арк. 11].

Кожного року Кримооблпрофрада складала звіти про роботу з питань організації туристських поїздок за кордон, які надходили до Укрпрофради, а також до місцевих органів влади. Саме ці документи дають змогу встановити реальні масштаби виїзду радянських туристів за кордон (порівняно з плановими показниками). Наприклад, у 1959 р. закордонний вояж здійснили лише 155 кримчан, а в 1969 р. їх кількість досягла вже

1357 осіб, в 1979 р. – 4371 особи [15, арк. 29; 17, арк. 13-14; 19, арк. 1]. Як правило, крім загальної кількості туристів у щорічних звітах надавалася інформація про процентне співвідношення осіб, які побували в капіталістичних і соціалістичних країнах, про стать та соціальний стан вояжерів, кількість серед них членів КПРС. Окремі звіти детальніше характеризують географію мандрівок радянських туристських груп. Наприклад, у 1984 р. за кордон вирушили 4790 представників Кримської області, з яких 4374 особи (91,3 %) відвідали європейські країни «соціалістичного табору» (Болгарію, Угорщину, Німецьку Демократичну Республіку, Румунію, Чехословаччину, Югославію). Побувати у європейських капіталістичних країнах (Греції, Фінляндії, Швеції) змогли лише 249 осіб (5,2 %). Ще 167 туристів (3,5 %) відвідали «братні» В'єтнам або Кубу, а також «дружню» Індію [23, арк. 157-158]. Аналогічна за змістом інформація наводилася у довідках, інформаційних повідомленнях з питань організації туристських поїздок за кордон, які регулярно готувалися обласною радою профспілок для виконавчих органів влади та обкому КПУ.

Крім того, в річних звітах з питань організації туристських поїздок за кордон знаходила своє віддзеркалення найважливіша інформація, одержана в результаті аналізу звітів керівників туристських груп. Це могли бути відомості про серйозні недоліки в обслуговуванні на якомусь маршруті, які спричинили найбільшу кількість скарг з боку туристів. Це також могла бути інформація про масштабні нештатні ситуації, що трапилися у якійсь з туристських груп (наприклад, факт групового порушення митних правил). Так, у звіті про поїздку групи радянських туристів в Об'єднану Арабську Республіку (Єгипет) за 1969 р., керівник групи повідомляв про те, що туристка Т. «неодноразово зустрічалася з місцевим арабом, з яким вона нібито вчилася в Москві», «двічі відвідувала його квартиру» [14, арк. 8]. А в річному звіті Кримооблпрофради з питань організації туристських подорожей за кордон (1969 р.) також згадувалося про цей випадок, після чого повідомлялося, що: «товаришку Т. викликали до Облпрофради на бесіду, де їй було вказано на негідну поведінку» [13, арк. 30].

У 1980-ті рр. як додатки до звітів з питань організації туристських подорожей за кордон іноді подавалися довідки про порушення митних правил радянськими туристами при перетині кордону. Найчастіше це були факти вивезення незадекларованих радянських карбованців або ювелірних виробів (особливо під час поїздок у Народну Республіку Болгарія). У таких випадках дії порушників після їх повернення обговорювалися на зборах трудових колективів, до них застосовувалися різні заходи дисциплінарного характеру [23, арк. 157-158].

Отже, в кримських архівах зберігся великий комплекс документів, що характеризують розвиток виїзного туризму в Кримській області упродовж повоєнного періоду. Вони можуть бути використані для достовірної реконструкції інституційної системи виїзду радянських туристів за кордон. Крім того, у цих документах є інформація про відбір претендентів для подорожей за кордон, кількість туристів, склад

туристських груп, події під час здійснення туристських поїздок. Ці архівні джерела можуть допомогти дослідити нові, маловідомі грані повсякденного життя радянського суспільства, визначитися зі ступенем його «закритості», ізоляції від зовнішнього світу. Оскільки процедура організації туристських поїздок за кордон на всій території СРСР була стандартною, аналогічний за змістом комплекс архівних документів може бути виявлено в будь-якому обласному архіві України. Це створює широкі можливості для подальших досліджень у цьому напрямі.

Література

1. *Архипова Е. П.* Некоторые аспекты развития советского выездного туризма в 1980-1991 гг. (на примере туристического обмена с капиталистическими странами) / Е. П. Архипова // *Современные проблемы сервиса и туризма.* – М., 2008. – № 1. – С. 36-43.
2. *Гарбар Г. А.* Идеологичний характер зарубіжного (виїзного) туризму в Миколаївській області 70-х – першої половини 80-х рр. / Г. А. гарбар // *Гуманітарний журнал.* – 2005. – № 5. – С. 68-73.
3. *Долженко Г. П.* История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Ростов н/Д., 1988.
4. *Попов А.* Советские туристы за рубежом: идеология, коммуникация, эмоции (по отчетам руководителей туристских групп) / А. Попов // *Исторична панорама: Зб. наук. статей.* – Чернівці, 2008. – Вип. 6. – С. 49-56.
5. *Попов А.* Теневые стороны зарубежного (выездного) туризма в Советском Союзе (1960-1980-е гг.) / А. Попов // *Культура народов Причерноморья.* – 2008. – № 135. – С. 74-78.
6. *Федорченко В. К., Дьорова Т. А.* История туризма в Украине: Навч. посіб. / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. – К., 2002.
7. *Четырина Н. А.* Заграничный туризм в советское время / Н. А. Четырина // *Миграции и туризм в России* / Под ред. Ю. А. Полякова. – М., 2007. – С. 348-355.
8. *ДААРК.* – Ф. П-1. – Оп. 4. – Спр. 871.
9. *Там само.* – Оп. 13. – Спр. 81.
10. *Там само.* – Ф. Р-3776. – Оп. 1. – Спр. 508.
11. *Там само.* – Спр. 930.
12. *Там само.* – Спр. 1025.
13. *Там само.* – Спр. 1214.
14. *Там само.* – Спр. 1230.
15. *Там само.* – Спр. 1421.
16. *Там само.* – Спр. 1908.
17. *Там само.* – Спр. 2445.
18. *Там само.* – Спр. 2493.
19. *Там само.* – Оп. 4. – Спр. 25.
20. *Там само.* – Спр. 31.
21. *Там само.* – Спр. 72.
22. *Там само.* – Спр. 152.
23. *ОВА ФНПС Криму.* – Ф. Р-3776. – Оп. 4. – Спр. 2789.

Осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие еврорегиона «Слобожанщина»

Еремеев Павел, Кириллов Семен

В настоящее время в Европе всё более активной становится такая форма международной интеграции, как еврорегион. В её основе лежит тесное сотрудничество двух или более территориальных образований, расположенных в приграничных районах соседствующих государств Европы. Создание еврорегиона позволяет его участникам создавать совместные экономические структуры, развивать приграничную торговлю, реализовывать различные проекты в области туризма, экологии, спорта и культуры.

Еврорегион «Слобожанщина» был создан 7 ноября 2003 года как более высокая форма приграничного сотрудничества между Харьковской и Белгородской областями Украины и Российской Федерации.

Студенчество всегда принимало активное участие в общественной жизни, и процессы активизирующегося взаимодействия двух областей просто не могли не привлечь его внимания.

С 1 по 7 октября в Харькове на базе Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина проходила Международная школа «Историко-культурное наследие еврорегиона «Слобожанщина», организованная историческими факультетами Белгородского государственного и Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина при поддержке Харьковской областной станции юных туристов. Задача, которую поставили перед собой организаторы и участники школы, заключалась в выработке практических рекомендаций по улучшению сохранности, использования и популяризации историко-культурных памятников еврорегиона «Слобожанщина» с учётом опыта подобной работы в других еврорегионах.

Проведение школы являлось частью программы сотрудничества Харьковского национального и Белгородского государственного университетов. Её участниками стали студенты исторических факультетов этих ВУЗов, а также преподаватели: А. И. Дудка и Е. Н. Меньшикова (БелГУ), Д. В. Журавлев, С. М. Куделко, В. А. Куликов, и О. Г. Павлова (ХНУ имени В. Н. Каразина). На открытии школы выступили деканы исторических факультетов Белгородского и Харьковского университетов – И. Т. Шатохин и С. И. Посохов, представитель Совета руководителей приграничных

Круглі столи, конференції

областей и другие лица, принимавшие участие в организации работы школы.

Все мероприятия в рамках школы проводились в следующем порядке. В первой половине дня для студентов и преподавателей БелГУ проводились экскурсии по Харькову: посещение Исторического музея, Музея природы, мемориального комплекса «Высота маршала Конева» (где была организована встреча с участниками клуба исторической реконструкции: Д. Бадаевым, А. Коврижных, С. Потрашковым, Е. Гасаном); экскурсия по Ботаническому саду. Экскурсии были подобраны с учетом планируемой в этот день темы для обсуждения. Во второй половине дня проводились непосредственно занятия: лекции и мастер-классы ведущих специалистов в области истории, археологии, этнографии, краеведения, и др. (Д. В. Журавлёв, Ю. В. Конов, В. А. Сарапулкин и др.). Затем приходило время для самостоятельной работы студентов, которая проходила в форме заседаний круглого стола. Студенты Харьковского и Белгородского университетов до начала работы школы подготовили ряд проектов тематических туристических маршрутов по своим областям. Участники проекта сначала презентовали свои разработки, после чего обсуждалась возможность их объединения в единый туристический маршрут, включающий памятники истории и культуры еврорегиона «Слобожанщина». Участники школы обсуждали достоинства и недостатки принципа передачи памятников культуры в частную собственность, а также возможность выделения единого реестра «Семи мировых памятников еврорегиона «Слобожанщина».

Следует отметить, что школа проходила в атмосфере живого и дружеского общения её участников, студенты двух вузов смогли ближе познакомиться, установить научные контакты.

В результате работы школы были разработаны проекты нескольких тематических туристических маршрутов, объединяющих историко-культурное наследие еврорегиона «Слобожанщина»: «Поля ратной славы» еврорегиона «Слобожанщина», «Археологические памятники еврорегиона «Слобожанщина», «Садово-парковые комплексы еврорегиона «Слобожанщина», «Памятники церковного искусства еврорегиона «Слобожанщина», «Еврорегион «Слобожанщина» – родина великих людей». При разработке данных проектов участниками школы были сформулированы предложения, которые смогли бы превратить пока малопривлекательные для инвестирования туристические объекты в достаточно развитые центры с хорошей инфраструктурой. Для этого была предложена популяризация данных объектов через СМИ, выпуск научно-популярных изданий и брошюр, производство сувенирной продукции, установление на дорогах указателей и публикация схем проезда до конкретных объектов. Многие памятники сейчас требуют срочных инвестиционных вложений, так как находятся в полуаварийном состоянии. Помимо всего прочего, не хватает квалифицированных экскурсоводов и гидов, а так же смотрителей особняков, парков и т.д.

При создании данных маршрутов нужно учитывать, что многие из них функционируют сезонно, поэтому нужно продумать их обеспечение в осенне-зимний период. Некоторые туры рассчитаны на 2-3 дня, поэтому необходимо подготовить сеть гостиничных комплексов, доступных для людей с разным уровнем достатка. Дальнейшую разработку проектов планируется провести в рамках следующей школы, проведение которой запланировано на лето 2010 г. в Белгороде.

Во время работы школы участники обсудили концепцию туристического «Золотого кольца» еврорегиона «Слобожанщина», который включал бы в себя наиболее памятные места Белгородской и Харьковской областей. Был выявлен ряд важных проблем, которые стали предметом дискуссии.

В целом, обсуждение проектов дало возможность познакомиться с позициями разных сторон. Школа выявила то общее, что объединяет историческо-культурное наследие двух областей. И ее цель – привлечение внимания к необходимости развития туристических маршрутов по малоизвестным объектам культуры и истории была успешно осуществлена. Кроме того, данная школа показала, что у подобных форм сотрудничества имеются большие перспективы.

© Еремеев П., Кириллов С.

Игровой элемент истории и современная психология. Круглый стол

Столяренко Евгений, Котенко Виктория

Восемнадцатого марта 2009 г. в рамках работы студенческого научного кружка кафедры истории древнего мира и средних веков «Ad fontes» был проведен круглый стол: «Игровой элемент истории и современная психология». Организаторами мероприятия выступили: куратор кружка «Ad fontes» канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков О. А. Ручинская, старосты кружка – авторы этого текста. Целью круглого стола было выявить игровые элементы повседневной жизни античной и средневековой эпохи и проанализировать их с точки зрения современной психологии.

В заседании принимали участие студенты и преподаватели исторического и психологического факультетов.

Члены кружка «Ad fontes» и члены клуба «Время и мы» презентовали свои доклады. Историки представили проблемы, связанные с игровым элементом в жизни античного и средневекового общества. Психологи освещали теоретический смысл игры вообще и методологию рассматриваемой проблемы. Кроме того, они с точки зрения современной психологии пытались дать оценку игровой деятельности человека в прошедшие эпохи.

На заседании обсуждались следующие доклады.

Панибратенко В. (аспирант ф-та психологии) «Психологический смысл игры». В своем выступлении автор раскрыл проблемы влияния игры на развития личности. Вместе с тем были отмечены основные психологические характеристики игры и рассмотрены взгляды таких известных отечественных и западных историков как, У. Штерн, Г. Кафка, Л. С. Выготский, Д. Б. Ильконин. Общие положения доклада сводились к тому, что игра – это свободная самоцельная деятельность, которой движет мотив и желание достичь результата. Играя, человек создает особенное смысловое поле и выходит за грань видимой реальности к новым структурам поведения. Панибратенко В. также сделала попытку классифицировать игры по типу достигаемой цели. Так все они делятся на «чистые», или игры ради самих игр, и «нечистые», смысл которых заключается в установке рекорда или получения выигрыша.

Кныш И. (3 курс, исторический ф-т) «Повседневные игры древних греков VI – V вв. до н.э.». Данный доклад был посвящен теме повседневных игр древних греков классического периода (VI-V в.в. до н.э.), разнообразие которых свидетельствует о важности и популярности такого способа проведения досуга в Элладу.

Также было отмечено, что отличительной чертой психологического склада эллина была особая расположенность к игре, которая особо ярко проявилась в досуге, наполненного различными агонами. На все это благоприятно влияла специфика греческого полиса. Но сам агон воспринимался отнюдь не как простое соревнование, а как особая разновидность божьего суда, конечной целью которого было выявление людей, пользующихся особой благодатью богов. Самыми известными эллинскими агонами считаются общегреческие игры, проведение которых усиливало национальное самосознание греков. В отличие от них, в повседневные игры вовлекалось абсолютно все население, что вело к полисному единству.

Автор доклада разделяет все повседневные игры на три группы: активные (командные), азартные, симпозиальные. Было отмечено широкое распространение активных и азартных игр в классический период истории Древней Греции. Среди командных особой популярностью пользовалась игра в мяч (фенинда, урания, тригон, гарбастон), служа целям общей физической подготовки. Известными

азартными играми были игра в бабки, игра в кости, петейя. Особую важность и значимость имели петушиные бои. В разнообразии симпозиальных развлечений видное место занимал коттаб, часто использующиеся и как любовное гадание.

Котенко В. (4 курс, исторический ф-т) «Об игровом элементе в повседневной жизни поселения Маслины (IV–III вв. до н.э.)». В начале своего выступления автором было отмечено, что основным источником для воссоздания быта обитателей античных городов и сельских поселений Северного Причерноморья являются археологические материалы. Однако игровой момент в повседневной жизни Маслин не был предметом специального исследования, но о его наличии можно судить исходя из данных об археологических раскопках на поселении (1972-1975 гг.). Среди предметов, окружающих жителей Маслин в их повседневной жизни, в отдельную группу можно отнести астрагалы. В древнегреческом мире они представляли собой изделия из суставной кости или позвонка животного (козы, овцы, лошади) и изготавливались так, что их нельзя было поставить на вершину или нижнюю часть. При игре считалось, что они имеют не 6 сторон, а 4. Для игры в бабки одновременно использовали четыре астрагала. Их бросали рукой или с помощью стаканчика.

Астрагалы, обнаруженные на Маслинах, были изготовлены из суставной кости козы (овцы) и лошади (коровы). Их количество достигает полутора десятка (с учетом исследования только жилых помещений поселения). Остеологический материал подтверждает наличие этих животных в хозяйстве поселенцев. К тому же, эти игровые фишки повсеместно находят по всему Северному Причерноморью, как в жилых комплексах, так и в могильниках. Для игры их использовали как взрослые, так и дети.

Учитывая распространение на Маслинах типично греческих игр «в бабки» и «в пять камушков», можно сделать предположение, что здесь имели место также другие эллинские игры, которые не нашли отражения в археологическом материале. К таковым можно отнести игру «в жмурки», «в слепого».

Автор акцентировал внимание на том, что отдаленное от своего культурного центра греческое сельское поселение не могло не перенять у него игровой момент повседневной жизни. В силу того, что жители Маслин занимались преимущественно тяжелым физическим трудом в сельском хозяйстве, игра могла здесь удовлетворять потребности в отдыхе и разрядке.

Таким образом, игровой момент в повседневной жизни жителей Маслин занимал, видимо, важное место и был типичным для развития греческого общества эллинистического периода. Его примитивность, не хитрость могла объясняться периферийностью исследуемого центра, скудостью его аграрного быта и, вероятно, невысокими духовными запросами его жителей, обитавших на окраине античного мира.

Шамшина Д. (3 курс, исторический ф-т) «Роль азарта в жизни средневекового человека: феномен рыцарского турнира». В докладе автором было отмечено, что чувство азарта и побудительный мотив игры выступали неизменными спутниками состязаний западноевропейского рыцарства XIV-XV вв., поэтому неудивительно, что такие авторитетные историки, как Й. Хейзинга, Н. Осокин, А. Гуревич трактуют турниры прежде всего как «рыцарские игры». Согласно литературным источникам, эмоциональный окрас турнирных боев представлялся самим участникам и «воинственным запалом», и «поиском приключений», и «жаждой мести», и «безрассудной отвагой».

Подобное азартное восприятие сражений представителями рыцарского сословия, с точки зрения автора доклада, объясняется тем, что игровая мотивация турниров как особенного исторического феномена эпохи Средневековья давала благовидный выход рыцарскому боевому рвению и физиологической потребности рисковать во время жестоких и порой кровопролитных схваток. Турнирные уставы и пышный церемониал позволяли рыцарству блюсти аристократические гордость и честь, а королевское покровительство предоставляло возможность получить публичную славу и богатую награду. Также вооруженная игра на ристалище продолжала куртуазный ритуал ухаживания за Дамой Сердца, ведь именно победа на турнире более всего сулила рыцарю признание возлюбленной.

В заключение Д. Шамшина отметила, что чувство азарта в современном понимании является лишь внешним проявлением рыцарского пыла, однако именно игра как явление культуры приоткрывает на примере рыцарских турниров все подводные течения сложнейшей морально-этической системы рыцарского сословия.

Олейник Н. (3 курс, исторический ф-т) «Игровые элементы юридического регулирования общественных отношений в генуэзских колониях Крыма 2-й пол. XV в.». Данное выступление было посвящено «политическим играм» в генуэзских колониях Крыма XV в. Отмечено, что после 1453 г., когда Причерноморье фактически оказалось изолированным от метрополии, по мнению автора, из колоний началось массовое бегство. Те жители Кафы, Солдаи и Чембало, которые в силу незавидного материального положения или других причин не смогли покинуть Крым, уже не считали своим долгом повиноваться властям. Именно в такой обстановке, когда аппарат принуждения становится абсолютно неэффективным, можно легко проследить природное поведение человека, в том числе – потребность человека в играх практически во всех жизненных ситуациях.

Автор отметил, что на основании немногих примеров, упомянутых в своде «Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria del'Ufficio di S. Giorgio» (XV в.) и «Деле братьев Гуаско» (1474 г.), мы видим, что во всех сферах общественной жизни у генуэзцев Крыма довольно чётко прослеживаются игровые элементы. Известны примеры

мести на государственном уровне; соревнования в агональном духе во время судебных разбирательств; показательная демонстрация силы, предстающая в игровой форме.

Пастушенко А. (аспирант кафедры истории древнего мира и средних веков) «Проявление пиратского характера в игре (1565-1730 гг.)». В докладе исследуется выражение психологических особенностей пиратов XVI-XVIII вв. в их играх. Тяжелая и полная опасностей повседневная жизнь обуславливала пристрастие пиратов и других мореходов к выпивке и к различным проявлениям игры: играм в карты и кости, образным воплощениям в традициях посвящений, музыке, песням и народным танцам. Но отличительная особенность пиратской жизни заключалась в обостренном чувстве азарта, которое после игр в карты и кости проявлялось на охоте, в дуэльном правосудии и в подобных «Суэту» наказаниях провинившихся.

Докладчик подчеркнул, что если с одной стороны в жизни был азарт, то с другой – чувство страха и обреченности. К обычной среди моряков боязни умереть от болезней или кораблекрушения, для пиратов прибавлялся еще страх быть осужденными на смерть за их преступления, от которого, если верить источникам, они могли отстраняться разыгрыванием саркастических сценок судебного процесса. Ассоциирующие со смертью изображения черепа, костей, песочных часов, каплей крови и дьявола на черных флагах нач. XVIII в., видимо, следует рассматривать не только как способ психологического воздействия на жертв пиратских атак, но и как печальное бравоирование пиратами их собственной обреченности на короткую жизнь.

В заключение состоялась оживленная дискуссия и обсуждение проблем, поставленных в докладах. Следует отметить, что выступления проф. С. Б. Сорочана, проф. А. К. Дусавицкого, доц. О. А. Ручинской показали важность игрового элемента обществ античной и средневековой эпохи.

Проведенный круглый стол показал, что межфакультетское сотрудничество в научной жизни студентов играет большую роль. На таких заседаниях проходят дискуссии, в которых участники оценивают исторические события с разных точек зрения, что при поиске исторической правды играет решающую роль.

© Столяренко Е., Котенко В.

Відомості про авторів

Ананьєва Олена – студентка Санкт-Петербурзького державного університету

Барвінська Поліна – канд. іст. наук, доцент, докторантка кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Волков Сергій – канд. іст. наук, доцент факультету міжнародних відносин Ніжегородського державного університету ім. М. І. Лобачевського

Гайдай Дар'я – студентка, бакалавр Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Гирич Ярослав – аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Грингоф Сергій – аспірант кафедри Загальної історії та археології Тульського державного педагогічного університету ім. Л. М. Толстого

Дудін Олександр – аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Дюкарєв Володимир – студент історичного факультету Белгородського державного університету

Єгорєнков Іван – аспірант історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Єремєєв Павло – студент історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Жуков Сергій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Кириллов Семен – студент історичного факультету Белгородського державного університету

Кісельова Юлія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Ковальов Іван – студент-магістрант Інституту дослідження Східної Європи Варшавського університету

Корнійчук Любов – аспірантка кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Котенко Вікторія – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Кочарян Сурен – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Лисак Вікторія – докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, канд. іст. наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету

Мазурика Юлія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Онацький Максим – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

П'яничук Ольга – пошукачка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Пархоменко Марія – історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Пастушенко Андрій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Попов Олексій – канд. іст. наук, доцент кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»

Радченко Юрій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Ришкова Анна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Сайпанова Алла – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Сакал Євгенія – бакалавр історії

Свириденко Вікторія – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Столяренко Євген – студент історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Стріонова Інна – магістр з історії Донецького національного університету

Тавшунський Олег – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Травін Роман – пошукач історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шалигіна Дар'я – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шамшина Дар'я – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шишко Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список скорочень

БИ – Боспорские исследования

ВДИ – Вестник древней истории

ВЦРПС – Всесоюзная центральная рада професійних спілок

ДААРК – Державний архів в Автономній Республіці Крим

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДБ – Древности Боспора

Кримоблпрофрада – Кримська обласна рада професійних спілок

НТШ в Європі – Наукове товариство імені Шевченка в Європі

ОВА ФНПС Криму – Об'єднаний відомчий архів Федерації незалежних професійних спілок Криму

СА – Советская археология

ТАР — Тибетский автономный район

Укрпрофрада – Українська республіканська рада професійних спілок

ЦРТЕ – Центральної ради з туризму та екскурсій ВЦРПС

ЦТА — Центральная тибетская администрация

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 12

Відповідальний за випуск Куліков В. О.
Комп'ютерна верстка Проценко М. В.
Макет обкладинки Дончик І. М.

61077 Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Підписано до друку 01.12.2009. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум.-друк. 18,06
Обл.-вид. арк. 22,57
Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано: ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09